

Mos Historicus: A Critical Review of European History

Vol 1, No 1 (2023)

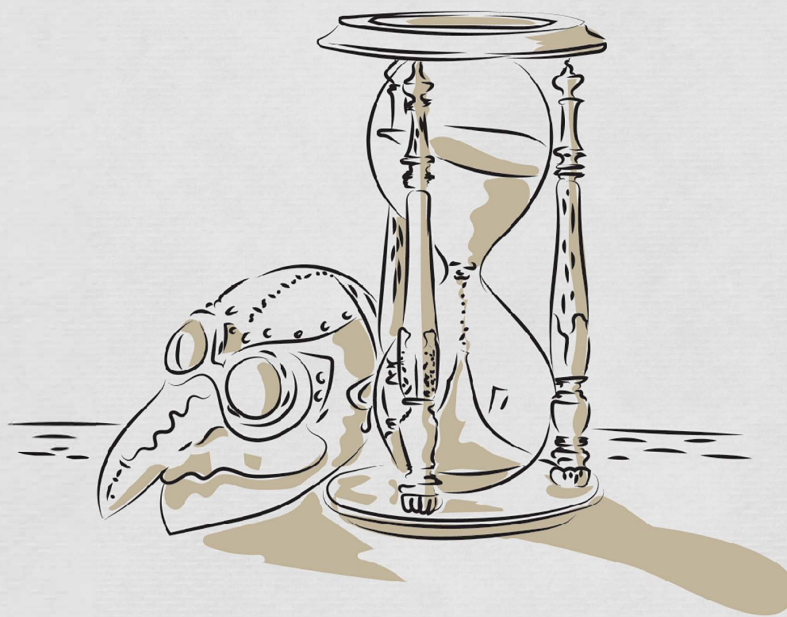
Mos Historicus: A Critical Review of European History

Mōs Historicus

Κριτική επιθεώρηση της ευρωπαϊκής ιστορίας

A Critical Review of European History

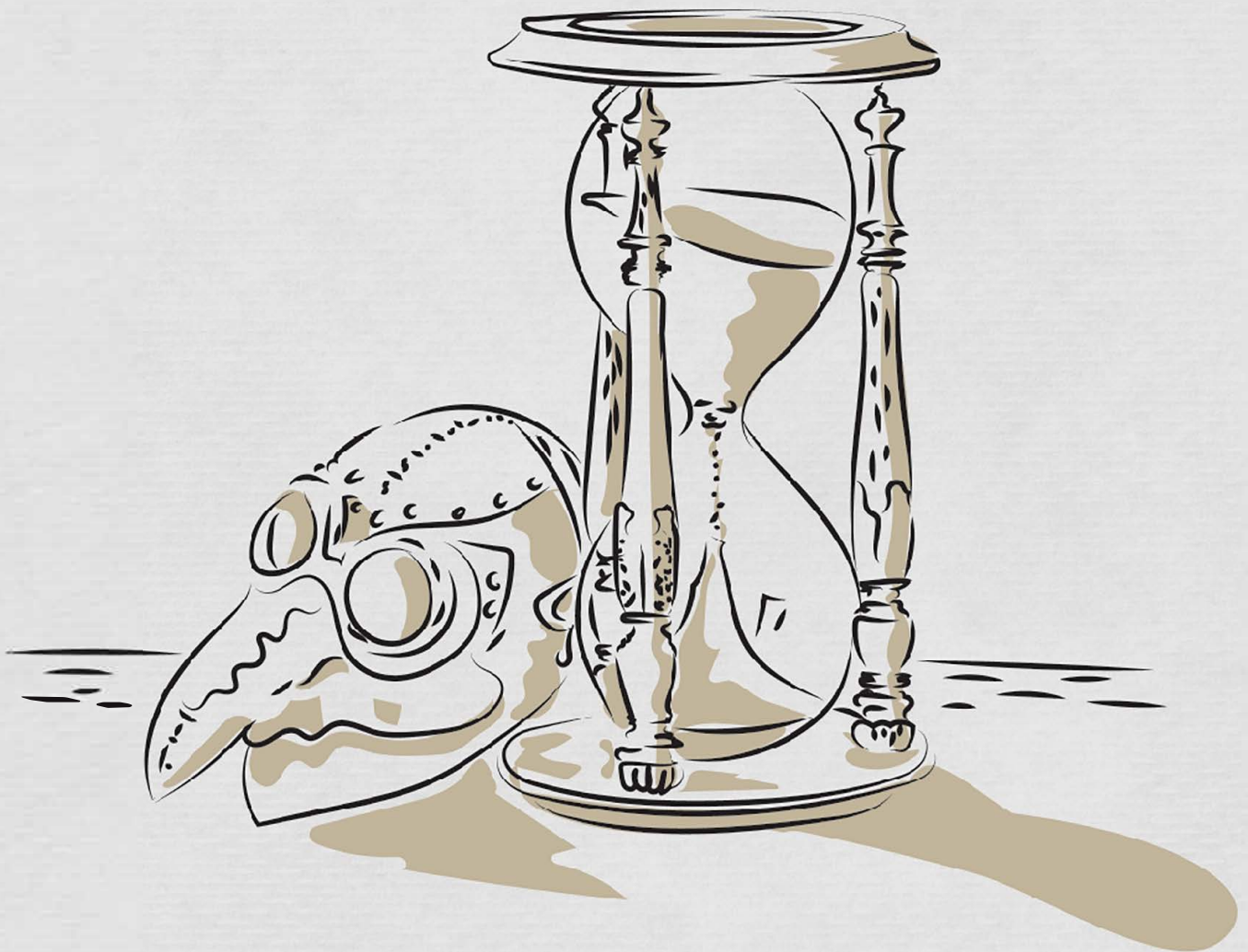

Mōs Historicus

Κριτική επιθεώρηση της ευρωπαϊκής ιστορίας

A Critical Review of European History

Mos Historicus

Κριτική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκής Ιστορίας
A Critical Review of European History

Απρίλιος 2023

April 2023

Τόμος 1

Volume 1

Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
National and Kapodistrian
University of Athens,
Department of History and Archaeology

Mos Historicus

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Νικολέττα Γιαντσή

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αθηνά Σπανίδου

ΒΟΗΘΟΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Μαρία Κωνσταντινίδου

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αντώνης Φλέγκας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Χρήστος Γιαννάτος

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Παπαχρήστου, Μαρία Μιχαλέλλη

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΛΟΓΟΤΥΠΟΥ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ

Γιώργος Τασόπουλος

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Γεώργιος- Μάριος Παρίσης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρήστος Γιαννάτος, Υποψήφιος Διδάκτωρ
Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο του
Reading (UoR).

Μαρία Κωνσταντινίδου, Υποψήφια
Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ).

Μαρία Μιχαλέλλη, Υποψήφια
Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
ΕΚΠΑ.

Μαρία Παπαχρήστου, Υποψήφια
Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
ΕΚΠΑ.

Γεώργιος-Μάριος Παρίσης,
Υποψήφιος Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής
Ιστορίας, ΕΚΠΑ.

Αθηνά Σπανίδου, Υποψήφια
Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
ΕΚΠΑ.

Χριστίνα Σπίνουλα, Κάτοχος
Μεταπτυχιακού Διπλώματος
Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ.

Θεοδώρα Σωτηροπούλου, Υποψήφια
Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
ΕΚΠΑ.

Αντώνης Φλέγκας, Υποψήφιος
Διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
ΕΚΠΑ.

Μάνος Χατζηαθανασίου, Κάτοχος
Μεταπτυχιακού Διπλώματος
Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ΕΚΠΑ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κωνσταντίνος Γαγανάκης, Καθηγητής
Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας
(16ος-18ος αι.), ΕΚΠΑ.

Νικολέττα Γιαντσή-Μελετιάδη,
Καθηγήτρια Μεσαιωνικής Ιστορίας
της Δύσεως, ΕΚΠΑ.

Μαρία Παπαθανασίου, Αναπλ.
Καθηγήτρια Νεότερης Ευρωπαϊκής
Ιστορίας, ΕΚΠΑ.

Κωνσταντίνος Ράπτης, Αναπλ.
Καθηγητής Νεότερης Ευρωπαϊκής
Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Mos Historicus

EDITOR

Nikoletta Giantsi-Meletiadi

MANAGING EDITOR

Athena Spanidou

ASSISTANT MANAGING EDITOR

Maria Konstantinidou

LANGUAGE EDITOR

Antonis Flegkas

BILINGUAL EDITOR

Christos Giannatos

ART DIRECTOR

Maria Papachristou

LAYOUT EDITOR

Maria Michalelli

LOGO AND ILLUSTRATIONS

George Tasopoulos

PRESS, MEDIA AND LIAISON

George-Marios Parisis

EDITORIAL COMMITTEE

Christos Giannatos, PhD Candidate in European History, University of Reading (UoR).

Maria Konstantinidou, PhD Candidate in European History, National and Kapodistrian University of Athens (NKUA).

Maria Michalelli, PhD Candidate in European History, NKUA.

Maria Papachristou, PhD Candidate in European History, NKUA.

George-Marios Parisis, PhD Candidate in European History, NKUA.

Athena Spanidou, PhD Candidate in European History, NKUA.

Christina Spinoula, MA in European History, NKUA.

Theodora Sotiropoulou, PhD Candidate in European History, NKUA.

Antonis Flegkas, PhD Candidate in European History, NKUA.

Manos Chatziathanasiou, MA in European History, NKUA.

SCIENTIFIC COMMITTEE

Constantinos Gaganakis, Professor of European History (16th-18th century), NKUA.

Nikoletta Giantsi-Meletiadi, Professor of Medieval History, NKUA.

Maria Papathanas(s)iou, Associate Professor of European History, NKUA.

Costantinos Raptis, Associate Professor of European History, NKUA.

Το *Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκής Ιστορίας* (e- ISSN: 2945-0799) εκδίδεται ετησίως από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Για πληροφορίες σχετικά με την έκδοση του περιοδικού καθώς και για τις οδηγίες συγγραφής των άρθρων ανατρέξτε στην ιστοσελίδα του περιοδικού:

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mhist/index>

Οι συγγραφείς διατηρούν τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας επί των άρθρων τους, παραχωρώντας στο περιοδικό *Mos Historicus* το δικαίωμα της πρώτης δημοσίευσης. Από τη στιγμή της δημοσίευσής τους, τα άρθρα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ελεύθερα για μη κερδοσκοπικούς σκοπούς, χωρίς ωστόσο να υφίσταται το δικαίωμα τροποποίησης ή αναδημοσίευσής τους δίχως αναφορά στον/στη συγγραφέα και στην αρχική δημοσίευση.

Για περαιτέρω διευκρινήσεις παρακαλούμε επικοινωνήστε μαζί μας στην ακόλουθη ηλεκτρονική διεύθυνση: moshistoricus@arch.uoa.gr

Mos Historicus: A Critical Review of European History (e- ISSN: 2945-0799) is published annually by the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens.

For editorial policies and submission instructions see the website <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mhist/index>

Authors retain copyright for the articles published but assign the first publication rights to *Mos Historicus*. By virtue of their appearance in this journal, the articles are free to be used for non-commercial purposes. However, the articles cannot and must not be used in anyway, published elsewhere or modified without any reference to the author and the first publication of the article.

For further information contact us at moshistoricus@arch.uoa.gr

Περιεχόμενα

1

Mos Historicus: Μία εισαγωγή

Μαρία Κωνσταντινίδου, Αθηνά Σπανίδου και Μάνος Χατζηαθανασίου

7

Mos Historicus: An Introduction

Maria Konstantinidou, Athena Spanidou, Manos Chatziathanasiou

13

Θεραπευτές μονάρχες: Η καθιέρωση της πρακτικής του βασιλικού αγγίγματος και η σημασία του στην ανάπτυξη του δυναστικού κύρους των Άγγλων και Γάλλων μοναρχών κατά τον Ωριμο Μεσαίωνα (11ος– αρχές 14ου αιώνα) | King's Touch: The establishment of the relevant healing practice and its significance in the legitimizing of the English and French monarchies during Late Middle Ages, from the 11th to the dawn of 14th century

Βασίλης Κίτος | Vasilis Kitos

59

The outbreak of new diseases in an era of religious and spiritual crisis: medical humanism and the control of the body and soul as a method of medical treatment | Το ξέσπασμα των νέων ασθενειών σε μια εποχή θρησκευτικής και πνευματικής κρίσης: ιατρικός ουμανισμός και ο έλεγχος του σώματος και της ψυχής ως ιατρική θεραπεία

Dr. Maria Kavvadia | Δρ. Μαρία Καββαδία

79

Απομόνωση και η «επιδημία» της μελαγχολίας στην πρόιμη νεότερη Ευρώπη: Μια πολιτισμική θεώρηση της μελαγχολίας | Isolation and the "epidemic" of melancholy in the Early Modern Europe: A cultural approach to melancholy

Δρ. Μαρία-Κωνσταντίνα (Μαριτίνα) Γ. Λεοντσίνη | Dr. Maria-Konstantina (Maritina) G. Leontsini

100

Plagues and diseases through newspapers' reports during the seventeenth century | Λοιμοί και ασθένειες μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων του 17ου αι.

Dr. Panagiotis Georgakakis | Δρ. Παναγιώτης Γεωργακάκης

123

Η επιδημία πανώλης στο αγγλικό χωριό Eyam (1665-1666): Αφηγήσεις, προσλήψεις και ιστορική μνήμη | The plague epidemic in the English village of Eyam (1665- 1666): Narratives, perceptions, and historical memory

Δρ. Στέλλα Χατζοπούλου | Dr. Stella Chatzopoulou

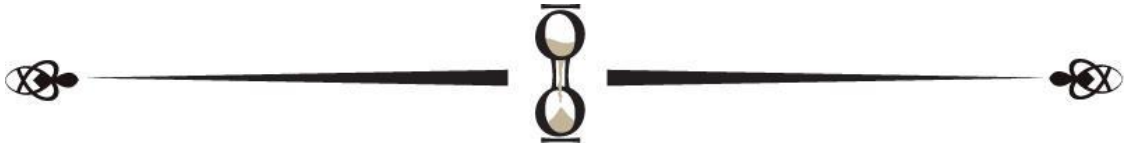
152

Στοιχεία για την ιατρική περίθαλψη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία (1941-1944) | Aspects of healthcare in Ukraine during the German occupation (1941-1944)

Svitlana Hey

Mos Historicus: Μία εισαγωγή

Μαρία Κωνσταντινίδου, Αθηνά Σπανίδου, Μάνος Χατζηαθανασίου

Το ξεκίνημα της τρίτης δεκαετίας του 21ου αιώνα που συνοδεύτηκε από την έλευση της πανδημίας του κορωνοϊού, υπήρξε αποθαρρυντικό για τον σχεδιασμό ακαδημαϊκών δράσεων, οι οποίες εκκολάπτονταν εντός του μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ωστόσο, παρ' όλη τη δυσσώωνη κοινωνική πραγματικότητα, η ιδέα της δημιουργίας ενός επιστημονικού περιοδικού Ευρωπαϊκής Ιστορίας είχε ήδη δρομολογηθεί με αφορμή τις χρόνιες απουσίες και πρακτικές αδυναμίες του προκείμενου επιστημονικού πεδίου στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα. Καρπό αυτής της ιδέας συνιστά το «ανά χείρας» περιοδικό *Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκής Ιστορίας*, το οποίο φιλοδοξεί να προάγει το ερευνητικό έργο των ιστορικών της Ευρώπης στον εγχώριο και διεθνή ακαδημαϊκό χώρο, συνιστώντας ταυτόχρονα επιστέγασμα της διάθεσης για ερευνητική εξωστρέφεια του ΕΚΠΑ.

Το όνομα *Mos Historicus* αποτελεί μια περιεκτική συνεκφορά ικανή να συμπυκνώνει την επιστημονική του ταυτότητα και τον ευρωπαϊκό του προσανατολισμό, κατά το *mos maiorum*, *mos gallicus*, *mos italicus*. Προσλαμβάνοντας αυτές τις παραδοσιακές έννοιες προσεγγίσεων των νομικών κειμένων που καθιέρωσαν οι γλωσσολόγοι και οι σχολιαστές του δυτικού Μεσαίωνα για να διασφαλίσουν μέσω της λογικής φιλοσοφικής αιτιολόγησης τον ορθολογισμό της νομολογίας, επιδιώκουμε την καθιέρωση ενός *ιστορικού έθους* με γνώμονα την κριτική ερμηνεία του παρελθόντος και θεώρηση της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας.

Δεδομένης της επέλασης του Covid-19 και του βιωματικού αντίκτυπου της γενικευμένης υγειονομικής κρίσης κατά τη διαδικασία σύστασης του περιοδικού, η θεματική του πρώτου τεύχους δεν θα μπορούσε παρά να πραγματεύεται ζητήματα της υγείας και της ασθένειας στον ιστορικό χρόνο. Έννοιες όπως η κρίση, ο λοιμός, οι πανδημίες και οι επιδημίες κυριαρχούν στη σύγχρονη συγγραφική παραγωγή της ιστορίας της ιατρικής, νοσηματοδοτούμενες κάθε φορά από το κοινωνικό και

πολιτισμικό τους συγκείμενο. Από την ιπποκράτεια κρίση μέχρι την κρίση ως σημείο μεταβολής στην ταραγμένη Ευρώπη του 17ου αιώνα, από τον ομηρικό λοιμό των Αχαιών στις πανωλόβλητες αστικές κοινότητες του Jack de Vitry στον Μεσαίωνα, από την άρρωστη και εμπύρετη Αγγλία του Thomas Carlyle στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, στην πανδημία της ισπανικής γρίπης στις αρχές του 20ου. Η παρουσία των επιδημιών υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι της εξελικτικής πορείας των ανθρώπινων κοινωνιών, ενώ ο αντίκτυπός τους εμφανίζει διαβρωτικές δυναμικές, ικανές να επιφέρουν μεγάλες δημογραφικές, πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές.¹

Εντούτοις, προσβλέποντας σε κάτι περισσότερο από την ανάλυση των καταστροφικών πανδημιών που έπληξαν την Ευρώπη και των συνακόλουθων συνέπειών τους με τις προαναφερθείσες χαρακτηριστικές απολήξεις, ως διαθεματικός πυρήνας του πρώτου τεύχους επιλέχθηκε ο όρος κρίση. Η δυνατότητά του ως αναλυτικό εργαλείο έχει απασχολήσει πολλές φορές την ιστορική κοινότητα, η οποία μέχρι και σήμερα επιδίδεται σε θεωρητικές αναζητήσεις, όπως κριτικά παρουσιάζει ο J. B. Shank στο άρθρο του «Crisis: A Useful Category of Post-Social Scientific Historical Analysis?».² Εκείνο που εξυπηρετεί στην παρούσα θεματική είναι η πολλαπλότητα των συνεκδηλώσεων που μπορεί να λάβει σε κοινωνίες εν κινδύνω, καθώς ξεδιπλώνονται οι κοινωνικές του προεκτάσεις τη στιγμή της αμφισβήτησης των δεδομένων αξιών, αρχών και πεποιθήσεων μιας εποχής γύρω από την ασθένεια αυτή καθ' εαυτή, τη θεραπεία, τον ιατρό/θεραπευτή και τον ασθενή, καθώς και επί των μηχανισμών διαχείρισης και ελέγχου που προκρίνονται για την καταπολέμησή της. Επί προσθέτως, η στροφή που άλλαξε τον επιστημονικό κανόνα συγγραφής της ιστορίας της ιατρικής, προήλθε μέσα από την κρίση της ιστοριογραφικής της παραγωγής από τη δεκαετία του 1970 και μετά, η οποία μετέβαλε τον τρόπο προσέγγισής της, μετατρέποντάς την από μια ιστορία των μικροοργανισμών και της θεωρίας των μικροβίων, σε μία κοινωνική ιστορία, κατά την οποία «η σημασία της ιατρικής έγκειται στο ότι έχει συνδιαμορφώσει την ιδέα της κοινωνίας».³

¹ Jo N. Hays, «Historians and Epidemics: Simple Questions, Complex Answers», στο Lester K. Little (επιμ.), *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2006, σ. 33-56, σ. 38.

² John B. Shank, «Crisis: A Useful Category of Post-Social Scientific Historical Analysis?», *The American Historical Review*, 113:4 (Οκτ., 2008), σ. 1090-1099.

³ Σεβαστή Τρουμπέτα, «Κοινωνική ιστορία της ιατρικής: θεωρητικές και προσεγγίσεις και προκλήσεις», στο Λήδα Παπαστεφανάκη, Μανόλης Τζανάκης & Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, ΠΕΚ, 1^η έκδοση, Δεκέμβριος 2013, Ρέθυμνο, σ. 17.

Η ερμηνευτική αυτή στροφή συνοδεύτηκε από νέες μεθοδολογίες και από τη χρήση ποικίλων θεωρητικών εργαλείων που αμφότερα άρχισαν να αποδίδουν διεπιστημονικές μελέτες.⁴ Νέοι όροι, όπως αυτός της ιατρικοποίησης, χρησιμοποιήθηκαν για να αναδείξουν τις επιπτώσεις της κατίσχυσης του ιατρικού επιστημονικού λόγου στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής, αλλά και των μεθόδων φροντίδας και περίθαλψης των ασθενών, οι οποίες σταδιακά πέρασαν εξ ολοκλήρου στην εποπτεία των ιατρών. Συγχρόνως, στο μικροσκόπιο των ιστορικών τοποθετούνταν η σχέση ανάμεσα σε ιατρό και ασθενή, που ανάλογα με την εποχή εξέτασής της, ξεδιπλώνονταν και ένα διαφορετικό σύμπαν προσλήψεων και αντιλήψεων του τι συνιστούσε ασθένεια και θεραπεία, ποιος νοούνταν ως θεραπευτής και ποιος ως θεραπευόμενος, ενώ τα αίτια διάδοσης και εξάπλωσης των επιδημιών αναζητούνταν πέραν των στενών ορίων της βιολογικής αιτιότητάς τους. Αυτές οι ιστοριογραφικές αλλαγές μπορούν να παρατηρηθούν μέσα από την ανάγνωση των άρθρων που φιλοξενούνται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, καθώς καταπιάνονται με ζητήματα που άπτονται της τρέχουσας διεθνούς προβληματικής σχετικά με τις πολιτισμικές και κοινωνικές νοηματοδοτήσεις που συνοδεύουν την ανθρώπινη εμπειρία της νόσησης, αξιοποιώντας πλούσιο πρωτογενές υλικό.

Στο άρθρο του Βασίλη Κίτου μελετάται η συμβολή της θεραπευτικής πρακτικής του βασιλικού αγγίγματος στην επικύρωση της πολιτικής εξουσίας των μοναρχών της Αγγλίας και της Γαλλίας κατά την περίοδο του Ύστερου Μεσαίωνα. Η πρόσδεση της ιαματικής ιδιότητας στο πρόσωπο του μονάρχη και η ιεροποίησή του μέσα από τη θαυματουργή του ικανότητα προσέδιναν ένα πέπλο μυστηρίου και θρησκευτικής ευλάβειας, εξασφαλίζοντας τη μεταφυσική απόχρωση επί της νομιμοποίησης της εξουσίας σε έναν κόσμο που νοηματοδοτούνταν μέσω ποικίλων μεταφυσικών σημάνσεων. Ο συγγραφέας παρουσιάζει την προκείμενη διαδικασία μέσα από μια ενδελεχή εξέταση πατρολογικών κειμένων, χρονικών και κρατικών αρχείων των δύο μοναρχιών, ιχνηλατώντας τις διαδρομές θεσμοθέτησης της θρησκευτικής πρακτικής και τη συνακόλουθη πολιτική εργαλειοποίησή της, ούτως ώστε να κρίνει την πραγματική της σπουδαιότητα στη δημόσια συγκρότηση μίας εκλεκτής μοναρχικής και δυναστικής εξουσίας των δύο βασιλείων.

---

⁴ Γενικά, για την ιστοριογραφία και τα προαναφερόμενα ζητήματα σε αυτήν βλ. Allan M. Brandt, «Emerging Themes in the History of Medicine», *The Milbank Quarterly*, 69:2 (1991), σ. 199-214· Mark Jackson, «Introduction», στον ίδιο (επιμ.), *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2011, σ. 23-44· Charles Rosenberg, *Explaining epidemics and other studies in the history of medicine*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1992, σ. 293-318· Samuel Cohn, *Epidemics: Hate and Compassion from the Plague of Athens to AIDS*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2018.

Το άρθρο της Μαρίας Καββαδία κινείται χρονολογικά στην πρώιμη νεωτερικότητα, όπου το ξέσπασμα της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης κατάφερε να εγείρει την παραγωγή ενός νέου διανοητικού λόγου που, παρά τις θεολογικές του βάσεις, απέκτησε ισχυρές επιστημονικές απολήξεις. Η περίπτωση του ουμανιστή ιατρού Girolamo Mercuriale (1530-1606) του Φορλί, τη δράση του οποίου παρουσιάζει η συγγραφέας, εντάσσεται στη διαδικασία μετασχηματισμού των υφιστάμενων ιατρικών/θεραπευτικών θεωριών που συγκρότησαν μία νέα επιστημονική ιατρική κουλτούρα στη Δυτική Ευρώπη, επηρεασμένη από τις στρατηγικές της Τριδεντικής Ρώμης, αλλά και την ανάγκη απαγκίστρωσης από τη γαληνική θεωρία και τις ανεπαρκείς πρακτικές ίασης. Στο έργο του εντοπίζει την έντεχνη προσπάθεια ενσωμάτωσης των νέων ηθικολογικών αντιλήψεων περί πειθάρχησης του σώματος στην ουμανιστική ιατρική σκέψη, μέσα από την οποία καταδεικνύει ψήγματα λόγου που διαμόρφωσαν την ιατρικοποίηση του σώματος και της κοινωνικής του αναπαράστασης.

Η Μαριτίνα Λεοντσίνη στο άρθρο της για την «επιδημία» της μελαγχολίας κατά την πρώιμη νεότερη Ευρώπη, πραγματεύεται μέσα από μία μελέτη περίπτωσης τις προβληματικές που ενσκήπτουν εντός ενός κόσμου που νοηματοδοτούσε μια ψυχική διαταραχή ως μεταδοτική ασθένεια, ενώ συγχρόνως προβληματιζόταν για την καταλληλότητα των θεραπειών της. Οι πολιτισμικές θεωρήσεις που διαμόρφωναν τις προσλήψεις της μελαγχολίας με όρους επιδημίας, η οποία έπληττε κυρίως νεαρούς άνδρες της αριστοκρατίας, ξεδιπλώνονται εναργώς στο άρθρο, αναδεικνύοντας την προκύπτουσα σύγχυση από τη νέα σύσταση για κοινωνικοποίηση των ασθενών με άτομα του αντίθετου φύλου, αντί της συνήθους προτροπής για απομόνωση. Η θεραπεία μέσω της διεύρυνσης του κοινωνικού περιγύρου και η συνακόλουθη εξάσκηση των επικοινωνιακών δεξιοτήτων τους, προκάλεσε την ανάγκη σύνθεσης ενός ηθικού κώδικα συμπεριφοράς προσανατολισμένου στην κοινωνική οριοθέτηση και ισορροπία. Η συγγραφέας, παρακολουθώντας το έργο του Stefano Guazzo, *Κόσμος Διάλογος (La Civile Conversazione)* ξετυλίγει τη σύλληψη μίας νέας θεώρησης για τη μελαγχολία, θίγοντας συγχρόνως τη διάρθρωση ενός νέου κανονιστικού πλαισίου επικοινωνίας, ικανού να προλαμβάνει τις «κακίες του μυαλού» και τα σωματικά πάθη.

Στο άρθρο του, ο Παναγιώτης Γεωργακάκης παρακολουθεί το ειδησεογραφικό περιεχόμενο των εφημερίδων, κυρίως του γαλλικού βασιλείου και των Κάτω Χωρών,

στον απόηχο των καταστροφικών επιδημιών πανώλης στη Δυτική Ευρώπη του 17ου αιώνα. Παραβάλλοντας επιλεγμένα ενημερωτικά δημοσιεύματα σχετικά με θέματα δημόσιας υγείας μαζί με διαφημίσεις Γάλλων Ουγενότων ιατρών, δια φωτίζει το γνωστικό υπόβαθρο της εποχής βάσει των επικρατούσων μεθόδων πρόληψης και ελέγχου των ασθενειών, ενώ χαρτογραφεί τις πρώιμες προσπάθειες σύστασης μίας οργανωμένης ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, αποκαλύπτοντας την εντεινόμενη εμπλοκή της ιατρικής κοινότητας στις επιδιώξεις των αρχών για την προώθηση των πολιτικών τους προγραμμάτων. Η υποδερμική ανάγνωση της εργαλειοποίησης της υγειονομικής κρίσης, την οποία επί της ουσίας επιχειρεί ο συγγραφέας, ανασύρει στην επιφάνεια βαθύτερους πολιτικούς σκοπούς που ξεπερνούν τις απλές καιροσκοπικές βλέψεις ιατρών και φαρμακοποιών να καταδείξουν την αξία του επιτηδεύματός τους, καθώς φαίνεται να εξυπηρετούν περιτέχνως την τακτική του γαλλικού στέμματος να εκπληρώσει τα υποβόσκοντα επεκτατικά του συμφέροντα.

Η Στέλλα Χατζοπούλου στο άρθρο της επανεξετάζει το πανωλόβλητο Eyam στην Αγγλία του 17ου αιώνα ως «επιδημιολογική μελέτη περίπτωσης», προσφέροντας μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση στην ήδη πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή ενός από τα πιο γνωστά επεισόδια πανώλης της πρώιμης νεωτερικότητας. Πυρήνα της μελέτης αποτελεί η αποδόμηση των κυρίαρχων αφηγήσεων που συγκρότησαν ένα ηρωικό παρελθόν για την κοινότητα του Eyam, στηριζόμενες στον τρόπο που αυτή αντιμετώπισε την πανώλη, καθώς και η κριτική ερμηνεία των μεθόδων αναπαράστασης του παρελθόντος που διαμόρφωσαν την ιστορική της μνήμη. Λαμβάνοντας υπόψη την πρόσφατη βιβλιογραφία, μεταγενέστερες αφηγήσεις του επεισοδίου, αλλά και πρωτογενές υλικό, όπως ημερολόγια, ενοριακά και φορολογικά αρχεία, δημογραφικά στοιχεία και επιστολές, προσεγγίζει επίκαιρα ζητήματα στο ιστορικό τους πλαίσιο. Καραντίνα, ατομική ευθύνη, πρόληψη και διαχείριση της επιδημίας συνιστούν μερικά από αυτά, τα οποία αντιλαμβάνεται η συγγραφέας ως εκφάνσεις ενός κοινού ψηφιδωτού βιωμάτων που διασυνδέει νοσούσες κοινωνίες, προσφέροντας το κατάλληλο στερέωμα σύλληψης ενός κοινού αγγλικού παρελθόντος, που στην περίπτωση του Eyam, ακόμη και αν έχει απομυθοποιηθεί, συνεχίζει να το εξυπηρετεί τουριστικά.

Τέλος, το άρθρο της Svitlana Hey αναφέρεται σε μια περίοδο κατά την οποία οι μέθοδοι ελέγχου και καταπολέμησης των ασθενειών ήταν κεντρικά κατευθυνόμενες και αποτελούσαν μέρος μιας ευρύτερης κρατικής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, αντικείμενο μελέτης του άρθρου της συνιστά η οργάνωση της ιατροφαρμακευτικής

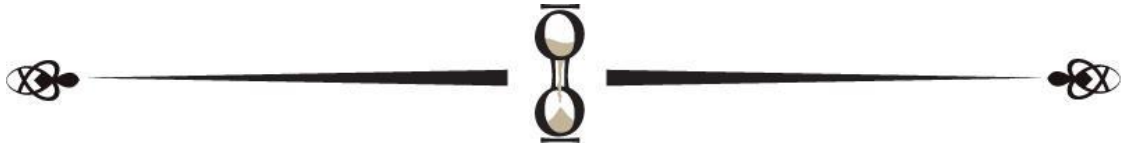
μέριμνας και περίθαλψης στην Ουκρανία κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής (1941-1944) του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ούτως ώστε να διερευνηθούν συγχρόνως οι βιοπολιτικές τακτικές των ναζιστικών στρατευμάτων. Το πλούσιο αρχειακό υλικό που προσκομίζει η συγγραφέας και τα στοιχεία που παραθέτει αλιευμένα από περιοδικά και εφημερίδες της περιόδου, φανερώνουν το ναζιστικό ιδεολογικό υπόβαθρο, το οποίο υπηρετώντας το αφήγημα της κατωτερότητας της σλαβικής φυλής, πρότασε τις ανάγκες του γερμανικού στρατού εις βάρος του τοπικού πληθυσμού που κατέληγε σε υποστελεχωμένα νοσοκομεία και λάμβανε την ελάχιστη φαρμακευτική κάλυψη. Υπό το εν λόγω πρίσμα, θίγει τις συνθήκες πυροδότησης μίας εκτεταμένης υγειονομικής κρίσης μέσα στην ήδη γενικευμένη κρίση του πολέμου.

Στο σημείο αυτό ολοκληρώθηκε η πρώτη σύσταση των θεμάτων που φιλοξενούνται στο παρόν τεύχος, για να ακολουθήσει η επισταμένη ανάγνωση των άρθρων, αλλά και η παρακολούθηση της συζήτησης των ιστορικών επί των ζητημάτων της υγείας και της ασθένειας. Και στα έξι άρθρα απαντώνται διαφορετικές προσεγγίσεις και μεθοδολογίες που, συνδυαζόμενες με την επεξεργασία πρωτογενούς υλικού, καταφέρνουν να τοποθετηθούν θεωρητικά στις διεθνείς προβληματικές της ιστοριογραφίας, δίχως αυτό να σηματοδοτεί την εξάντλησή τους. Άλλωστε, σκοπός του περιοδικού είναι να διανοίξει έναν διεπιστημονικό χώρο προβληματισμού και επιθεώρησης της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, εγκαινιάζοντας έναν γόνιμο διάλογο εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Για την υλοποίηση του εν λόγω εγχειρήματος θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τους καθηγητές της Ευρωπαϊκής Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Κώστα Γαγανάκη, Μαρία Παπαθανασίου και Κώστα Ράπτη για την υποστήριξη και την πολύτιμη συνδρομή τους, ενώ ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στην καθηγήτρια και επιστημονική υπεύθυνη του περιοδικού Νικολέττα Γιαντσή, καθώς δίχως την αμέριστη στήριξη της το περιοδικό δεν θα μπορούσε να εκδοθεί. Επίσης, ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλουμε στον καθηγητή Δημήτρη Παυλόπουλο, ο οποίος κατά τη διάρκεια της θητείας του ως πρόεδρος του Τμήματος, εξασφάλισε την υπαγωγή του περιοδικού στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και την ψηφιακή του φιλοξενία στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης. Τέλος, ευχαριστούμε τα μέλη της Επιστημονικής και Συντακτικής Επιτροπής που εργάστηκαν με επιμονή και συνέπεια, τους συγγραφείς που με την υποβολή των άρθρων τους, υποδέχθηκαν εμπράκτως το *Mos Historicus*, καθώς και όλους όσους στήριξαν την προσπάθειά μας για τη δημιουργία του πρώτου τεύχους.

Mos Historicus: An Introduction

Maria Konstantinidou, Athena Spanidou, Manos Chatziathanasiou

The third decade of the 21st century, which coincided with the COVID-19 pandemic, was discouraging for the development of further academic initiatives that were already conceptualized by a group of postgraduate and doctoral students of European History at the University of Athens. However, despite these unfortunate circumstances, the intention to publish an academic journal of European History persisted due to the long-terming lack of similar projects within the Greek academic community. *Mos Historicus: A Critical Review of European History* is the outcome of this initiative, and it aims to foster the work of European History researchers and to affirm the NKUA's willingness for academic extroversion.

The name, *Mos Historicus*, thoroughly expresses both the scientific identity of the journal and its European focus, inspired by terms such as *mos maiorum*, *mos gallicus*, *mos italicus*. Taking into account these traditional concepts of approaching legal documents, which European linguists and scholars of the Middle-Ages used in order to rationalize the common law, we seek to promote the *ethos (mos) of history* based on the critical evaluation of the past and of European historiography.

The consequences of COVID-19 and the lived experience of the corresponding general health crisis led to the subject selection of the first issue that deals with matters of health and disease throughout history. Terms such as crisis, famine, pandemics, and plagues have persisted in the contemporary medical historiography, defined by their contemporary socio-cultural context. From the Hippocratic scientific notion of crisis to the general crisis as the turning point in the 17th century Europe in turmoil, from the Homeric plague in Achaean military camps to the plague-ridden urban communities of Jack de Vitry during the Middle-Ages, from the sick and feverish England of Thomas Carlyle during the first half of the 19th century to the Spanish Influenza pandemic at the start of the 20th century, the continuous existence of epidemics during the evolution of

human societies is capable of bringing forth great demographic, political, social, and economic changes¹.

Moreover, aiming at something more than the analysis of catastrophic pandemics that hit Europe and their consequences with the aforementioned indicative results, the term “crisis” was chosen as the topic of our first issue. Its potential as an analytical tool has been a subject for the scholarly community on numerous occasions, as it is presented critically by J. B. Shank in his article “Crisis: A Useful Category of Post-Social Scientific Historical Analysis?”². The present topic, with its multitude of perception, evident while analyzing societies in peril, demonstrates the social implications unraveled at the moment when the established morals, regarding sickness, the cure, the healer, the patient, as well as the way of managing and controlling the situation, are disputed. Additionally, the shift that resulted in a change in the way of writing the History of Medicine, following the historiographical crisis since the 1970s onwards, altered the way it was conceived transforming it from a history of micro-organisms and germ theory to a social history, according to which “the importance of medicine is that it has co-configured the concept of society”³.

This shift was accompanied by the introduction of new methodologies and the utilization of multiple theoretical tools. As a result, new interdisciplinary studies were produced.⁴ New terms, such as “medicalization,” were used to highlight the pivotal impact of the scientific medicinal discourse in the social structure, as well as the cure and the treatment of the diseased, which gradually fell under the jurisdiction of physicians. Furthermore, the relationship between physician and patient was studied by historical researchers, as such a relationship was coloured by the parameters of each examined period. Similarly, terms such as “illness” and “cure,” “physician” and

---

¹ Jo N. Hays, “Historians and Epidemics: Simple Questions, Complex Answers”, in Lester K. Little (edit.), *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 33-56, 38.

² John B. Shank, “Crisis: A Useful Category of Post-Social Scientific Historical Analysis?”, *The American Historical Review*, 113:4 (10/2008), p. 1090-1099.

³ Sevasti Troumpeta (trns.), “Κοινωνική ιστορία της ιατρικής: θεωρητικές και προσεγγίσεις και προκλήσεις” in Leda Papastefanaki, Manolis Tzanakis and Sevasti Troumpeta (eds.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, ΠΕΚ, 1st ed., December 2013, Rethymno, p. 17.

⁴ For the historiography and the aforementioned issues see Allan M. Brandt, “Emerging Themes in the History of Medicine”, *The Milbank Quarterly*, 69:2 (1991), p. 199-214; Mark Jackson, “Introduction”, in Mark Jackson (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, Oxford University Press, Oxford, 2011, p. 23-44; Charles Rosenberg, *Explaining epidemics and other studies in the history of medicine*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, p. 293-318; Samuel Cohn, *Epidemics: Hate and Compassion from the Plague of Athens to AIDS*, Oxford University Press, Oxford, 2018.

“patient” adopted nuanced definitions. In this context, the historians started to seek the reasons for the propagation of disease outside the narrow boundaries of their biological causality. These historiographical shifts can be observed in the articles of the first issue, as the writers tackle themes, corresponding to current historiographical questions, in relation to the cultural and social aspects of health crisis, through the examination of primary sources.

Vasilis Kitos, in his article, studies the contribution of a healing practice, known as the “King’s Touch,” in the validation of the authority of French and English monarchs, during the Late Middle Ages. The attribution of this thaumaturgical healing ability to the monarchs gave them sacrosanctity and veiled them with a shroud of mystery and religious reverence, while at the same time it ensured a metaphysical aura for their authority, in a world which was explained metaphysically. The author presents this process through an extensive study of chronicles, ecclesiastical writings, and state archives of both kingdoms, highlighting the institutionalization process of this religious practice and tracing the political gain beyond it, so as to critically assess its considerable significance and its contribution to the reinforcement of the monarchical and dynastic authority of the two kingdoms.

Maria Kavadia’s article deals with the production of a new intellectual discourse developed as a consequence of the Reformation and the Counter-Reformation in Early Modern Europe which, despite its theological background, constituted a large-scale scientific terminal point. The author explores the case of the humanist doctor Girolamo Mercuriale (1530-1606) of Forlì whose study takes place during the reconstruction process of the contemporary medical theories in Western Europe. Influenced by the policies effectuated after the Council of Trent, as well as the need to disengage from Galen’s theory and its insufficient healing practices, it promoted a new scientific medical culture. In Mercuriale’s work, the effort to incorporate the new moralistic concept regarding the corporal discipline in humanist thought is depicted by the writer. The aforementioned effort demonstrates the dominant medical discourse which formed both the “medicalization” of the body and its social representation.

Maritina Leontitsini’s article about the “plague of melancholy” in Early Modern Europe, treats, through a case study, the way that melancholy was socially perceived as a contagious disease and the way that the already established treatments were

challenged. The cultural conceptions that deemed melancholy as an epidemic, which mainly struck young male aristocratic milieu, are clearly unraveled. Consequently, the resulting confusion the article displays, which derives from the unprecedented recommendation for the socialization of the afflicted with the opposite sex, instead of the previous typical suggestion for isolation. The newly-formed treatment with its expansion of the patient's social circle and the subsequent practice of their social skills, created the need for a moral code of behavior, oriented towards social delimitation and balance. The author, by scrutinizing the work of Stefano Guazzo *The Civil Conversation (La Civile Conversazione)* unveils a new perception of melancholy, dictating the structure of a new moral communicational code, capable of eliminating the "evils of the mind" and the pleasures of the flesh.

In his article, Panagiotis Georgakakis examines the content of newspapers, mainly of those printed in the Kingdom of France and the Low Countries, in the aftermath of the devastating plague pandemics in Western Europe during the 17th century. By citing selected news publications on public health as well as advertisements by French Huguenot physicians, the author highlights the contemporary medical knowledge surrounding the prevailing methods of disease prevention and containment. Furthermore, he traces the early efforts to establish a healthcare system, revealing the growing involvement of the medical community in the political agenda of state authorities. The writer's thorough inspection for the instrumentalization of the health crisis brings the deeper political aims, which exceed the ambition of physicians and pharmacists to demonstrate the value of their profession, on the surface, as they appear to elaborately serve the French Crown expansionist policy.

Stella Chatzopoulou, in her article, re-examines the well-known case of plague stricken Eyam, in 17th century England, as a case study of an epidemic, offering a new approach to an already rich historiographical discourse. The author aims mainly to deconstruct the predominant narratives that composed the heroic past of Eyam and its fight against the Plague, as well as to critically interpret its historical memory through which its past is recreated. By taking into account the recent historical studies, later accounts of the episode, as well as primary sources, such as diaries, parish and tax records, demographic data and letters, she approaches historical but also current issues, such as quarantine, individual and collective responsibility as methods of pandemic prevention and control. The author perceives the aforementioned issues as common

experiences of afflicted communities, permitting the construction of a common English past. The case of Eyam, though demythologized, continues to be exploited for touristic purposes.

Last but not least, Svitlana Hey's article discusses the role of a politically and governmentally controlled healthcare system in the prevention and the fight against diseases. More specifically, the article traces the organization process of a healthcare system in Ukraine under the German occupation during the Second World War (1941-1944), in order to explore the reasons for the health policies and biopolitical strategies followed by the Nazi regime. The author bases her research on a significant number of archival documents, such as contemporary magazines and newspapers that reveal the Nazi ideology on which the policies were based. This ideology cultivated the idea of an inferior Slavic race and led to the formation of a healthcare system that catered to the needs of the German army at the expense of the local population. As a result, the hospitals became understaffed, and the medicinal care was often insufficient. Above all, the article analyses how the already critical situation of the war sparked off a severe health crisis.

At this point, this brief introduction to the current issue is concluded so that the reader can proceed to a thorough reading of the articles and follow the historians' conversation on issues of health and disease. Each article follows a different approach to its subject using different methodological tools, based on a wide variety of primary sources, in order for the writers to situate themselves within the terrain of modern historiography challenges. Ergo, the researchers' analyses adhere to the purpose of *Mos Historicus*, which aims to ignite further discussion, and to enrich the discourse as well as the themes of European historiography through a fruitful dialogue among the academic community members.

This journal could not be realized, without the support and invaluable assistance of the professors of European History at the Department of History and Archeology of the University of Athens, Dr. Kostas Gaganakis, Dr. Maria Papathanasiou and Dr. Kostas Raptis. We thank them sincerely. Furthermore, we would like to especially thank Professor Nicoletta Giantsi, our editor-in-chief, as without her help and her undivided support the journal would not be able to be published. Significant debt of gratitude we also owe to Professor Dimitris Pavlopoulos, who as the Head of Department, allowed us

to be under the auspices of the National and Kapodistrian University of Athens (NKUA) and helped us achieve the digital publication of the journal under the National Documentation Centre (EKT). Finally, we would like to thank the members of the Scientific Committee and the Editorial Committee, who labored tirelessly, the authors who welcomed *Mos Historicus* through their article submissions, as well as each and every one who helped with the first issue.

Θεραπευτές μονάρχες: Η καθιέρωση της πρακτικής του βασιλικού αγγίγματος και η σημασία του στην ανάπτυξη του δυναστικού κύρους των Άγγλων και Γάλλων μοναρχών κατά τον Ώριμο Μεσαίωνα (11ος– αρχές 14ου αιώνα).

King's Touch: The establishment of the relevant healing practice and its significance in the legitimizing of the English and French monarchies during Late Middle Ages, from the 11th to the dawn of 14th century

Βασίλης Κίτος*

Vasilis Kitos

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η πίστη πως το άγγιγμα του μονάρχη μπορούσε να θεραπεύσει ορισμένες θανατηφόρες ασθένειες εμφανίστηκε στα βασίλεια της Αγγλίας και της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του Ώριμου Μεσαίωνα. Ως την αυγή του Ύστερου Μεσαίωνα (αρχές 14ου αιώνα) τόσο το αγγλικό όσο και το γαλλικό στέμμα είχε προσδώσει στους βασιλεύοντες μονάρχες την κληρονομική ιδιότητα του θαυματουργού που ειδικευόταν στη θεραπεία της scrofula. Σε αμφότερα τα βασίλεια η χριστομιμητική τελετή του βασιλικού αγγίγματος θεσμοθετήθηκε από ιδιαίτερα ευσεβείς μονάρχες, ενώ δεν ήταν λίγοι οι βασιλείς που δεν έδωσαν έμφαση στην απεικόνισή τους ως θεραπευτές. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να ρίξει φως, αφενός στις πολιτικές, πολιτιστικές και πνευματικές συνθήκες, οι οποίες συνεισέφεραν στην ανάδυση, την τέλεση και τη θεσμοθέτηση του θεραπευτικού αγγίγματος, αφετέρου στη θέση που καταλάμβανε η εικόνα του «βασιλικού θεραπευτή» στη συγκρότηση της ευρύτερης «ιερότητας» των δύο μοναρχιών. Συνεπώς, η ακριβής αποτίμηση της τελετής επιτάσσει την καταφυγή σε όλες τις,

---

* Ο Βασίλης Κίτος έχει αποφοιτήσει με άριστα από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, από όπου έλαβε, επίσης με άριστα, μεταπτυχιακό δίπλωμα στην «Ευρωπαϊκή Ιστορία» με ειδίκευση στην περίοδο του Ύστερου Μεσαίωνα. Από το 2021 είναι υποψήφιος διδάκτωρ «Ευρωπαϊκής Ιστορίας» του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στο πεδίο της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας και ειδικότερα στην κρατική συγκρότηση, τις μοναρχίες και τις εβραϊκές κοινότητες των μεσαιωνικών βασιλείων της Αγγλίας και της Γαλλίας. vkitos@arch.uoa.gr

Vasilis Kitos has graduated with honors from the Department of History and Archaeology of the University of Athens (NKUA), where he also earned with honors his MA in European History, with a specialisation in Late Middle Ages. Since 2021, he is a PhD candidate of European History in the University of Athens. His research interests lie in the fields of political and social history; specifically the construction of states, monarchies and jew communities in medieval kingdoms of England and France. vkitos@arch.uoa.gr

γνωστές, διασωθείσες πρωτογενείς πηγές αναφέρονται στην πρακτική του αγγίγματος.

Λέξεις κλειδιά: άγγιγμα, θεραπεία, μοναρχία, ιερότητα, νομιμοποίηση, προπαγάνδα.

ABSTRACT: The idea that the monarch's touch could cure certain deadly diseases appeared in the kingdoms of England and France during the High Middle-Ages. Until the dawn of the Late Middle Ages (early 14th century) both the English and the French Crown had bestowed their reigning monarchs with the hereditary ability of a wonder-maker who specialized in the cure of scrofula. In both kingdoms, the christo-memetic ritual of royal touch was institutionalized by particularly pious rulers. On the other hand, not all kings emphasized their depiction as healers. This study attempts to shed light on the political, cultural, and spiritual conditions which contributed to the emergence, practice, and institutionalization of the healing touch. Furthermore, it highlights the significance of the «royal healer's» image in the construction of the two monarchies' broader «sacrality». For the consistent evaluation of the ritual the use of the available and known primary sources, referring to the practice of touching, is pivotal.

Keywords: touch, cure, monarchy, sacrality, legitimization, propaganda.

Αναμφίβολα, οι Καπετίδες μονάρχες της Γαλλίας και οι Νορμανδοί/Ανδεγαυοί μονάρχες της Αγγλίας συμπεριλαμβάνονται στις πιο επιτυχημένες βασιλικές δυναστείες της μεσαιωνικής Ευρώπης. Με επίκεντρο τις δύο μοναρχίες, τα βασίλεια της Αγγλίας και της Γαλλίας ανέπτυξαν τα δύο πιο διακεκριμένα μοντέλα ευρωπαϊκού κράτους έως τις αρχές του 14ου αιώνα.¹ Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θρίαμβοι των βασιλέων επέτρεψαν την *de facto* επικράτηση των μοναρχιών. Ωστόσο, η *de jure* κυριαρχία του στέμματος εξασφαλίστηκε μέσω της μακραίωνης διαδικασίας νομιμοποίησης της απόλυτης βασιλικής εξουσίας και της συγκρότησης μιας πολυδιάστατης πολιτικής θεολογίας.²

¹ Joseph Reese Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϋ 1970.

² Ernst Kantorowicz, *Laudes Regiae: A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1946· Του ίδιου, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1997.

Πολλοί μύθοι, συμπεριλαμβανομένων της κατοχής θαυματουργών κειμηλίων και λειψάνων, της καταγωγής των βασιλέων από θρυλικούς ηγεμόνες του παρελθόντος και του χρίσματος τους με ιερό έλαιο, διατρέωναν τη νομιμότητα της βασιλικής πρωτοκαθεδρίας και την επικράτηση του στέμματος επί των κοσμικών και εκκλησιαστικών του ανταγωνιστών. Ειδικότερα, η αντίληψη πως το άγγιγμα του μονάρχη μπορούσε να θεραπεύσει ορισμένες φρικτές και συχνά θανατηφόρες ασθένειες καταλαμβάνει ιδιαίτερη θέση στον ιερό «αστερισμό» αμφοτέρων των μοναρχιών, με την τελετουργική πρακτική του αγγίγματος να επιβιώνει ως τη νεότερη περίοδο.

Στη μνημειώδη μελέτη του για το θεραπευτικό άγγιγμα των μοναρχών ο Marc Bloch παρατήρησε πως από τον Πρώιμο Μεσαίωνα υπάρχουν πληροφορίες για θαυματουργούς-θεραπευτές βασιλείς. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Μεροβίγγειου βασιλιά της Ορλεάνης, Γκουνθράμου (561-592), την οποία καταγράφει ο Γρηγόριος της Τούρ.³ Μολαταύτα, τόσο ο Bloch όσο και οι μεταγενέστεροι μελετητές του βασιλικού αγγίγματος αναγνωρίζουν πως οι πρωιμο-μεσαιωνικές αναφορές στόχευαν στην ανάδειξη της αγιότητας μεμονωμένων μοναρχών. Ακόμη επισημαίνουν ότι οι θεωρίες περί ενός κληρονομικού ιαματικού χαρίσματος έκαναν παράλληλα την εμφάνισή τους στα βασίλεια της Αγγλίας και της Γαλλίας κατά τον Ωριμο Μεσαίωνα.⁴ Όπως υπέδειξε εύστοχα ο Gabor Klaniczay, η βασιλική αγιότητα αποτελούσε ένα ζωντανό φαινόμενο σε άμεση συνάρτηση με τον τόπο και την εποχή εκδήλωσής της.⁵

Η παρούσα μελέτη έχει διττό στόχο. Αρχικά, παρουσιάζονται όλες οι γνωστές διασωθείσες πρωτογενείς πηγές, οι οποίες κάνουν λόγο για το βασιλικό άγγιγμα έως τις αρχές του 14ου αιώνα. Ακολούθως, προσδιορίζεται η εμφάνιση, η τέλεση και η θεσμοθέτηση της πρακτικής. Η τελευταία συσχετίζεται με το πολιτικό, πνευματικό και θεσμικό πλαίσιο σε αμφοτέρα τα βασίλεια. Παράλληλα, αποτιμάται η σημασία

---

³ Marc Bloch, *The Royal Touch: Sacred Monarchy and Scrofula in England and France*, μτφρ. J. E. Anderson, Routledge, Λονδίνο & Μοντρεάλ ²1973, σ. 16-17.

⁴ Frank Barlow, «The King's Evil», *The English Historical Review*, 95:374 (1980), σ. 3-27· Philippe Buc, «David's Adultery with Bathsheba and the Healing Power of the Capetian Kings», *Viator*, 24 (1993), σ. 101-120· Jacques Le Goff, *Saint Louis*, μτφρ. G. E. Gollard, University of Notre Dame Press, Ιντιάνα ²2009.

⁵ Gabor Klaniczay, «From Sacral Kingship to Self-Representation: Hungarian and European Royal Saints in the 11th-13th Centuries», στο Elisabeth Vestergaard (επιμ.), *Continuity and change: political institutions and literary monuments in the Middle Ages: a symposium*, Odense University Press, Οντένσε 1986, σ. 61-83.

του αγγίματος για τη συγκρότηση της ευρύτερης βασιλικής ιερότητας τόσο σε δυναστικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο.

Η πρώτη αναφορά στο θεραπευτικό άγγιγμα εντοπίζεται περί τα μέσα του 11ου αιώνα στην πανηγυρική βιογραφία που συνέγραψε ο Βενεδικτίνος μοναχός του Fleury, Helgaud, προς τιμήν του Καπετίδη βασιλιά Ροβέρτου Β΄ του Ευσεβούς (996-1031). Σύμφωνα με τον Helgaud, ο Ροβέρτος είχε την ικανότητα να θεραπεύει ασθενείς που έπασχαν από λέπρα καθώς «αγγίζοντας με το ευσεβέστατο χέρι του τις πληγές αυτών που υπέφεραν και κάνοντας πάνω τους το σήμα του ιερού σταυρού συνήθιζε να τους απαλλάσσει από τους πόνους και τις ασθένειές τους.»⁶ Αν και το έργο του Helgaud έχει θεωρηθεί ως η πρώτη απόπειρα για «αγιοποίηση» ενός εκ των μελών της δυναστείας των Καπετιδών⁷, ο Helgaud δεν αναφέρεται στην κληρονομικότητα του αγγίματος, αλλά ισχυρίζεται πως η «Θεία Χάρη» είχε προσδώσει τη μεταφυσική ικανότητα του αγγίματος στον συγκεκριμένο μονάρχη. Η πρώτη αναφορά στο θεραπευτικό άγγιγμα έγινε με σκοπό την προβολή του βασιλιά ως «ιδανικού πρίγκιπα» σε μια εποχή φανεράς βασιλικής αδυναμίας. Η βασιλεία του Ροβέρτου συμπίπτει χρονολογικά με το αποκορύφωμα της «εποχής των πριγκιπάτων».⁸ Και οι τέσσερις πρώτοι Καπετίδες αποτελούσαν *de facto* μια ακόμη πριγκιπική δύναμη γεωγραφικά οριοθετημένη στο σημερινό Ιλ-ντε-Φρανς και περικυκλωμένη από κραταιές χωροδεσποτείες, όπως εκείνη του Μπλουά-Καμπανίας και της Νορμανδίας⁹.

Καμία από τις διαθέσιμες πηγές δεν αναφέρεται στο βασιλικό άγγιγμα έως το πρώτο τέταρτο του 12ου αιώνα. Γράφοντας πριν το 1124 ο Βενεδικτίνος Γιλβέρτος του Nogent αναφέρεται στον Καπετίδη μονάρχη Λουδοβίκο ΣΤ΄ τον Παχύ (1108-1137):

Μα δεν έχουμε δει τον Άρχοντα Βασιλέα μας Λουδοβίκο να ασκεί ένα εθμικό θαύμα (conuetudinary umprodigium); Με τα ίδια μου τα μάτια είδα ανθρώπους που έπασχαν από scrofula (scrophae) στον λαιμό ή σε άλλα μέρη του σώματος να συνωστίζονται γύρω από τον βασιλιά, για να τους αγγίξει και στο άγγιγμά του προσέθετε το σήμα

⁶ Helgaud de Fleury, *Vita de Robert le pieux*, Bautier Robert και Henri Labory Gillette (επιμ. και μτφρ.), Centre national de la recherche scientifique, Παρίσι 1965, σ. 126-128.

⁷ Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 8.

⁸ Karl Ferdinand Werner, *Structures politiques du monde franc (VIe–XIIIe siècles)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, σ. 275-275.

⁹ Jean Dunbabin., *France in the Making: 843-1180*, Oxford University Press, Οξφόρδη ²2005, σ. 44-220· Elizabeth Hallam και Charles West, *Capetian France: 987-1328*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη ³2020, κεφ. 3.

του σταυρού. Ήμουν εκεί, αρκετά κοντά του, και βοηθούσα, ούτως ώστε τα πλήθη να μην πέσουν πάνω στον βασιλιά. Όμως, ο βασιλιάς έδειξε την έμφυτη γενναιοδωρία του προς εκείνους, τραβώντας τους προς το μέρος του με το γαλήνιο χέρι του και κάνοντας με ταπεινότητα το σήμα του σταυρού. Ο πατέρας του, Φίλιππος, είχε επίσης με ζήλο εφαρμόσει αυτή την ένδοξη και θαυματουργή ικανότητα και δεν γνωρίζω τι αμαρτίες διέπραξε για να τη χάσει. Ποια πρακτική ακολουθούν άλλοι βασιλείς σχετικά με τη θεραπεία της scrofula; Θα παραμείνω σιωπηλός για αυτό το ζήτημα· όμως, απ' όσο γνωρίζω, κανείς Άγγλος βασιλιάς δεν τόλμησε να το επιχειρήσει.¹⁰

Η περιγραφή του Γιλβέρτου αποτελεί την πρώτη αναφορά περί κληρονομικότητας του χαρίσματος του βασιλικού αγγίγματος από έναν μονάρχη στον διάδοχό του. Ο ίδιος, όμως, δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στην απώλεια του χαρίσματος από έναν άλλο μονάρχη (Φίλιππος Α΄) λόγω των ηθικών και θρησκευτικών του παραπτωμάτων. Πράγματι, η σύγκρουση του Φιλίππου με την παποσύνη για τον διορισμό των Γάλλων επισκόπων και ο παράνομος γάμος του με τη Βερτράδη του Μονφόρ οδήγησαν στον αφορισμό του βασιλιά στη σύνοδο του Κλερμόν (1095). Προφανώς, ο Γιλβέρτος υπονοεί πως τα ίδια αμαρτήματα τού είχαν στερήσει την ικανότητα του θεραπευτικού αγγίγματος.¹¹ Συνεπώς, η αντίληψη του Γιλβέρτου ακροβατούσε ανάμεσα στην προγενέστερη άποψη που πρόβαλλε το άγγιγμα ως προνόμιο μεμονωμένων «αγίων» μοναρχών και στις μεταγενέστερες αντιλήψεις περί κληρονομικότητας του χαρίσματος από τον προκάτοχο στον διάδοχο του στέμματος. Επιπλέον, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο Γιλβέρτος επιχειρούσε να προσδώσει στους Γάλλους μονάρχες το «μονοπώλιο» του ιαματικού αγγίγματος με την ευθεία αναφορά του στη μη-εφαρμογή της πρακτικής από τους Άγγλους βασιλείς.

Δεν είναι τυχαίο πως το έργο του Γιλβέρτου του Nogent συντάχθηκε σε μια περίοδο που η ισχύς της αγγλονορμανδικής δυναστείας βρισκόταν σε άνοδο. Με την παγίωση της βασιλικής εξουσίας στην Αγγλία ο βασιλιάς Ερρίκος Α΄ (1100-1135) αναδεικνυόταν σε έναν από τους ισχυρότερους ηγεμόνες της Ευρώπης.¹² Οι περισσότερες μελέτες που πραγματεύονται τη βασιλεία του Ερρίκου Α΄ επικεντρώνονται στο πολιτικό, νομοθετικό και διοικητικό έργο του μονάρχη.¹³

¹⁰ Guibert de Nogent, *De Pignoribus Sanctorum*, P. L., στηλ. 616.

¹¹ Hallam και West, *Capetian France*, ό.π., σ. 96 κ. εξ., 133 κ. εξ. · Sarah McDougall, *Royal Bastards: The Birth of Illegitimacy, 800-1230.*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 154 κ. εξ.

¹² David Crouch., *The Normans: The History of a Dynasty*, Continuum, Λονδίνο & Ν. Υόρκη 2007, κεφ. 6.

¹³ Judith Green, *Henry I: King of England and Duke of Normandy*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2009 · Warren C. Hollister, Amanda Clark Frost, *Henry I*, Yale University Press, Νιου

Πράγματι, ο ίδιος μονάρχης, ο οποίος έθεσε τις βάσεις της «διοικητικής μοναρχίας», κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες και για τη συμφιλίωση του αγγλονορμανδικού παρόντος με το αγγλοσαξονικό παρελθόν. Για παράδειγμα, το νέο corpus νομοθετημάτων που ρύθμιζαν τη δημόσια τάξη στο αγγλικό βασίλειο εκδόθηκε στο όνομα του τελευταίου αγγλοσάξονα μονάρχη (και μετέπειτα αγίου), Εδουάρδου του Ομολογητή (1042-1066).¹⁴

Η πρώτη αναφορά στον Εδουάρδο ως λειτουργό του θεραπευτικού αγγίγματος γίνεται σε έναν ανωνύμου συγγραφέως βίο του μονάρχη. Σύμφωνα με τον τελευταίο, ο βασιλιάς θεράπευσε με το άγγιμά του μια γυναίκα που έπασχε από scrofula (μυκοβακτηριδιακή αυχενική λεμφαδενίτιδα), σχηματίζοντας με το χέρι του το σημάδι του σταυρού και αγγίζοντας τις προσβεβλημένες από την ασθένεια περιοχές (λεμφαδένες).¹⁵ Αν και η χρονολογική τοποθέτηση της πρώτης αναφοράς στις ιαματικές ικανότητες του Εδουάρδου φαντάζει προβληματική, το θαύμα του βασιλιά επαναλαμβάνεται κατά τη βασιλεία του Ερρίκου Α΄. Ο Γουλιέλμος του Malmesbury, ένας από τους σημαντικότερους χρονικογράφους του 12ου αιώνα και μοναχός στο αββαείο του Malmesbury, αναφέρθηκε στο έργο του σχετικά με τις πράξεις των Άγγλων βασιλέων (1118-1125) τόσο στη θεραπεία μιας γυναίκας που έπασχε από scrofula όσο και στη συχνή θεραπεία ασθενών από τον Εδουάρδο στη Νορμανδία. Επιπρόσθετα, δεν δίστασε να απαντήσει στους θιασώτες των θεωριών περί κληρονομικότητας του αγγίγματος, όπως ο σύγχρονός του Γιλβέρτος του Nogent, πως: «... στις μέρες μας κάποιοι εξαπατούν ισχυριζόμενοι πως η ικανότητα να θεραπεύει κανείς τέτοιου είδους ασθένειες δεν είναι αποτέλεσμα της αγιότητας αλλά ενός κληρονομικού βασιλικού προνομίου (*ex regalis prosapiae hereditae*).»¹⁶

Οι αναφορές αυτές στο θεραπευτικό άγγιγμα κατά τη βασιλεία του Ερρίκου Α΄ οδήγησαν τον M. Bloch στο συμπέρασμα πως ο τρίτος Νορμανδός βασιλιάς υπήρξε ο Άγγλος μονάρχης που εγκαινίασε την πρακτική του βασιλικού αγγίγματος.¹⁷ Οι

Χέιβεν και Λονδίνο 2003· Warren C. Hollister και John W. Baldwin, «The Rise of Administrative Kingship: Henry I and Philip Augustus», *The American Historical Review*, 83:4 (1978), σ. 867-905.

¹⁴ Bruce O' Brian, *God's Peace and King's Peace: The Laws of Edward the Confessor*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1999.

¹⁵ Frank Barlow (επιμ. και μτφρ.), *The Life of Edward the Confessor*, Clarendon Press, Λονδίνο & Εδιμβούργο 1962, σ. 61-62. Ο Bloch θεωρεί πως ο βίος συνεγράφη κατά τη βασιλεία του Ερρίκου Α΄, Bloch, *The Royal Touch*, ό.π., σ. 23-25· ο Barlow τοποθετεί χρονολογικά το κείμενο πριν από την άνοδο του Ερρίκου Α΄ στο θρόνο: Barlow, ό.π., σ. xiv, xxv· του ίδιου, *Edward the Confessor* University of California Press Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες 1970, σ. 291-293.

¹⁶ William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum*, Stubbs William., Rolls Series, Λονδίνο 1887, σ. 272-273.

¹⁷ Bloch, ό.π., σ. 26-27.

μεταγενέστεροι μελετητές, όπως ο Colin Morris, εξέλαβαν τη χρονολόγηση του Bloch ως δεδομένη.¹⁸ Μολαταύτα οι διαθέσιμες πηγές σε καμία περίπτωση δεν επαρκούν για την οριστική τοποθέτηση της εμφάνισης του βασιλικού αγγίγματος στην Αγγλία κατά το πρώτο τέταρτο του 12ου αιώνα. Αναμφίβολα, ο Ερρίκος αναβάθμισε την ισχύ και το κύρος του αγγλικού στέμματος και εισήγαγε νέες αυλικές τελετουργίες¹⁹ σε αντίθεση, όμως, με την περίπτωση των Γάλλων ομολόγων του στις αρχές του 12ου αιώνα, δεν υπάρχει ούτε μία νύξη στην άσκηση του αγγίγματος από τον Ερρίκο. Επίσης, οι αναφορές στο άγγιγμα από Αγγλονορμανδούς συγγραφείς στόχευαν κυρίως στην ανάδειξη της αγιότητας του Εδουάρδου του Ομολογητή.

Η τελευταία πηγή για το βασιλικό άγγιγμα κατά το πρώτο μισό του 12ου αιώνα, η οποία δεν αναφέρεται από τον Bloch, κάνει λόγο για τον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Ζ΄ τον Νεαρό (1137-1180). Στο έργο που πραγματεύεται τη συμμετοχή του μονάρχη στη Β΄ Σταυροφορία, ο Βενεδικτίνος μοναχός του Αγίου Διονυσίου (Saint Denis), Όθων του Deuil, παρουσιάζει τον Λουδοβίκο να εισέρχεται σε ένα λεπροκομείο που βρισκόταν στο Σαιν-Ντενί πριν από την αναχώρησή του για τη Συροπαλαιστίνη. Με έμμεσο τρόπο ο Όθων αναφέρει πως ο βασιλιάς παρέμεινε για αρκετή ώρα εντός του ιδρύματος «*κάνοντας μια αξιοθαύμαστη πράξη την οποία λίγοι, ίσως κανείς, κάτοχος αυτού του υψηλού αξιώματος δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει*».²⁰

Στην προαναφερθείσα περίπτωση, το βασιλικό άγγιγμα αποτελεί ένα μέρος του συνόλου των βασιλικών τελετουργιών που πραγματοποιήθηκαν από τον μονάρχη πριν από την αναχώρησή του για τη σταυροφορία. Στο σύνολο αυτό συμπεριλαμβανόταν μεταξύ άλλων η τελετουργική πορεία της βασιλικής συνοδείας στο Σαιν-Ντενί, η ευλογία από τον πάπα Ευγένιο Γ΄ και η ανάληψη του ιερού λαβάρου του Αγίου Διονυσίου (*Oriflamme*) από τον ηγούμενο του αββαείου.²¹ Σε αντίθεση με τον προκάτοχο (Λουδοβίκο ΣΤ΄) και τον διάδοχό του (Φίλιππο Β΄), ο

¹⁸ Collin Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989, σ. 228. Ο Morris υποθέτει πως οι νιπτήρες που δόθηκαν ως δωρεά από τον αρχιθαλαμηπόλο (chamberlain) του Ερρίκου Α΄ σε δύο νορμανδικά αββαεία ήταν οι ίδιοι νιπτήρες που χρησιμοποιούσε ο βασιλιάς μετά την τέλεση του αγγίγματος.

¹⁹ Π.χ. η τελετουργική κουρά και καταπάτηση της κόμης του Ερρίκου και των υποστηρικτών του κατά την κατάκτηση της Νορμανδίας (1105), Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*: Vol. 6, μτφρ. Marjorie Chibnall, Clarendon Press, Οξφόρδη 1978, σ. 62-69. Ο Ορδέριχος ερμηνεύει την τελετουργία ως ηθική νίκη της βασιλείας επί των αυθαιρεσιών των ιπποτών.

²⁰ Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, Virginia Gingerick (επιμ. και μτφρ.), Berry, Νέα Υόρκη 1947, σ. 16.

²¹ James Naus, *Constructing Kingship: The Capetian monarchs of France and the early Crusades*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2016, σ. 85-86.

Λουδοβίκος Ζ΄ πρόβαλε τη βαθιά και ειλικρινή ευσέβειά του ως πρωταρχικό χαρακτηριστικό της βασιλείας του. Έτσι κατέστησε τη χριστομιμητική πρακτική του αγγίγματος πιο συναφή με το ευρύτερο βασιλικό κύρος.²²

Έχοντας παραθέσει όλες τις πηγές που αναφέρονται στο άγγιγμα ως τα μέσα του 12ου αιώνα, θα ήταν χρήσιμο να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις. Αρχικά, η ασθένεια που οριζόταν ως «morbus regius» δεν είχε προσδιοριστεί κατά την εποχή αναφοράς μας. Τα συμπτώματα της λέπρας και της scrofula δύσκολα μπορούσαν να διακριθούν με βεβαιότητα. Οι δύο ασθένειες εναλλάσσονταν ως όψεις του ίδιου επώδυνου και παραμορφωτικού νοσήματος. Σε άλλες περιοχές της Δυτικής Χριστιανοσύνης, όπως στο Σαλέρνο του 13ου αιώνα, ούτε η λέπρα ούτε η scrofula, αλλά ο ίκτερος αποτελούσε το «κακό του βασιλιά».²³

Για ποιους, όμως, λόγους η scrofula επικράτησε σταδιακά επί της λέπρας; Αφενός, η πρώτη χαρακτηριζόταν από πολύ μικρότερο ποσοστό θνησιμότητας σε σχέση με τη δεύτερη και αποτελούσε ένα αρκετά πιο «εύκολο» αντικείμενο θεραπείας, επειδή συχνά τα συμπτώματα παρουσίαζαν επιφανειακή υποχώρηση. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνταν η ψευδαίσθηση πως ο ασθενής είχε θεραπευθεί.²⁴ Αφετέρου, η σταδιακή κοινωνική απομόνωση των λεπρών σε λαζαρέτα²⁵ κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα συνέβαλε στην εξαφάνιση των λεπρών από τα λαϊκά πλήθη που συνέρρεαν επιζητώντας τη βασιλική ευλογία.²⁶

Είναι αδύνατον να αγνοήσουμε το γεγονός πως οι αναφορές στις θεραπευτικές ικανότητες των μοναρχών γίνονται σε μία περίοδο ένθερμης εκκλησιαστικής αναδιοργάνωσης (Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση). Κατά τη διάρκεια της τελευταίας, οι ποντίφικες επιχείρησαν και, εν πολλοίς, κατόρθωσαν να αποστερήσουν το «άρωμα της αγιότητας» από τους μονάρχες.²⁷ Προφανώς, οι πάπες της εποχής δεν είχαν καμία απολύτως διάθεση να αναγνωρίσουν τις θεραπευτικές ικανότητες των βασιλέων.

²² Για τον Λουδοβίκο Ζ΄ βλ.: Marcel Pacaut, *Louis VII et son Royaume*, S.E.V.P.E.N, Παρίσι 1967· Yves Sassier, *Louis VII*, Παρίσι 1991.

²³ Barlow, «The King's Evil», *ό.π.*, σ. 12 κ. εξ.

²⁴ Annette Finley-Croswhite., «Henry IV and the Diseased Body Politic», στο Martin Gosman, A. A. MacDonald, Arie Johan Vanderjagt, *Princes and Princely Culture 1450-1650* τομ. 1, Brill, Λάιντεν, 2003, σ.131-146, εδώ σ. 139 κ. εξ.

²⁵ Οικισμοί αποκλειστικά για λεπρούς.

²⁶ Barlow, *ό.π.*, σ.10.

²⁷ Βλ. Uta-Renate Blumenthal, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1998· Morris, *The Papal Monarchy*, *ό.π.*, κεφ. 4-9.

Πράγματι, ο ποντίφικας, του οποίου το όνομα παρέμεινε άρρηκτα συνδεδεμένο με τη Μεταρρύθμιση (Γρηγόριος Ζ΄, 1073-1085), έγραφε στον Herman, επίσκοπο του Μετς:

Ποιος (βασιλιάς) είχε τη δύναμη να αναστήσει τους νεκρούς, να θεραπεύσει τους λεπρούς, να δώσει όραση στους τυφλούς; Ούτε ο Κωνσταντίνος (ο Μέγας), ούτε ο Θεοδόσιος, ούτε ο Ονώριος, ούτε ο Κάρολος (Καρλομάγνος), ούτε ο Λουδοβίκος (ο Ευσεβής), παρά το γεγονός πως εγκωμιάστηκαν και εξυμνήθηκαν από την Εκκλησία για τις αρετές τους, την αγάπη τους για τη δικαιοσύνη και την υπεράσπιση της εκκλησίας.²⁸

Επομένως, ο Γρηγόριος αρνούνταν κατηγορηματικά τη σύνδεση θεραπευτικών ικανοτήτων με τα πρόσωπα των μοναρχών. Ωστόσο η κεντρική εξουσία της καθολικής εκκλησίας και οι κληρικοί μεταρρυθμιστές εντός του αγγλικού και του γαλλικού βασιλείου δεν επιχείρησαν να αμφισβητήσουν την εγκυρότητα του βασιλικού αγγίγματος. Ήταν η σύγκρουση με τους Γερμανούς αυτοκράτορες που αποτελούσε την παπική προτεραιότητα ως τα μέσα του 12ου αιώνα. Επιπλέον, οι συγγραφείς που αναφέρθηκαν στο άγγιγμα δεν συμπεριλαμβάνονται στους ένθερμους μεταρρυθμιστές. Ο Helgaud του Fleury και ο Όθων του Deuil αποτελούν περιπτώσεις τυπικών βασιλικών αγιογράφων. Οι απόψεις του Γουλιέλμου του Malmesbury σχετικά με τη μεταρρύθμιση δεν γίνονται σαφείς σε κανένα σημείο του έργου του. Τέλος, ο Γιλβέρτος του Nogent υπήρξε συμπαθών των εγγάμων κληρικών, ενός από τους κύριους στόχους των μεταρρυθμιστών.²⁹

Ενώ κατά τον 11ο και 12ο αιώνα η αυτοκρατορία και η παποσύνη έριζαν για τον έλεγχο των εκκλησιαστικών πρωτείων, το αγγλικό και, κυρίως, το γαλλικό βασίλειο αντιμετώπιζαν τον κατακερματισμό της επικράτειάς τους σε ένα πολυεπίπεδο φεουδαλικό μωσαϊκό. Για τον λόγο αυτό, η επικράτηση επί των εκάστοτε μικρών και μεγάλων αριστοκρατικών δυνάμεων υπήρξε η κύρια πρόκληση για τη θεμελίωση της κεντρικής εξουσίας από την αγγλική και γαλλική μοναρχία.³⁰

Κατά συνέπεια, οι Εκκλησίες των δύο βασιλείων δεν άργησαν να προσδεθούν στο άρμα των μοναρχιών προς εξασφάλιση των προνομίων τους. Πράγματι, περί τα μέσα του 10ου αιώνα οι κατά τόπους εκκλησιαστικοί ιθύνοντες εκκίνησαν το εγχείρημα της πολυπόθητης «Ειρήνης και Εκεχειρίας του Θεού» (Pax et Treuga Dei).

²⁸ Das Register Gregors VII, *Monumenta Germaniae Historica, epistolae selectae*, Erich Ludwig Eduard Caspar(επιμ.), τομ. 2, Weidmann, Βερολίνο 1955, σ. 559.

²⁹ Bloch, *The Royal Touch*, ό.π., σ. 72.

³⁰ Για μια σύγχρονη ιστοριογραφική συζήτηση βλ. David Crouch., *The Birth of Nobility: Constructing Aristocracy in England and France 900-1300*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.

Ωστόσο οι βασιλιάδες ήταν εκείνοι που έμελλε να το ολοκληρώσουν. Έως τα μέσα του 12ου αιώνα η «Ειρήνη του Θεού» είχε μετουσιωθεί σε «Ειρήνη του Βασιλιά».³¹ Ο Geoffrey Koziol δεν θα μπορούσε να το θέσει ορθότερα:

Για την εκκλησιαστική ηγεσία της Αγγλίας και της Γαλλίας ο αυτοκράτορας δεν αποτελούσε επείγοντα εχθρό και ο πάπας δεν αποτελούσε άμεσο σύμμαχο. Οι πραγματικοί εχθροί βρίσκονταν πιο κοντά και είχαν τη μορφή νέοπλουτων κοινοτήτων, αρπακτικών ιπποτών και τοπικών αρχόντων που διεξήγαγαν καταστροφικούς πολέμους.³²

Συνεπώς, το θεραπευτικό άγγιγμα, μεταξύ άλλων βασιλικών τελετουργιών,³³ εξασφάλιζε στους μονάρχες τη διατήρηση ενός τμήματος της ιερής φύσης τους. Η τελευταία είχε απολεσθεί λόγω της πολυδιάσπασης της εξουσίας και -κυρίως- της παπικής πρωτοκαθεδρίας.

Ο ρόλος, που διαδραμάτισε το βασιλικό άγγιγμα στην ανοικοδόμηση της βασιλικής ισχύος, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, υπήρξε στην καλύτερη περίπτωση δευτερεύων. Κατά τους επόμενους αιώνες υπάρχουν αρκετές αναφορές, οι οποίες αμφισβητούν την εγκυρότητα της πρακτικής.³⁴ Οι σκεπτικιστές δεν εξέλειπαν από την Αγγλία και τη Γαλλία του 12ου αιώνα. Ήδη παρατηρήσαμε πως ο σύγχρονος Γουλιέλμος του Malmesbury ήταν κατηγορηματικά αντίθετος στην ιδέα της κληρονομικότητας του χαρίσματος. Παράλληλα, ως το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε δεν υπάρχει ούτε μία περίπτωση ευγενή, πόσω μάλλον κληρικού, που να επιζήτησε τη θεραπεία του μέσω του βασιλικού αγγίγματος. Αναμφισβήτητα, η τελετουργία είχε ως κύριο ακροατήριο τα πιο αδύναμα στρώματα των αγροτικών και αστικών πληθυσμών. Φαίνεται ότι, αν και η χριστομιμητική πρακτική της θεραπείας των αρρώστων διατράνωνε τη βασιλική ιερότητα στα λαϊκά πλήθη, δεν

³¹ Thomas Head και Richard Landes, «Introduction», στον ίδιον (επιμ.), *The Peace of God: Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1992, σ. 8.

³² Geoffrey Koziol, «England, France, and the Problem of Sacrality», στο Thomas N. Bisson (επιμ.), *Cultures of Power: Lordship, Status, and Process in Twelfth-Century Europe*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1995, σ. 127.

³³ Π.χ. Η τελετή στέψης, η οποία στη συνέχεια θα συσχετιζόταν με το θεραπευτικό άγγιγμα. Βλ. Elizabeth A. R. Brown., «Franks, Burgundians, and Aquitanians and the royal coronation ceremony in France», *Transactions of the American Philosophical Society*, 82:7 (1992), σ. 1-189.

³⁴ Bloch, *The Royal Touch*, ό.π., σ. 68.

ανταποκρινόταν στα ουσιαστικά προβλήματα, όπως ήταν η διατήρηση της δημόσιας τάξης και η προστασία των Εκκλησιών.

Ο αββάς του Αγίου Διονυσίου, Suger (1122-1151), συγγραφέας μιας εκ των λεπτομερέστερων βιογραφιών μονάρχη της εποχής, επιλέγει να παρουσιάσει τη βασιλεία του Λουδοβίκου ΣΤ΄ με βάση την προγενέστερη καρολίγγεια προσέγγιση: ως προαπιστή της ειρήνης, της δικαιοσύνης και της Εκκλησίας.³⁵ Γράφοντας για τον ίδιο βασιλιά, ο οποίος σύμφωνα με τον Γιλβέρτο του Nogent ασκούσε το «εθμικό θαύμα» σε δημόσια θέα, ο Suger επέλεξε να μην κάνει ούτε μια νύξη σχετικά με την πρακτική. Παρομοίως στην Αγγλία, το έργο του σημαντικότερου υπέρμαχου της θείας βασιλικής φύσης (ανώνυμος Νορμανδός της Υόρκης, περ.1100) δεν αναφέρεται στην άσκηση του βασιλικού αγγίγματος.³⁶

Αν και το άγγιγμα δεν έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην προβολή της θείας φύσης αμφοτέρων των μοναρχιών, οι Καπετίδες υιοθέτησαν την ιδιότητα του βασιλικού θεραπευτή πριν από τους Νορμανδούς ομότιμούς τους.³⁷ Στη Γαλλία, η πρακτική του αγγίγματος αποδιδόταν όχι μόνο σε περισσότερους, αλλά και σε σύγχρονους μονάρχες. Αντίθετα στην Αγγλία οι σχετικές αναφορές συνδέονταν αποκλειστικά με την παρελθούσα βασιλεία του Εδουάρδου του Ομολογητή.

Εύλογα, η συσχέτιση πολιτικών-κρατικών, τελετουργικών παραγόντων και πραγματικοτήτων καθίσταται αναπόφευκτη. Μολονότι οι Καπετίδες αποτελούσαν μια ακόμη δύναμη ανάμεσα στα γαλλικά πριγκιπάτα, οι Νορμανδοί κατόρθωσαν να ασκήσουν μια σχετικά αποτελεσματική κεντρική διακυβέρνηση επί των Άγγλων υποκειμένων τους.³⁸ Αναγκασμένοι να ανταγωνίζονται διαρκώς με κραταιούς πολιτικούς-στρατιωτικούς αντιπάλους, οι Καπετίδες αναγκάστηκαν να οικοδομήσουν ένα μεγάλο μέρος της βασιλικής τους εικόνας σύμφωνα με το πρότυπο ενός ευσεβούς και ηθικού χριστιανού μονάρχη (*rex christianissimus*). Επιπλέον, η αναγνώριση των δικαιωμάτων και της *de facto* εξουσίας των ισχυρών αριστοκρατών αποτελούσε μονόδρομο για τους Γάλλους μονάρχες έως τις αρχές του 13ου αιώνα. Παράλληλα,

³⁵ Suger, *Vie de Louis VI, le Gros: Classiques de L'Histoire Au Moyen Age*, Henri Waquet (επιμ.), Les Belles Lettres, Παρίσι 1929· Lindy Grant και David Bates, *Abbot Suger of St-Denis: Church and State in Early Twelfth-Century France*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998.

³⁶ *Die Texte des Normannischen Anonymus*, Karl Pellens (επιμ.), Steiner, Βισμπάντεν 1966. Αποτελεί βασική πηγή για τη μνημειώδη μελέτη του Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton University Press, Πρίνστον 1957.

³⁷ Gabor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, μτφρ. Eva Palmai, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002, σ. 137.

³⁸ Richard Huscroft, *The Norman Conquest: A New Introduction*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2009.

η προστασία των Εκκλησιών αποτελούσε ιδανική διέξοδο για τη νόμιμη εξάπλωση της εξουσίας του στέμματος εκτός των ορίων του βασιλικού πριγκιπάτου.³⁹ Προοδευτικά, από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα θρησκευτικά ιδρύματα, όπως το Fleury και ο Άγιος Μαρτίνος της Τουρ, με αποκορύφωμα το αββαείο του Σαιν-Ντενί θα αποτελούσαν σταθερούς πυλώνες για την ανοικοδόμηση του κύρους της «Ιερής Μοναρχίας» για τους Γάλλους βασιλείς.⁴⁰

Αντιθέτως, ούτε στη Νορμανδία ούτε και στην Αγγλία δεν αναφέρονται παρόμοια ιδρύματα συστηματικής παραγωγής προπαγάνδας για λογαριασμό του αγγλονορμανδικού στέμματος.⁴¹ Ο Νορμανδός Ορδέρικος Vitalis περιέγραψε με γλαφυρότητα όλες τις διόλου τιμητικές λεπτομέρειες της κηδείας του Γουλιέλμου Α΄ του Κατακτητή (1066-1087): από το ταπεινό σάβανο, πληρωμένο από έναν φτωχό ιππότη, ως την ανυπόφορη δυσωδία του πτώματος.⁴² Αργότερα, ο Αγγλοσάξονας Eadmer του Canterbury παρουσίασε τη βασιλική συνοδεία του Γουλιέλμου Β΄ του Ερυθρού (1087-1100) ως μεθυσμένους ληστές, οι οποίοι βίαζαν ανυπεράσπιστες γυναίκες και λεηλατούσαν αδιακρίτως την αγγλική ύπαιθρο.⁴³

Φυσικά, οι παράγοντες που επέτρεπαν την απο-ιεροποίηση και την διακωμώδηση της αγγλονορμανδικής μοναρχίας σε αντίθεση με την εξύμνηση των Καπετιδών δεν ανταποκρίνονταν αποκλειστικά στην ισχύ ή την αδυναμία του εκάστοτε στέμματος αναφορικά με τους κοσμικούς του ανταγωνιστές. Ενώ η άνοδος των Καπετιδών στο θρόνο οφειλόταν στην βασιλική εκλογή του Ούγου Α΄⁴⁴ από τους Φράγκους αριστοκράτες, ο Κατακτητής και οι Βορειογάλλοι ακόλουθοί του είχαν επιβληθεί δια πυρός και σιδήρου επί της ηττημένης αγγλοσαξονικής κοινωνίας.⁴⁵ Η σταθερή αρρενογονία της δυναστείας των Καπετιδών επέτρεπε την ομαλή εναλλαγή των πρωτότοκων γιων στον θρόνο με την πρώτη στέψη τους συχνά να λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του προκατόχου τους.⁴⁶ Στην Αγγλία, από την

³⁹ Fawtier Robert, *The Capetian Kings of France: Monarchy and Nation 987-1328*, μτφρ. Butler Lionel, Adam R. J., St Martin's Press, Νέα Υόρκη 1960, σ. 73. Ο Fawtier αποκαλεί τις Εκκλησίες «προωθημένα φυλάκια» της μοναρχίας.

⁴⁰ Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 691.

⁴¹ Koziol, «England», ό.π., σ. 142.

⁴² Orderic Vitalis, τομ. 6, ό.π., σ.100-107.

⁴³ Eadmer of Canterbury, *Historia Novorum in Anglia*, Martin Rule (επιμ.), Longman & Co., Λονδίνο 1884, σ.192-193.

⁴⁴ Hallam και West, *Capetian France*, ό.π., σ. 27-30.

⁴⁵ Thomas N. Bisson., *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2009, σ. 176-177.

⁴⁶ John W. Baldwin, *The Government of Philip Augustus: Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1986, σ. 368-389. Ο Baldwin εξηγεί πως από

Κατάκτηση έως τα μέσα του 13ου αιώνα, σχεδόν όλοι οι Νορμανδοί και Ανδεγαυοί μονάρχες χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν ενόπλιως ισχυρούς και νόμιμους διεκδικητές, για να εξασφαλίσουν την ανάρρησή τους στον θρόνο.

Όλα τα παραπάνω καθιστούν σαφές, γιατί οι Καπετίδες ιδιοποιήθηκαν πρώτοι το χάρισμα του θεραπευτικού αγγίγματος. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την τέλεση του αγγίγματος από τον Ερρίκο Α΄. Ούτε μπορούμε να αποδεχτούμε τον ισχυρισμό του Κοζιολ, πως, αν ο Ερρίκος και ο εγγονός του ασκούσαν την πρακτική, τότε το έκαναν αποκλειστικά στις ηπειρωτικές τους κτήσεις και όχι στην Αγγλία. Ο Κοζιολ δηλώνει ότι η ανάδειξη της βασιλικής αυλής ως του μοναδικού κέντρου εξουσίας στην Αγγλία οδήγησε στη μετατροπή των βασιλικών τελετών σε αρένα πολιτικών αντιπαραθέσεων. Ωστόσο δεν εξηγεί, γιατί ο Ερρίκος δεν θα εκμεταλλευόταν την ευκαιρία να ενισχύσει την εικόνα του στα αγγλικά λαϊκά στρώματα τη στιγμή που ο ίδιος μονάρχης ασκούσε το άγγιγμα στη Νορμανδία.⁴⁷ Σε κάθε περίπτωση, ως τα μέσα του 13ου αιώνα η τελετή του αγγίγματος δεν είχε θεσμοθετηθεί, η συχνότητά της ήταν ασταθής, ο τόπος τέλεσής της ήταν αβέβαιος και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της βασιλικής εικόνας επικουρικός.

Κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, οι αναφορές αφηγηματικών πηγών στο άγγιγμα λιγοστεύουν. Κατά τη δεκαετία του 1180, ο αρχιδιάκονος του Μπαθ και ένθερμος υποστηρικτής της ανδεγαυικής δυναστείας, Πέτρος του Μπλουά,⁴⁸ έστειλε δύο επιστολές στους κληρικούς της αυλής του βασιλιά Ερρίκου Β΄ (1154-1189). Στην πρώτη, ο Πέτρος παρομοίαζε τον χαρακτήρα και τα προτερήματα του Ερρίκου με εκείνα του Καρλομάγνου. Ωστόσο, κατέληγε πως η υπηρεσία στο πλευρό ακόμα και αυτού του εξαιρετού μονάρχη αποτελεί θάνατο για την ψυχή του κληρικού. Στη δεύτερη επιστολή ο αρχιδιάκονος επιχειρηματολογεί υπέρ της θετικής προσφοράς των κληρικών στη βασιλική αυλή προσθέτοντας πως:

...είναι ιερό το να υπηρετεί κανείς τον άρχοντα βασιλιά, διότι ο βασιλιάς είναι πράγματι ιερός και χρισμένος από τον Κύριο. Το μυστήριο του χρίσματος κατά τη στέψη δεν ήταν κενό δώρο. Η αρετή του, εάν υπάρχει κάποιος που δεν γνωρίζει ή την αμφισβητεί,

την ίδρυσή της η δυναστεία των Καπετίδων χαρακτηριζόταν από ισχυρούς κάθετους δεσμούς γονέων-τέκνων (Geschlecht).

⁴⁷ Koziol, «England», *ό.π.*, σ. 139, 148.

⁴⁸ Armitage Robinson, *Somerset Historical Essays*, Oxford University Press, Λονδίνο 1921, κεφ. 5.

αποδεικνύεται καταφανώς με την εξαφάνιση της αρρώστιας που προσβάλλει τη βουβωνική χώρα και τη θεραπεία της scrofula.⁴⁹

Προφανώς, οι δύο επιστολές αποτελούσαν ρητορικές ασκήσεις, τις οποίες ο βασιλικός προπαγανδιστής μοιράστηκε με τους συναδέλφους του στη βασιλική αυλή. Στην πρώτη επιστολή ο Ερρίκος συνδέεται με τον Καρλομάγνο χάρη στην προσωπικότητά του. Ομοίως, στη δεύτερη ο βασιλιάς θα μπορούσε να παραλληλίζεται με τους Καπετίδες συγχρόνους του μέσω της πρακτικής του αγγίματος. Κατά την ίδια περίοδο στην Αγγλία ακούγονται φωνές που αμφισβητούν ευθέως την εγκυρότητα του αγγίματος. Ο Αυγουστινιανός ιερομόναχος και σύγχρονος του Πέτρου του Μπλουά, Φίλιππος της Οξφόρδης, αναφέρει στην αιογραφία που συνέγραψε για την αγία Frideswide ότι ο Ερρίκος κατάφερε να θεραπεύσει ένα κορίτσι από scrofula. Ωστόσο, το σώμα της ασθενούς παρέλυσε αμέσως ως θεία δίκη για την προσφυγή στην αμαρτωλή πρακτική του αγγίματος.⁵⁰

Σε αντίθεση με τις μόλις δύο αναφορές στην Αγγλία, οι αφηγηματικές πηγές στη Γαλλία παύουν να κάνουν λόγο για το άγγιγμα μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα και τη βασιλεία του Λουδοβίκου Θ'. Ωστόσο, η θεμελιώδους σημασίας μελέτη του Philippe Buc κατόρθωσε να ρίξει φως σχετικά με τις αντιλήψεις περί αγγίματος στη Γαλλία σε μια περίοδο σχετικής απουσίας πηγών.⁵¹ Μελετώντας τις ερμηνείες κορυφαίων σχολαστικών της εποχής σχετικά με το χωρίο Β' Βασιλέων 11:4,⁵² ο Buc παρατηρεί πως από τη δεκαετία του 1170 οι διδάκτορες θεολογίας στη σχολή των Παρισίων ερμήνευαν τη διακοπή της εμμήνου ρύσης της Βηρσαβεέ ως απόρροια του θεραπευτικού αγγίματος του βασιλιά Δαβίδ. Το θεραπευτικό άγγιγμα προερχόταν από την «ιερότητα του βασιλικού χρίσματος» (propter sanctitatem unctionis).⁵³

Πράγματι, κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα η επικρατούσα θεολογική άποψη συνέδεε τα υγρά της εμμήνου ρύσης με ασθένειες, όπως η λέπρα και η scrofula.⁵⁴ Αντιλαμβανόμεστε, λοιπόν, πως ο Βορειογάλλος και μορφωμένος στη Γαλλία, Στέφανος του Μπλουά, ήταν εξοικειωμένος με τις θεωρίες που ήθελαν το βασιλικό χρίσμα κατά τη στέψη να αποτελεί «θείο δώρο». Ακόμη πιο σημαντικό είναι

⁴⁹ Petrus Blesensis, *Epistolae*, P.L., στηλ. 42, 439.

⁵⁰ Philip of Oxford, *Miracula Sancte Frideswide*, Andrew Dunning (επιμ.), Bodleian Library, Οξφόρδη, MS. Digby 177, στηλ. 337· Koziol, «England», *ό.π.*, σ. 140.

⁵¹ Buc, «David's Adultery», *ό.π.*

⁵² «καὶ ἀπέστειλε Δαυὶδ ἀγγέλους καὶ ἔλαβεν αὐτήν, καὶ εἰσήλθε πρὸς αὐτήν, καὶ ἐκοιμήθη μετ' αὐτῆς, καὶ αὐτὴ ἁγιαζομένη ἀπὸ ἀκαθαρσίας αὐτῆς, καὶ ἀπέστρεψεν εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς.»

⁵³ Buc, *ό.π.*, σ. 102.

⁵⁴ Στο *ίδιο*, σ. 105-106.

πως οι διαπρεπείς σχολαστικοί που αποδέχονταν το θεραπευτικό άγγιγμα του Δαβίδ, όπως ο Πέτρος ο Βιβλιοφάγος (Petrus Comestor) και ο Στέφανος Λάνγκτον, υπήρξαν κάθε άλλο παρά υπέρμαχοι της βασιλικής ιερότητας. Δραστηριοποιούμενοι σε μια περίοδο κατά την οποία η Καθολική Εκκλησία ακτινοβολούσε πανευρωπαϊκά με την ισχύ και το κύρος της, αυτοί οι υψηλόβαθμοι εκκλησιαστικοί ιθύνοντες επιχειρούσαν να υποστηρίξουν τα πρωτεία της εκκλησιαστικής *ordo*⁵⁵, απορρίπτοντας τις θεωρίες περί «βασιλικού ιερατείου» (*sacerdotium regale*). Ο πολυγραφότατος Πέτρος ο Μελωδός (Petrus Cantor) δήλωνε απερίφραστα πως «αυτός που χρίει (ιερέας) είναι ανώτερος αυτού που χρίεται (βασιλιάς)», προβάλλοντας τη γρηγοριανή αρχή της εκλογής από τον κλήρο και όχι το κληρονομικό δικαίωμα ως τον σημαντικότερο παράγοντα για την ανάρρηση ενός μονάρχη στον θρόνο.⁵⁶

Συνεπώς, η πρακτική του αγγίματος συνδέεται άρρηκτα με τις τελετές της στέψης και του χρίσματος των μοναρχών, οι οποίες αποτελούν προϋπόθεση για την άσκησή της. Κατά το πρότυπο των Ισραηλιτών βασιλέων της Παλαιάς Διαθήκης, οι Καπετίδες χρησιμοποιούσαν από το 1131 το δικό τους «ιερό έλαιο» για το βασιλικό χρίσμα των μελών της δυναστείας τους.⁵⁷ Και όπως οι αρχαίοι Ισραηλίτες βασιλείς, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι μονάρχες του 12ου αιώνα λάμβαναν το χρίσμα στο κεφάλι κατά την τελετή της στέψης, σφετεριζόμενοι ένα αποκλειστικό προνόμιο των επισκόπων. Ένας από τους ισχυρότερους πάπες που κάθισαν ποτέ στον θρόνο του Αγίου Πέτρου, ο Ιννοκέντιος Γ΄ (1198-1216), προσπάθησε να διασφαλίσει το εκκλησιαστικό προνόμιο ορίζοντας ότι οι βασιλείς έπρεπε να αλείφονται στους ώμους και πως μόνο οι επίσκοποι μπορούσαν να χριστούν στο κεφάλι.⁵⁸

Εντούτοις, ο Ιννοκέντιος έδινε μάχες οπισθοφυλακής. Το βασιλικό χρίσμα επί της κεφαλής αποτελούσε σταθερό μέρος τόσο της αγγλικής όσο και της γαλλικής τελετής κατά τον 12ο αιώνα. Η γαλλική διάταξη για τη στέψη (*ordo* του 1200) προέβλεπε το χρίσμα του βασιλιά στον θώρακα, στους ώμους, στους καρπούς και στο κεφάλι.⁵⁹ Οι Άγγλοι βασιλείς λάμβαναν το χρίσμα στους ώμους, το δεξί χέρι και το

⁵⁵ Χρησιμοποίη τον όρο «ordo» αντί του αναχρονιστικού όρου «τάξη», βλ. Georges Duby, *Les Trois Ordres ou l'imaginaire du Feodalisme*, Gallimard, Παρίσι 1978.

⁵⁶ John W. Baldwin, *Masters, Princes, and Merchants: The Social Views of Peter the Chanter and His Circle*, τομ. 1, Princeton University Press, Πρίνστον 1970 σ. 171 κ. εξ.

⁵⁷ Σύμφωνα με το θρύλο, η «ιερή φιάλη» στάλθηκε από τα ουράνια στον επίσκοπο της Reims, άγιο Remigius (Rémi) για τη στέψη του πρώτου χριστιανού φράγκου μονάρχη, Χλωδοβίκου Α΄, βλ. Sir Francis Oppenheimer, *The Legend of Ste. Ampule*, Faber and Faber, Λονδίνο 1953.

⁵⁸ Innocentius III, *Regesta, P. L.*, στηλ. 282.

⁵⁹ «Ordo of 1200», στο Richard A. Jackson (επιμ.), *Ordines Coronationis Franciae*, τομ. 1, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1995, κεφ. 19,

κεφάλι έως το 1154. Τότε ο Ερρίκος Β΄ αναδιαμόρφωσε το τελετουργικό χριζόμενος στο στήθος, στα χέρια και, φυσικά, στο κεφάλι.⁶⁰ Για μια ακόμη φορά καθίσταται προφανής η συνειδητή επιλογή των ηγεσιών του αγγλικού και του γαλλικού κλήρου να μην αποκηρύξουν τις τελετουργικές εκφάνσεις της βασιλικής αγιότητας, αλλά να εξασφαλίσουν την αδιάλειπτη συμμετοχή τους σε αυτές.

Αν και επίσημα, πλέον, η επικρατούσα εκκλησιαστική γνώμη αποδεχόταν το άγγιγμα, οι Ανδεγαυοί και οι Καπετίδες δεν επιδίωξαν να παρουσιαστούν ως βασιλικοί θεραπευτές μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα. Αυτή η επιλογή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα ενός συνόλου πολιτικών, κοινωνικών και διοικητικών παραγόντων. Κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα, η παγίωση και η ωρίμανση του φεουδαλικού φαινομένου οδήγησαν στην ανάδειξη ενός γενικότερου ιπποτικού ήθους, το οποίο αμφότερες οι μοναρχίες δεν άργησαν να υιοθετήσουν.⁶¹ Ταυτόχρονα με την απορρόφηση στοιχείων από την κατώτερη αριστοκρατία, το ιπποτικό ιδεώδες εξαπλώθηκε «προς τα κάτω».⁶² Έτσι, η ιδιότητα του σωτήρα των ανήμπορων επισκιάστηκε από χαρίσματα που θα ενίσχυαν το κύρος της δυναστείας έναντι των αριστοκρατών συμμάχων, αντιπάλων και υποτελών. Ενδεικτικά παραδείγματα ήταν η πραγματοποίηση ανδραγαθμάτων στον πόλεμο (*proeis*) και η γενναιόδωρη ανταμοιβή των ακολούθων (*largesse*).⁶³

Παράλληλα, η παρουσίαση της διαγωγής του μονάρχη αλλά και της βασιλικής αυλής εν συνόλω ως προτύργιο της αναδύμενης αυλικής κουλτούρας (*corteis*) προσέδιδε στις μοναρχίες μια αίσθηση πολυπλοκότητας και παραγωγής υψηλού πολιτισμού.⁶⁴ Ακόμη και αν οι μονάρχες συνέχιζαν να αγγίζουν ασθενείς έως τα μέσα του 13ου αιώνα, η εικόνα του βασιλικού θεραπευτή δεν εξυπηρετούσε τη διαμόρφωση της δημόσιας βασιλικής εικόνας με βάση τον ιδεότυπο του «ιππότη» ή του «πρωταθλητή της πατρίδας» (*athlete patriae*).⁶⁵

⁶⁰ H. G. Richardson, «The Coronation in Medieval England: The Evolution of the Office and the Oath», *Traditio*, 16 (1960), σ.116-117.

⁶¹ Maurice Keen, *Chivalry*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1984.

⁶² David Crouch, *The Image of Aristocracy in Britain 1000-1300*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992, σ.187 κ. εξ.

⁶³ Για μια ενδελεχή ανάλυση των ιπποτικών αρετών και παραπτωμάτων, βλ.: Richard Kaeuper, *Chivalry and Violence in Medieval Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999.

⁶⁴ Stephen Jaeger, *Origins of Courtliness: Civilising Trends and Formation of Courtly Ideals, 939-1210*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1985.

⁶⁵ Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, ό.π., σ. 161 κ. εξ.

Φυσικά, ο βασιλικός βιογράφος Rigord του Σαιν-Ντενί εγκωμίασε τις θαυματουργές ιδιότητες του Φιλίππου Β΄ Αυγούστου (1180-1223). Παρόλα αυτά, τα θαύματα του Φιλίππου παρέπεμπαν στους στρατηγούς κριτές και βασιλείς της Παλαιάς Διαθήκης και όχι στη χριστομιμητική θεραπεία ασθενών. Σύμφωνα με τον Rigord, ο Φίλιππος κατόρθωσε να καθυστερήσει και να ενισχύσει τις σοδειές, να κάνει να αναβλύσει νερό από τη γη κατά την πολιορκία του Λενρουχ, και να διασχίσει τον Λίγηρα επικεφαλής των στρατευμάτων του ως νέος Μωυσής.⁶⁶

Όπως παρατήρησε ο Klaniczay, η αρχαϊκή εικόνα του αιωνίως νικηφόρου «Κυρίου Παντοκράτορος» άσκησε ιδιαίτερη επιρροή στους κατασκευαστές της δημόσιας βασιλικής εικόνας κατά τον 12^ο αιώνα.⁶⁷ Στην απεικόνιση του Φιλίππου τόσο ο Rigord όσο και ο συνεχιστής του, βασιλικός κληρικός Γουλιέλμος ο Βρετόνος, αντλούν πληθώρα στοιχεία από το επικό ποίημα που συνέθεσε ο Gautier της Châtillon με κεντρικό ήρωα τον Μέγα Αλέξανδρο (*Alexandreis*, 1176-1182).⁶⁸ Το έργο του Αιγιδίου των Παρισίων (Gillesde Paris), αφιερωμένο στον γιο του Φιλίππου, επιχείρησε να εμψυχήσει στον νεαρό διάδοχο τις αρετές του Καρλομάγνου (*Karolinus*, 1200).⁶⁹

Σύμφωνα με τις αναχρονιστικές απεικονίσεις του 12ου αιώνα, ο Αλέξανδρος και ο Καρλομάγνος συγκέντρωναν στα πρόσωπά τους όχι μόνο την ιδιότητα του «μονάρχη παντοκράτορος», αλλά και πλήθος ιπποτικών χαρισμάτων. Για την ακρίβεια, η ανάδειξη του ιπποτικού ήθους των Γάλλων μοναρχών προηγείται της εποχής του Φιλίππου Αυγούστου. Εκτός από τις εκτενείς αναφορές στα ανδραγαθήματα του ήρωά του, ο Suger παρουσιάζει τον Λουδοβίκο ΣΤ΄ να καλεί σε μονομαχία τον Ερρίκο Α΄ για τον έλεγχο της Gisors.⁷⁰ Ωστόσο, όπως εξηγήσαμε, ο «ιπποτισμός» του Λουδοβίκου κατέχει δευτερεύοντα ρόλο στο έργο του Suger.⁷¹

Όμως, ως τα τέλη του αιώνα η ιδιότητα του βασιλιά και του ιπότη είχαν ταυτιστεί. Δεν θα έπρεπε να αποτελεί έκπληξη το γεγονός πως ο Γουλιέλμος ο Βρετόνος δεν αφιερώνει ούτε έναν από τους 9000 στίχους του επικού

⁶⁶ *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton*, Francois Delaborde (επιμ.), τομ. 1, Παρίσι 1882, σ. 44, 45, 91, 163.

⁶⁷ Klaniczay, ό.π., σ. 166.

⁶⁸ *Galteri de Castellione Alexandreis*, Marvin Colker (επιμ.), In aedibus Antenoreis, Πάδοβα 1978· Baldwin, *The Government of Philip Augustus*, ό.π., σ. 572, παρουσιάζει την εκπληκτική ομοιότητα του προλόγου στο έργο του Rigord και του προλόγου του Alexandreis

⁶⁹ «The Karolinus of Egidius Parisiensis», Marvin Colker (επιμ.), *Traditio*, 34 (1973), σ. 199-325.

⁷⁰ Suger, *Vie de Louis*, ό.π., σ. 108.

⁷¹ Andrew W. Lewis, «Suger's Views on Kingship», στο Paula Lieber Gerson (επιμ.), *Abbot Suger and Saint-Denis: A Symposium*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1985, σ. 49-54.

προπαγανδιστικού του πονήματος (*Philippidos*), για να αναφερθεί στην άσκηση του αγγίματος από τον Φίλιππο.⁷² Ο Φίλιππος των «Φιλιππίδων» αποτελεί την επιτομή του κράματος «παντοκράτορας» και «ιππότη». Όπως επισήμανε ο Georges Duby, το επιστέγασμα του μεγαλύτερου θριάμβου του Φιλίππου (Bouvinnes 1214) δεν ήταν άλλο από μια δεύτερη στέψη του μονάρχη ὁ βασιλιάς δεν βρίσκεται στον καθεδρικό της Ρεμς, αλλά στη μέση του πεδίου της μάχης. Δεν επαλείφεται με ιερό έλαιο, αλλά με εξαγνιστικό αίμα, το οποίο ρέει στο κεφάλι του και στο ιερό λάβαρο του Oriflamme. Τέλος, η εκλογή του γίνεται από τους ευγενείς -συμπολεμιστές και υποτελείς- και όχι από τον κλήρο.⁷³ Αλλά ούτε ο εμπειροπόλεμος διάδοχος του Φιλίππου, Λουδοβίκος Η΄ ο Λέων (1223-1226), φαίνεται πως επιδίωξε την υιοθέτηση της ιδιότητας του θεραπευτή. Ο μόνος πανηγυρικός που διαθέτουμε παρουσιάζει τον ιπποτικό Λουδοβίκο ως νέο Αλέξανδρο να πολιορκεί τη Λα Ροσέλ και την Αβινιόν.⁷⁴

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως ο παραμερισμός του αγγίματος για χάρη άλλων ιδιοτήτων ανταποκρινόταν στη ραγδαία αύξηση της ισχύος των Καπετιδών έως το πρώτο τέταρτο του 13ου αιώνα.⁷⁵ Μέχρι τα τέλη της βασιλείας του Λουδοβίκου Η΄ το γαλλικό στέμμα ήταν σε θέση να εκδώσει την πρώτη καθολική για το βασίλειο νομοθεσία και να φορολογήσει την Εκκλησία για την εκπλήρωση των επεκτατικών του βλέψεων.⁷⁶ Έτσι, η αυγή του «πρώτου χρυσού αιώνα της Γαλλίας»⁷⁷ βρήκε τους Καπετίδες βασιλείς στην κορυφή της φεουδαλικής πυραμίδας αγωνιζόμενους να εδραιώσουν την εξουσία τους επί νέων Νορμανδών υποτελών, φιλόδοξων Πουατεβίνων και ανυπότακτων Αλβιγηνών. Είναι σαφές πως η εμφάνιση του βασιλικού αγγίματος στη Γαλλία συνέβη εντός μιας σχετικά μικρής και ομογενοποιημένης πολιτικής κοινότητας, αντανακλώντας τον γενικότερο πολιτικό κατακερματισμό.⁷⁸ Συνεπώς η βασιλική εικόνα έπρεπε να προσαρμοστεί στις νέες προτεραιότητες που προέκυψαν από τη μεταβολή του πολιτικού status quo.

⁷² Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton, *Historiens de Philippe-Auguste*, Henri-François Delaborde (επιμ.), τομ. 2, Renouard, Παρίσι 1882.

⁷³ Georges Duby, *The Legend of Bouvinnes: War, Religion and Culture in the Middle Ages*, μτφρ. Catherine Tihanyi, Polity Press, Κέμπριτζ, 1990, σ. 165

⁷⁴ Nicholas de Brai, « Gesta Ludovici VIII, heroico carmine », στο Martin Bouquet κ.α. (επιμ.), *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, τομ.17, σ. 311-345.

⁷⁵ Hallam και West, *Capetian France*, ό.π., κεφ. 4.

⁷⁶ Gavin I. Langmuir, « “Judei Nostri” and the Beginning of Capetian Legislation», *Traditio*, 16 (1960), σ. 203-239· Richard Kay, *The Council of Bourges, 1225: A Documentary History*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2019.

⁷⁷ Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 733.

⁷⁸ Koziol, «England», ό.π., σ. 148.

Βεβαίως, η προώθηση της εικόνας του βασιλικού θεραπευτή εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις επιδιώξεις του εκάστοτε μονάρχη. Δεν ήταν λίγες οι φορές κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα που μονάρχες παρέκκλιναν από τις επιλογές των προκατόχων τους, επιχειρώντας να προσωποποιήσουν τη βασιλεία τους.⁷⁹ Όπως είδαμε, η μη θεσμοθέτηση της τελετής ως τα μέσα του 13ου αιώνα και η σποραδικότητα των πηγών μάς οδηγούν στο συμπέρασμα πως η εφαρμογή της πρακτικής επηρεαζόταν άμεσα από την επιθυμία ή την αδιαφορία των μοναρχών να παρουσιαστούν ως λειτουργοί του αγγίματος. Σε αντίθεση με τον προκατόχο του, ο Φίλιππος Αύγουστος δεν έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην παρουσίαση ενός ιδιαίτερα ευσεβούς χαρακτήρα. Ο βασιλιάς είχε τουλάχιστον ένα αναγνωρισμένο νόθο τέκνο και ο προβληματικός γάμος του με την Ίνγκεμποργκ της Δανίας προκάλεσε ρήξη με την παπική έδρα.⁸⁰

Στην αποτίμηση του χαρακτήρα του Φιλίππου μετά το θάνατο του μονάρχη, ο φιλικός προς το στέμμα χρονικογράφος της Τουρ παραθέτει αρκετές ατασθαλίες μαζί με αρετές, όπως: «...επιρρεπής στην ερωτική επιθυμία... φοβούμενος για τη ζωή του... ευκόλως παρακινούμενος, ευκόλως κατευναζόμενος... σπείρων διχόνοια ανάμεσα στους μοχθηρούς του βασιλείου...».⁸¹ Μαζί με όλα τα παραπάνω, το σενάριο ότι ο Φίλιππος Β΄ και ο Λουδοβίκος Η΄ δεν άγγιζαν ασθενείς κατά τη βασιλεία τους δεν καθίσταται παράλογο.

Εάν η βασιλική εικόνα του Φιλίππου Αυγούστου δεν ήταν αρκετά συναφής με την εικόνα του θεραπευτή-μονάρχη, τότε εκείνη των Ανδεγαυών ομότιμών του ήταν απολύτως ασύμβατη. Παρόμοια με τους Καπετίδες, ο Ερρίκος Β΄ και οι φιλοπόλεμοι γιοι του (Ριχάρδος Α΄, 1189-1199 και Ιωάννης, 1199-1215) οικοδόμησαν μια ιπποτική εικόνα στα πρότυπα του Αλέξανδρου και του Καρλομάγνου.⁸² Εκτός από τα στρατιωτικά τους κατορθώματα, οι Ανδεγαυοί, οι «πραγματικοί Ατρείδες του

⁷⁹ William C. Jordan, «Princely Identity and the Jews in Medieval France» στο Jeremy Cohen (επιμ.), *From Witness to Witchcraft: Jews and Judaism in Medieval Christian Thought*, Harrassowitz Verlag, Βισμπάντεν 1996, σ. 257-273.

⁸⁰ Baldwin, *The Government of Philip Augustus*, ό.π., σ. 82-87, 358.

⁸¹ «Chronicon Turonense, auctore anonymo Sancti-Martini Turonense» στο Martin Bouquet κ.α (επιμ.), *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, τομ. 18, σ. 304.

⁸² Martin Aurell, «Henry II and Arthurian Legend», στο Christopher Harper-Bill και Nicholas Vincent (επιμ.), *Henry II: New Interpretations*, Boydell Press, Γούντμπριτζ 2007, σ. 362-394. Ο Αρθούρος παραμένει κυρίως «κελτικός» ήρωας, κυρίως της Ουαλίας και Βρετάνης, κατά την περίοδο.

Μεσαίωνα» σύμφωνα με τον Bloch,⁸³ ήταν γνωστοί στους συγχρόνους τους για τις ασίγαστες ενδοοικογενειακές έριδες και τα βίαια ξεσπάσματα οργής. Το έπος του Γουλιέλμου Marshal παρουσιάζει τον Ριχάρδο να απειλεί και να καθυβρίζει τον γαλλόφιλο παπικό λεγάτο μετά από μια αποτυχημένη διαπραγμάτευση· μετά τη βιαστική φυγή του τρομοκρατημένου λεγάτου «ο βασιλιάς Ριχάρδος παρέμεινε αμίλητος από την οργή: μπήκε με ορμή στο δωμάτιο του, ξεφυσώντας και βγάζοντας ατιμούς σαν πληγωμένος κάπρος... Ούτε μοναχός ούτε διάκονος δεν τολμούσε να μπει ή έστω να χτυπήσει την πόρτα...».⁸⁴

Ενώ στη Γαλλία μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα οι Καπετίδες και οι Βαλουά διάδοχοί τους σέβονταν τα δικαιώματα της αριστοκρατίας, στην ανδεγαυική (και νορμανδική) Αγγλία η εύνοια ή η οργή του βασιλιά αποτελούσαν τον ακρογωνιαίο λίθο για την ευημερία ή την καταστροφή του υποτελούς. Τα διασωθέντα έγγραφα που μαρτυρούν την οικονομική καταστροφή ανδρών μόνο και μόνο επειδή «προκάλεσαν την οργή του βασιλιά», οδηγούν στο συμπέρασμα πως η «ανδεγαυική οργή» είχε σχεδόν θεσμοθετηθεί στην Αγγλία.⁸⁵

Ο υποστηρικτής του βασιλικού αγγίγματος, Πέτρος του Μπλουά, υπήρξε πολύ πιο συγκεκριμένος στην επιχειρηματολογία του υπέρ της βασιλικής οργής. Σε έναν επινοημένο διάλογο ανάμεσα στον Ερρίκο Β΄ και τον αββά του Bonneval ο μονάρχης αποκρίθηκε: «Γιατί δεν έχω δικαίωμα να οργίζομαι, όταν η οργή είναι αρετή του πνεύματος και δύναμη της φύσης; Από τη φύση είμαι ένας υιός της οργής και, λοιπόν, πώς γίνεται να μην οργίζομαι; Ο ίδιος ο Θεός οργίζεται.»⁸⁶

Όπως υποστήριξε ο Buc, μια βασική λειτουργία του βασιλικού χρίσματος με ιερό έλαιο ήταν η καταπράυνση των βίαιων ενστίκτων του μονάρχη (*crudelitas*) και η εμφύσηση της εκ διαμέτρου αντίθετης βασιλικής αρετής του ελέους (*misericordia*).⁸⁷ Θα μπορούσε το έλαιο του χρίσματος να χαρίσει στον μονάρχη την ιερή ιδιότητα του θεραπευτή, την ίδια στιγμή που αποτύγχανε να μετριάσει τη βαναυσότητά του;

Παράλληλα, η ίδια η φύση της ανδεγαυικής μοναρχίας καθιστούσε τη συστηματοποίηση του αγγίγματος προβληματική. Ο ίδιος ο Ερρίκος δεν ήταν γιός

⁸³ Marc Bloch, *Feudal Society: The Growth of Ties of Dependence*, τομ. 1, μτφρ. Manyon, Routledge & Kegan Paul Ltd., Λονδίνο 1962, σ. 134.

⁸⁴ *The History of William Marshal*, Nigel Bryant (επιμ. και μτφρ), Boydell Press, Γούντμπριτζ 2016, σ. 148-149.

⁸⁵ Stephen D. White, «The Politics of Anger», στο Barbara H. Rosenwein (επιμ.), *Anger's Past: The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*, Cornell University Press, Ίθακα 1998, σ. 127-152.

⁸⁶ Petrus Blesensis, *Dialogus inter Regem Henricum II et Abbatem Bonaevallensem*, P.L., στηλ. 978.

⁸⁷ Buc, «David's Adultery», *ό.π.*, σ. 106-107· Του Ιδίου, «Pouvoir royal et commentaires de la Bible (1150-1350)», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 44:3 (1989), σ. 691 – 713.,

βασιλιά, αλλά ενός Βορειογάλλου αριστοκράτη κροίσου. Ο Ερρίκος επιχείρησε να συνδεθεί με τους Νορμανδούς προκατόχους του τονίζοντας τη νορμανδική του καταγωγή και να παρουσιαστεί ως πάτρωνας μιας εκλεπτυσμένης αυλικής κουλτούρας.⁸⁸ Εντούτοις, σε αντίθεση με τους Καπετίδες, οι Ανδεγαυοί δεν επιχείρησαν να εγκαθιδρύσουν ένα δυναστικό ιδεολογικό υπόβαθρο ιδρυτικών μύθων και κοινής καταγωγής ούτε στην Αγγλία ούτε στις υπόλοιπες κτήσεις. Η γενικότερη θεωρητική δικαιολόγηση της εξουσίας τους παρέμεινε υποτυπώδης.⁸⁹

Ακόμη και αν δεχτούμε πως οι Ανδεγαυοί μονάρχες τελούσαν το άγγιγμα, ο τόπος που λάμβανε χώρα η πρακτική παραμένει αδιευκρίνιστος. Ο Ριχάρδος πέρασε μόλις μερικούς μήνες της βασιλείας του στην Αγγλία, ενώ η αυλή του Ερρίκου περιόδευε ασταμάτητα ανά την αχανή επικράτεια της αυτοκρατορίας, μια «κυβέρνηση των δρόμων και των παράδρομων».⁹⁰ Τελικά, ο Ερρίκος αναγκάστηκε να δηλώσει την υποτέλειά του (*homage*) στον Λουδοβίκο Ζ΄ για τις γαλλικές κτήσεις.⁹¹

Θα μπορούσε, όμως, να συνεχίζει να ανταγωνίζεται τις θεραπευτικές ικανότητες του Γάλλου ομότιμού του αγγίζοντας ασθενείς από τη Νορμανδία ως την Τουλούζη; Σε κάθε περίπτωση θα έπρεπε να απορρίψουμε τον ισχυρισμό του Κοζιολ πως ο Ερρίκος Β΄ ίσως ασκούσε το άγγιγμα αποκλειστικά στη Γαλλία.⁹² Εκτός από τη σαφέστατη αναφορά τέλεσης του αγγίγματος στην αιογραφία της αγίας Frideswide γνωρίζουμε πως ο Ερρίκος κατείχε περιοπτη θέση σε μαζικές θρησκευτικές τελετουργίες στην Αγγλία. Το 1163 ο βασιλιάς επικεφαλής άλλων ευγενών κουβάλησε στους ώμους του το οστεοφυλάκιο του βασιλικού θεραπευτή και Αγίου - πλέον- Εδουάρδου του Ομολογητή κατά τη μεταφορά των λειψάνων σε ένα νέο παρεκκλήσιο.⁹³ Στην Αγγλία το στέμμα συγκέντρωνε τα πυρά αρκετών, σθεναρών επικριτών.⁹⁴ Ωστόσο σε καμία περίπτωση το γεγονός αυτό δεν επαρκεί για να τεκμηριώσει την άποψη, γιατί ο Ερρίκος θα αρνούταν να ενισχύσει τη δημοφιλία

⁸⁸ John Gillingham, «The Cultivation of History, Legend, and Courtesy at the Court of Henry II», στο Ruth Kennedy και Simon Meecham-Jones (επιμ.), *Writers of the Reign of Henry II: Twelve Essays*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006, σ. 22-52.

⁸⁹ Ralph V. Turner, «England in 1215: An Authoritarian Angevin Dynasty Facing Multiple Threats», στο Janet S. Loengard, (επιμ.), *Magna Carta and the England of King John*, Γούντμπριτζ 2010, σ. 20 κ. εξ.

⁹⁰ Πρβλ. John E. A. Joliffe, *Angevin Kingship*, Adam and Charles Black, Λονδίνο 1963, σ. 140.

⁹¹ John Gillingham, «Doing Homage to the King of France», στο Harper-Bill και Vincent (επιμ.), *Henry II: New Interpretations*, ό.π., σ. 63-84.

⁹² Koziol, «England», ό.π., σ. 139.

⁹³ Frank Barlow, *Edward the Confessor*, ό.π., σ. 283.

⁹⁴ Βλ. Karl Leyser, «The Angevin Kings and the Holy Man», στο Henry Mayr-Harting (επιμ.), *St. Hugh of Lincoln*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1987, σ. 49-73.

του επί του αγγλικού εδάφους ασκώντας το άγγιγμα κατ' εικόνα του Αγίου Εδουάρδου, την ίδια στιγμή που ο μονάρχης ήταν εκείνος που άγγιζε ασθενείς στη Γαλλία.

Καθώς οι μονάρχες αμφοτέρων των δυναστειών δεν έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα στην παρουσίασή τους ως θεραπευτές, οι πηγές παραμένουν απολύτως σιωπηλές έως το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Για πρώτη φορά στη Γαλλία, η τελετή του θεραπευτικού αγγίγματος θεσμοθετήθηκε κατά τη βασιλεία του «πιο Χριστιανού μονάρχη» και μετέπειτα αγίου, Λουδοβίκου Θ' (1226-1270). Όπως οι προκάτοχοί του, ο Λουδοβίκος ήταν ένας ιπποτικός μονάρχης. Γράφοντας σχεδόν τέσσερις δεκαετίες μετά το θάνατο του μονάρχη, ο φίλος και συμπολεμιστής του, σενεσχάλος (*seneschal*) της Καμπανίας, Ιωάννης του Joinville, παρουσιάζει τον Λουδοβίκο να «ρίχνεται στον κίνδυνο μαζί με τους υπόλοιπους» κατά τη μάχη του Taillebourg, ενώ στη Μανσούρα κατά τη Ζ' Σταυροφορία: «*Ο βασιλιάς εμφανίστηκε με τα τάγματά του και μια τρομερή υπόκρουση κραυγών, σαλπίγγων και κυμβάλων... Ποτέ μου δεν έχω δει τόσο ωραίο ιππότη! Α! το κεφάλι και οι ώμοι πυργωνόταν πάνω από τους ανθρώπους του· και στο κεφάλι του είχε ένα επίχρυσο κράνος και στο χέρι του ένα γερμανικό ζίφος*».⁹⁵

Παρά τις νοσταλγικές αναφορές του Joinville και την κληρονομιά των προκατόχων του, ο Λουδοβίκος δεν έμεινε γνωστός σε εμάς ούτε στους συγχρόνους του για τον «ιπποτισμό» του. Σε αντίθεση με κάθε ευγενή που «σεβόταν τον εαυτό του», ο βασιλιάς επιδείκνυε μηδενικό ενδιαφέρον για την αιματηρή δραστηριότητα του κυνηγιού.⁹⁶ Μάλιστα, δεν δίστασε να απαγορεύσει τα αγαπημένα δρώμενα της αριστοκρατίας, τα τουρνουά, συνιστώντας στους ματαιόδοξους ιππότες να εκστρατεύσουν κατά των απίστων.⁹⁷ Χωρίς μεγάλη επιτυχία η κυβέρνηση του Λουδοβίκου προσπάθησε να καταργήσει ολοκληρωτικά τους ιδιωτικούς πολέμους επί του γαλλικού εδάφους. Η απόπειρα αυτή απείχε αρκετά από το καθήκον διατήρησης της «καθαγιασμένης ειρήνης του βασιλιά». Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του

⁹⁵ *Memoirs of the Crusades by Villehardouin and de Joinville*, Frank Marzials (επιμ και μτφρ.), J.M. Dent and Sons, Λονδίνο και Τορόντο, 1955, σ. 161, 192.

⁹⁶ Le Goff, *Saint Louis ό.π.*, σ. 562-563.

⁹⁷ William Chester Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusade: A Study in Rulership*, Princeton Legacy Library, Πρίνστον, 1979, σ. 204.

Λουδοβίκου, το γαλλικό στέμμα εισήγε σωρεία νομοθετικών, διοικητικών και νομισματικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες περιόριζαν τις εξουσίες των ευγενών.⁹⁸

Εκτός από την επιβολή αυστηρού ελέγχου στους βασιλικούς αξιωματούχους, η κυβέρνηση του Λουδοβίκου προχώρησε σε πολυετείς «έρευνες»-ανακρίσεις (*enquêtes*) για την επιβολή ποινών και την καταβολή αποζημιώσεων για υποθέσεις που χρονολογούνταν από την εποχή του Φιλίππου Αυγούστου. Ακόμη και μια ιερή κεφαλή δεν μπορούσε να ασκήσει χρηστή διακυβέρνηση όσο τα άκρα του σώματος ήταν μολυσμένα.⁹⁹ Προφανώς, οι άποροι δεν αποτελούσαν τους αποκλειστικούς παραλήπτες των συνεχών φιλανθρωπικών δαπανών του στέμματος, αφού σημαντικό τμήμα της βασιλικής φιλανθρωπίας διατίθετο για την περίθαλψη πάσης φύσεως ασθενών.¹⁰⁰

Εντούτοις η φιλανθρωπία του Λουδοβίκου δεν περιοριζόταν στη χρηματοδότηση. Ο βιογράφος του, Γουλιέλμος της Σαρτρ, ισχυρίζεται ότι, παρά τις ενστάσεις των συμβούλων του, ο βασιλιάς συνήθιζε να επισκέπτεται αυτοπροσώπως ακόμη και ασθενείς που έπασχαν από μεταδοτικές ασθένειες.¹⁰¹ Ο ίδιος μας πληροφορεί πως ο Λουδοβίκος συνήθιζε να τελεί μια ακόμη χριστομιμητική πρακτική, πλένοντας τα πόδια απόρων και λεπρών.¹⁰² Η σύνδεση του Λουδοβίκου με την ιδιότητα του βασιλικού θεραπευτή γίνεται όλο και πιο αντιληπτή.

Δε θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε το «ιερό» βασιλικό κύρος του Λουδοβίκου, χωρίς να το εντάξουμε στο ευρύτερο θρησκευτικό και πνευματικό περιβάλλον (*milieu*) των μέσων του 13ου αιώνα. Την περίοδο αυτή τα νεοσύστατα επαιτικά τάγματα βρήκαν έναν ενθουσιώδη πάτρωνα στο πρόσωπο του ευσεβούς μονάρχη.¹⁰³ Ο Λουδοβίκος δεν προώθησε απλώς την εγκατάσταση του Φραγκισκανικού και Δομινικανικού τάγματος στη Γαλλία, αλλά χρησιμοποίησε αρκετά μέλη τους ως

⁹⁸ Hallam και West, *Capetian France*, ό.π., σ. 310-314.

⁹⁹ Marie Dejoux, *Les enquêtes de saint Louis. Gouverner et sauver son âme*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 2014.

¹⁰⁰ Για τη φιλανθρωπία του Λουδοβίκου θ' βλ. M. Cecilia Gaposchkin, *The Making of Saint Louis: Kingship, Sanctity and Crusade in the Later Middle Ages*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 2008.

¹⁰¹ William of Chartres, «On the Life and Deeds of Louis, King of the Franks of Famous Memory, and on the Miracles That Declare His Sanctity», μτφρ. Larry F. Field, στο M. Cecilia Gaposchkin και Larry F. Field (επιμ), *The Sanctity of Louis IX: Early Lives of Saint Louis by Geoffrey of Beaulieu and William of Chartres*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 2014, σ. 138.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 145.

¹⁰³ Gaposchkin, *The Making of Saint Louis*, ό.π., κεφ. 4, 6.

συμβούλους και αξιωματούχους. Για παράδειγμα, τα δύο τάγματα διαδραμάτισαν βασικό ρόλο στις έρευνες κατά της διαφθοράς.¹⁰⁴

Με τον Joinville να αποτελεί τον μόνο λαϊκό βιογράφο, η εικόνα του Λουδοβίκου οικοδομήθηκε κυρίως από μέλη των επαιτικών ταγμάτων. Οι πρώτοι δύο βιογράφοι και μέλη του αυλικού κλήρου ανήκαν στο τάγμα των Δομινικανών (Γοδεφρείδος του Beaulieu και Γουλιέλμος της Σαρτρ). Ο τρίτος, Γουλιέλμος του Saint Pathus, ήταν Φραγκισκανός. Επίσημα βασιλικά διατάγματα πιστοποιούν πως ο Λουδοβίκος δικαιολογούσε κάποιες από τις πολιτικές του επιλογές επικαλούμενος την αυθεντία των λογίων-επαιτών.¹⁰⁵ Γνωρίζουμε πως ο βασιλιάς υπήρξε θιασώτης των κηρυγμάτων του Μινωρίτη ασκητικού Ούγου του Digne, προσπαθώντας ματαίως να τον εντάξει στη βασιλική αυλή.¹⁰⁶ Ο Ούγος ήταν επηρεασμένος από τις ιδέες του διάσημου χιλιαστή, Ιωακείμ της Φλώρας (1135-1202), και ο λόγος του απηχούσε τον φραγκισκανικό-ιωακειμιτικό χιλιασμό του 13ου αιώνα.¹⁰⁷

Για την πλαισίωσή του από κληρικούς ο μονάρχης δέχτηκε σφοδρή κριτική. Ο ποιητής Rutebeuf αναφερόταν σατιρικά στους εκκλησιαστικούς βασιλικούς συμβούλους ως «η αλεπού, ο λύκος, το λαγωνικό και ο γάιδαρος».¹⁰⁸ Παράλληλα, ο Γουλιέλμος του Saint Pathus παρουσιάζει τον προπηλακισμό του Λουδοβίκου από μια φτωχή γυναίκα, η οποία του φώναξε: «Είσαι βασιλιάς μονάχα των μινωριτών, των δομινικανών, των ιερέων και των κληρικών!».¹⁰⁹ Αλλά οι ιδέες και η συγγραφική δεινότητα των επαιτών μοναχών εξασφάλισαν τον «καθαγιασμό» της βασιλείας του.

Έτσι, η κυρίως φραγκισκανική ευλάβεια του Λουδοβίκου πρόβαλε τόσο τον φιλόανθρωπο χαρακτήρα του όσο και την εσχατολογική εικόνα ενός μονάρχη επιφορτισμένου με το βαρύ καθήκον της ηθικής αναμόρφωσης των υποκειμένων του.¹¹⁰ Άλλωστε ποιος ηγεμόνας θα μπορούσε να ενσαρκώσει καλύτερα το χάρισμα του θεραπευτή από έναν βασιλιά που διαρκώς υποφέρει (*rex sufrans*);¹¹¹ Ο Λουδοβίκος χαρακτηριζόταν από ασθενική κράση και η υγεία του προσβλήθηκε

¹⁰⁴ Jordan, *Louis IX*, ό.π., σ. 184 κ. εξ.

¹⁰⁵ Π.χ. *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, τομ. 1, σ. 294. Επικαλείται τον Δομινικανό Pablo Christiani.

¹⁰⁶ Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 152-155.

¹⁰⁷ Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1969.

¹⁰⁸ Hallam και West, *Capetian France*, ό.π., σ. 314.

¹⁰⁹ Guillaume de Saint Pathus, *Vie de saint Louis*, Francois H. Delaborde, (επιμ.), Picard, Παρίσι 1899, σ. 118-119.

¹¹⁰ Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, ό.π., σ. 296-297.

¹¹¹ Jacques Le Goff, «Le mal royal au moyen-âge: du roi malade au roi guerisseur», *Mediaevistik*, 1 (1988), σ. 101-109.

αρκετές φορές κατά τη διάρκεια της ζωής του.¹¹² Ο Φραγκισκανός βιογράφος χαρακτηρίζει «θαύμα» την ανάρρωση του Λουδοβίκου από μια σφοδρή ασθένεια το 1244 και αναφέρεται στις χρόνιες παθήσεις του.¹¹³ Τα μαρτύρια του βασιλιά κατά τις Σταυροφορίες επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση της βασιλικής εικόνας και στη μεταγενέστερη αγιοποίηση του Λουδοβίκου. Πράγματι, αντί για την τελική του ένταξη ανάμεσα στους ομολογητές αγίους (*confessores*), οι υποστηρικτές της αγιότητας του Λουδοβίκου ευελπιστούσαν να τον εντάξουν στις τάξεις των μαρτύρων.¹¹⁴ Η Cecilia Gaposchkin αναφέρει πως η φραγκισκανική λειτουργία στη μνήμη του Λουδοβίκου επικεντρωνόταν στις Σταυροφορίες, παρομοιάζοντας τις δοκιμασίες του βασιλιά με τα στίγματα του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης.¹¹⁵ Επιπρόσθετα, η αιχμαλωσία από τους απίστους προσέφερε έναν παραδοσιακό χριστομυμητικό τόπο ανάδειξης του βασιλικού μαρτυρίου.¹¹⁶

Οι εκκλησιαστικοί δεν υπήρξαν μόνοι στην οικοδόμηση της μαρτυρολογίας του Λουδοβίκου. Ο Joinville θεωρεί πως η μη ένταξή του στους μάρτυρες αδικούσε τον βασιλιά, παρουσιάζοντάς τον να λιποθυμά συνεχώς προσβεβλημένος από δυσεντερία. Η εικόνα ενός ηττημένου, ημιθανούς βασιλιά με ασυνήθιστη αμφίεση (σχισμένα παντελόνια) θα αποτελούσε προσβολή για τους περισσότερους μονάρχες.¹¹⁷ Για τον Λουδοβίκο, όμως, αποτέλεσε άλλη μια απόδειξη αγιότητας.

Βέβαια, η εικόνα του μάρτυρα δεν βασιζόταν αποκλειστικά στην ιώβεια καρτερικότητα των θεϊκών δοκιμασιών, διότι ο Λουδοβίκος παρουσιαζόταν ως ένας βασιλιάς που υπέφερε εθελουσίως. Ο ασκητικός τρόπος ζωής και οι ακραίες νηστείες επιβάρυναν συστηματικά την υγεία του.¹¹⁸ Γνωρίζουμε πως ο Λουδοβίκος ασκούσε στο σώμα του μια ακόμη πρακτική του 13ου αιώνα, την (αυτό)μαστίγωση. Ο εξομολόγος και βιογράφος του, Γοδεφρείδος του Beaulieu, ανέφερε τη δυσαρέσκεια

¹¹² Jenni Kuuliala, *Saints, Infirmary, and Community in the Late Middle Ages*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ 2020.

¹¹³ Guillaume de Saint Pathus, ό.π., σ. 21, 116.

¹¹⁴ Cecilia M. Gaposchkin, «Boniface VIII, Philip the Fair, and the sanctity of Louis IX», *Journal of Medieval History*, 29 (2003), σ. 9.

¹¹⁵ Της ίδιας, «Louis IX and Liturgical Memory», στο Elma Brenner, Meredith Cohen, Mary Franklin-Brown (επιμ.), *Memory and Commemoration in Medieval Culture*, Routledge, Όλντερεσot, 2013, σ. 261-76.

¹¹⁶ Της ίδιας, «The Captivity of Louis IX», *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 18 (2013), σ. 85-114.

¹¹⁷ *Memoirs of the Crusades by Villehardouin and de Joinville*, ό.π., σ. 136-137.

¹¹⁸ Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 507-512.

του βασιλιά σε περίπτωση που ο εξομολογητής επιδείκνυε επιείκεια στο μαστίγωμα.¹¹⁹

Στην επιστολή που ανακοίνωνε το θάνατο του μονάρχη στο γαλλικό κλήρο, ο γιός και διάδοχος του, Φίλιππος Γ΄ ο Θαρραλέος (1270-1285), παραλλήλιζε το θάνατο του προκατόχου του έξω από την Τύνιδα με τη σταυρική θυσία. Την ίδια εικόνα απαθανάτισε στο έργο του και ο Γοδεφρείδος του Beaulieu.¹²⁰ Πραγματικά η απόφαση του Λουδοβίκου να συμμετάσχει στην Η΄ σταυροφορία ήταν αυτοκτονική. Κατηγορώντας τους βασιλικούς συμβούλους, ο Joinville περιγράφει πως στην τελευταία συνάντησή του με τον Λουδοβίκο ο μονάρχης ήταν τόσο αδύναμος στο βαθμό που ο ίδιος χρειάστηκε να τον κουβαλήσει στα χέρια του από την έπαυλη του κόμη της Οσέρ ως το αββαείο των Κορδιλιέρων,¹²¹ μια από τις πιο πρώιμες εμφανίσεις του εικονογραφικού θέματος της *Pietà*.¹²²

Αναλύοντας επαρκώς τις διάφορες πτυχές της δημόσιας εικόνας του μονάρχη, δεν προκαλεί έκπληξη η επιλογή του Λουδοβίκου Θ΄ να παρουσιαστεί ως θεραπευτής-λυτρωτής των αναξιοπαθούντων. Δυστυχώς, αναφορές στο άγγιγμα δεν μπορούν να εντοπιστούν στα ελλιπή κρατικά και οικογενειακά αρχεία μέχρι τη βασιλεία του Φιλίππου Δ΄.¹²³ Από την άλλη, ο βασιλικός εξομολογητής και βιογράφος αναφέρει κατηγορηματικά πως ο Λουδοβίκος ασκούσε το «μοναδικό χάρισμα των βασιλέων της Γαλλίας» αγγίζοντας ασθενείς με *scrofula*. Προσθέτει ακόμα πως: «ενώ έλεγε την προσευχή (ο Λουδοβίκος) σχημάτιζε ένα μικρό σημάδι του Αγίου Σταυρού πάνω από τη μολυσμένη περιοχή, ούτως ώστε η επερχόμενη θεραπεία θα αποδιδόταν στη δύναμη του Σταυρού παρά στη μεγαλειότητα του βασιλιά».¹²⁴

Όπως είδαμε, προγενέστεροι μονάρχες έκαναν το σήμα του σταυρού κατά την τελετή, αλλά ο άγιος του Γοδεφρείδου ήταν πρόθυμος να αποδώσει το δυναστικό χάρισμα στη Θεία Χάρη. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ανακριβή τον ισχυρισμό του Barlow πως ο Γοδεφρείδος υπήρξε ο μόνος υποστηρικτής της βασιλικής αγιότητας που έκανε λόγο για το άγγιγμα.¹²⁵ Κι αυτό γιατί γράφοντας στην καθομιλουμένη ο

¹¹⁹ Geoffrey of Beaulieu, «Life and Saintly Comportment of Louis, Former King of the Franks, of Pious Memory», στο Gaposchkin και Field (επιμ.), *The Sanctity of Louis IX*, ό.π., σ.88.

¹²⁰ Philip III's Letter to French Prelates Announcing the Death of Louis IX (12 September 1270), στο Gaposchkin και Field (επιμ.), ό.π., σ. 61-63· Geoffrey of Beaulieu, ό.π., σ. 121.

¹²¹ *Memoirs of the Crusades by Villehardouin and de Joinville*, ό.π., σ. 320.

¹²² Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 709.

¹²³ Barlow, «The King's Evil», ό.π., σ. 22. Από τη βασιλεία του Λουδοβίκου διασώζονται ατελή αρχεία μόνο για τα έτη 1234 και 1256-1257.

¹²⁴ Geoffrey of Beaulieu, «Life and Saintly Comportment» ό.π., σ. 112.

¹²⁵ Barlow, «The King's Evil», ό.π., σ. 22.

Γουλιέλμος του Saint Pathus προβαίνει σε μια αναφορά, η οποία έως τις μέρες μας δεν έχει ενταχθεί στην ακαδημαϊκή συζήτηση για το άγγιγμα. Σύμφωνα με τον Γουλιέλμο, ο Λουδοβίκος επισκέφτηκε τους άρρωστους μοναχούς¹²⁶ στο κιστερκιανό αββαείο του Royaumont. Αφού φρόντισε για τη σίτιση των ασθενών, ο βασιλιάς «επισκεπτόταν πιο διεξοδικά¹²⁷ και πιο πρόθυμα εκείνους που ήταν βαρύτερα άρρωστοι και, ακόμη, άγγιζε τα χέρια τους και τα σημεία που έπασχαν και όσο πιο σοβαρή ήταν η ασθένεια, είτε απόστημα είτε κάτι παρεμφερές, τόσο πιο πρόθυμος ήταν να αγγίξει τον ασθενή».¹²⁸ Στη συγκεκριμένη αναφορά του αγγίγματος δεν γίνεται καμία μνεία στη scrofula και, ως εκ τούτου, ευλόγως γεννάται η απορία κατά πόσο το «κακό του βασιλιά» είχε οριστικοποιηθεί στη Γαλλία κατά τα τέλη του Όψιμου Μεσαίωνα. Τέλος οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως στην παραπάνω περιγραφή ο Λουδοβίκος δεν άγγιζε εξαθλιωμένα πλήθη λαϊκών αλλά ετοιμοθάνατους μοναχούς.

Ακόμη, δεν μπορούμε να ορίσουμε με ακρίβεια, πότε ο Λουδοβίκος ξεκίνησε να ασκεί το άγγιγμα. Θα μπορούσαμε ίσως, να υποθέσουμε πως άγγιζε ασθενείς από την ενηλικίωσή του (1234/1235). Ο Barlow και ο Le Goff δικαίως θεωρούσαν πως ο βασιλιάς ενέτεινε τις δραστηριότητές του ως θεραπευτής μετά την επιστροφή του από τη Ζ' σταυροφορία.¹²⁹

Αν και δεν είναι δυνατό να ισχυριστούμε πως ο Λουδοβίκος άρχισε να ασκεί το άγγιγμα από το 1254, μπορούμε, όμως, να υποστηρίξουμε πως η συμμετοχή στη Σταυροφορία χαλύβδωσε την πίστη του μονάρχη στον ηθικό ρόλο του ως σωτήρα του βασιλείου και, πιθανώς, ενίσχυσε την εικόνα του ως θεραπευτή.¹³⁰ Αναλογιζόμενοι την εξάπλωση της φήμης του Λουδοβίκου ως βασιλικού θεραπευτή στη Δυτική Χριστιανοσύνη πρέπει να θεωρήσουμε πως ο βασιλιάς άγγιζε ασθενείς τουλάχιστον κατά τη δεκαετία του 1240. Οι αρχαιολογικές έρευνες σχετικά με την κοινότητα που αναπτύχθηκε γύρω από το κάστρο του Montarrenti (Σιένα, Ιταλία) απέδειξαν πως ένας ντόπιος που έπασχε από scrofula, ονόματι Lafranchino, αναχώρησε το 1258 για τη Γαλλία, προκειμένου να τον αγγίξει ο βασιλιάς.¹³¹

¹²⁶ *Les frères malades*. Οι ασθενείς δεν φαίνεται πως έπασχαν από μια συγκεκριμένη ασθένεια, ωστόσο ανάμεσα τους υπήρχε ένας λεπρός (*mesel*) ονόματι Léger.

¹²⁷ Ως *διεξοδικά* μεταφράζεται το γαλλικό *soigneusement*.

¹²⁸ Guillaume de Saint Pathus, *Vie de saint Louis*, ό.π., σ. 93-94. Το πρωτότυπο κείμενο αναφέρει: «*venoit aus liz des malades et atouchoit neis les mains des malades et les liex de la maladie. Et quant la maladie esto it plus grieve, ou apostume ou autre chose, tant plus volontiers l'atouchoit*».

¹²⁹ Barlow, «The King's Evil», ό.π. σ. 24· Le Goff, «Le mal royal au moyenâge», ό.π.

¹³⁰ Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 714-716.

¹³¹ David Gilbertson, Christopher Hunt και Odile Redon, «Il Progento Montarrenti», *Archeologia Medievale*, 14, 1987, σ. 369-408.

Συνεπώς, το άγγιγμα θεσμοθετήθηκε σε μια εποχή που το στέμμα είχε εδραιώσει την εξουσία του στη Γαλλία. Εάν ο Φίλιππος Αύγουστος και ο Λουδοβίκος Λέων είχαν εξασφαλίσει την κυριαρχία της δυναστείας δια του ξίφους, ο Λουδοβίκος την επισφράγισε δια των μύθων και των θεσμών. Για περισσότερο από μισό αιώνα, από την εκστρατεία του Taillebourg (1242) ως τους πολέμους του Φιλίππου Δ' (1294), στο εσωτερικό της Γαλλίας επικρατούσε πρωτοφανής ειρήνη. Έτσι, αφενός η μονοδιάστατη προβολή της εικόνας του βασιλιά-ιππότη δεν ήταν πλέον επιτακτική, αφετέρου υπήρχαν οι προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη επικοινωνία της πολυδιάστατης μοναρχικής ιερότητας εντός και εκτός των ορίων του γαλλικού βασιλείου. Το στέμμα διέθετε μια διαρκώς ενισχυόμενη διοικητική μηχανή, εκκλησιαστική αρωγή και, φυσικά, την υποστήριξη των τριών εκ των έξι μεγάλων «ίσων» (*pires*)¹³² φεουδαρχών, οι οποίοι ήταν πρίγκιπες του αίματος και προέρχονταν από τη Νορμανδία, το Ανζού και την Τουλούζη.¹³³

Από το 1250, οι κοσμικοί «ίσοι» παρίστανται στη βασιλική στέψη ως υποτελείς του βασιλιά. Με την *ordo* της Ρεμς (περίπου 1230) και εκείνη του 1250, το γαλλικό στέμμα απομακρύνθηκε από την, εν πολλοίς, κοινότυπη στέψη που προέβλεπε η *ordo* του 1200, θεσμοθετώντας μια μοναδική τελετή, η οποία θα ακτινοβολούσε την ιερότητα της μοναρχίας.¹³⁴ Τα νέα πρωτόκολλα τοποθετούσαν το χρίσμα με το έλαιο της «ιερής φιάλης» στο επίκεντρο της τελετής διατρανώνοντας την υπεροχή του Γάλλου «πιο χριστιανού βασιλιά» σε σχέση με τους υπόλοιπους χριστιανούς μονάρχες. Αναμφίβολα η θεσμοθέτηση της «ιερότητας του χρίσματος» οδηγούσε στη θεσμοθέτηση του βασιλικού αγγίγματος και της κληρονομικότητάς του. Ο Le Goff υποστήριξε ότι από τη βασιλεία του Λουδοβίκου Θ' μέχρι τη βασιλεία του Λουδοβίκου ΙΔ', οι νεοστεφθέντες μονάρχες ασκούσαν για πρώτη φορά το άγγιγμα στο αββαείο του αγίου Marcoul στο Corbeny.¹³⁵ Ξεκάθαρα, η επισημοποίηση της πρακτικής ανταποκρινόταν στην επίλυση μιας «βεμπεριανής» κρίσης εξουσιαστικής νομιμοποίησης, καθώς, σύμφωνα με τον Buc, «οι αυξανόμενες

¹³² Οι ίσοι ήταν 12, απηχώντας τον αριθμό των μαθητών του Ιησού και των μυθικών ιπποτών της αυλής του Καρλομάγνου: 6 εκκλησιαστικοί (αρχιεπίσκοπος Rheims και επίσκοποι Laon, Langres, Beauvais, Châlons, Noyon), 6 κοσμικοί (δούκες Βουργουνδίας, Νορμανδίας, Γασκωνίας και κόμηδες Φλάνδρας, Καμπανίας και Τουλούζης). Richard A. Jackson, «Peers of France and Princes of the Blood», *French Historical Studies*, 7:1 (1971), σ. 27-46.

¹³³ Βλ. Charles T. Wood, *The French Apanages and the Capetian Monarchy, 1224-1328*, Harvard University Press Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1966.

¹³⁴ «The Ordo of Rheims» και «The Ordo of 1250», στο: *Ordines Coronationis Franciae: Texts and Ordines for the Coronation of Frankish and French Kings and Queens in the Middle Ages*, Richard Jackson (επιμ.), τομ. 2., University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1995, σ. 291-305 και 341-366.

¹³⁵ Le Goff, *Saint Louis*, ό.π., σ. 682-683.

αναφορές στην παράδοση σε ιδεολογικό επίπεδο στόχευαν να ισοφαρίσουν τις ρίζεις με την παράδοση σε πολιτικό επίπεδο». ¹³⁶

Τα αρχεία μας πληροφορούν για την τακτική άσκηση του αγγίγματος κατά τη βασιλεία του εγγονού του Λουδοβίκου, Φιλίππου Δ΄ του Ωραίου (1285-1314). Κατά το οικονομικό έτος 1307-1308 γνωρίζουμε πως ο μονάρχης άγγιξε τουλάχιστον πενήντα πέντε ασθενείς. ¹³⁷ Τα αρχεία καταγράφουν τόσο το χρηματικό ποσό που δινόταν ως φιλανθρωπία στους ασθενείς όσο και τον τόπο καταγωγής τους. Το κοινό στοιχείο και των πενήντα πέντε είναι ότι προέρχονταν από περιοχές εκτός των βασιλικών εδαφών, μερικοί και εκτός της Γαλλίας, όπως από τη Γερμανία, την Ισπανία και την Ιταλία. Τα αρχεία καταγράφουν μονάχα την «κορυφή του παγόβουνου». Αναμφίβολα πλήθος ανθρώπων από το Ιλ-ντε-Φρανς και τις γύρω περιοχές συνέρρεαν για να γίνουν δέκτες της βασιλικής θεραπείας και φιλανθρωπίας. ¹³⁸

Στις αρχές του 14ου αιώνα η διεθνοποίηση της θαυματουργής φύσης των Καπετιδών συνέβη παράλληλα με την ανάδειξη του Γαλλικού βασιλείου ως το ισχυρότερο κράτος της Ευρώπης. ¹³⁹ Ενώ οι βασιλείς του 12ου αιώνα πάσχιζαν να αποδείξουν πως ήταν «αυτοκράτορες στο βασίλειό τους» ¹⁴⁰, ο Φίλιππος βρισκόταν επικεφαλής μιας «ποντιφικοποιημένης» μοναρχίας ¹⁴¹ και μιας ισχυρής κεντρικής διοίκησης.

Κατά το πρότυπο των προκατόχων του, η ιδιότητα του θεραπευτή δεν είχε κεντρική θέση στη δημόσια εικόνα του Φιλίππου, ο οποίος έρεπε προς την εικόνα του ευσεβούς και απολυταρχικού Καίσαρα. ¹⁴² Εντούτοις κατά τον Kantorowicz, το άγγιγμα είχε πλέον καθιερωθεί ως «εργαλείο» για την ανάδειξη της δυναστικής ιερότητας του αθανάτου σώματος του βασιλιά. Σύμφωνα με το κήρυγμα ενός ανώνυμου κληρικού το 1302, οι Γάλλοι βασιλείς ήταν άγιοι (*sancti*) για τέσσερις

¹³⁶ Buc, 'David's Adultery', *ό.π.*, σ. 119-120.

¹³⁷ «E tabulis ceratis anni M.CCC.VII & Tabulae ceratae anni M.CCC.VIII», στο *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, τομ. 22, σ. 544-564.

¹³⁸ Barlow, «The King's Evil», *ό.π.*, σ. 23-24.

¹³⁹ Joseph R. Strayer, *The Reign of Philip the Fair*, Princeton University Press, Πρίστον, 1980 σ. 387. Διεθνής κατάσταση και η άρνησή της, βλ. Δάντης, *Η Θεία Κωμωδία: Καθαρτήριο*, μτφρ. Ανδρέας Ριζιώτης, Αθήνα 2002, cantoXX:43-66.

¹⁴⁰ Από τη λατινική φράση: «Rex in regno suo imperator (est)»

¹⁴¹ Βλ. Julien Théry-Astruc, «A Heresy of State: Philip the Fair, the Trial of the "Perfidious Templars", and the Pontificalization of the French Monarchy», *Journal of Medieval Religious Cultures*, 39:2 (2013), σ. 117-148.

¹⁴² Elizabeth A. R. Brown, «Philip the Fair and his Ministers: Guillaume de Nogaret and Enguerran de Marigny», στο Jordan, W.C. και Phillips, J.R. (επιμ.) *The Capetian Century, 1214-1314*, Brepols, Τέρνχάουτ, 2017, σ. 185-218.

λόγους: λόγω της αγιότητας του βασιλικού αίματος, της προστασίας της Εκκλησίας, της γέννησης νέων ιερών βασιλέων και φυσικά της διεξαγωγής θαυμάτων.¹⁴³ Ο ενθουσιώδης μοναχός Γουλιέλμος ο Σκότος παρουσιάζει τον ετοιμοθάνατο Φίλιππο ως θνήσκοντα «μύστη» που αποκαλύπτει τις προσευχές που είθισται να εκστομίζει ο βασιλιάς κατά το άγγιγμα στον διάδοχο του, Λουδοβίκο Ι΄ τον Ισχυρογνώμονα (1314-1316).¹⁴⁴ Καθώς το τρεμάμενο χέρι των Βαλουά επιχειρούσε να σφίξει το ιερό στέμμα της Γαλλίας, ο ιδρυτής της δυναστείας Φίλιππος ΣΤ΄ ο Τυχερός (1328-1350) δεν παρέλειψε να επιστρατεύσει το «εθιμικό» βασιλικό χάρισμα.¹⁴⁵ Εν κατακλείδι, ως την αυγή του Ύστερου Μεσαίωνα το θεραπευτικό άγγιγμα αποτελούσε μια από τις πάγιες αποδείξεις για τη νομιμοποίηση της βασιλικής ιερότητας, μαζί με την εικόνα του σταυροφόρου και του «Κυρίου των Δυνάμεων», του *Oriflamme* και της «ιερής φιάλης», της μυθικής καταγωγής από τους Τρώες, τον Καρλομάγνο και τον άγιο Λουδοβίκο.¹⁴⁶

Καθώς το γαλλικό βασίλειο βιάδιζε στα χνάρια του ιερού απολυταρχισμού, στην Αγγλία των αρχών του Πρώιμου Μεσαίωνα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την επικράτηση μιας «αντιπροσωπευτικής-κοινοβουλευτικής» μοναρχίας.¹⁴⁷ Παρά τις πολιτικές αναταράξεις του 13ου αιώνα, οι διάδοχοι των Ανδεγαυών κατόρθωσαν να φανούν αντάξιοι των Καπετιδών στην καθιέρωση της ιερότητας του αγγλικού στέμματος. Τα αρχεία της αγγλικής μοναρχίας αναφέρονται για πρώτη φορά στο άγγιγμα πασχόντων από *scrofula* και την παράλληλη χορήγηση φιλανθρωπίας κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου Α΄ (1272-1307). Ο σταυροφόρος (1270-1272) Εδουάρδος προσπάθησε να προβάλλει στους συγχρόνους του τις αρετές ενός ευσεβούς «*rex christianissimus*».¹⁴⁸ Ωστόσο η υστεροφημία του αναφέρεται σε έναν ιπποτικό

¹⁴³ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, ό.π., σ. 251-252.

¹⁴⁴ «Pars ultima chronici anno M.CCC.XVII a Guilielmo Scoto, Sancti Dionysii monacho», στο *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, τομ. 21, σ. 207.

¹⁴⁵ Michael Jones, «The last Capetians and early Valois kings, 1314-1364», στο Michael Jones (επιμ.), *The New Cambridge Medieval History: Volume VI: c.1300-c.1415*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2008, σ.395.

¹⁴⁶ Βλ. Collette Beaune, *The Birth of an Ideology. Myths and Symbols of Nation in Late-Medieval France*, μπηρ S., R Huston, Fredric L. Cheyette (επιμ.), University of California Press, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες και Λονδίνο 1991.

¹⁴⁷ Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, ό.π.

¹⁴⁸ Michael C. Prestwich, «The Piety of Edward I», στο Mark. W. Ormrod (επιμ.), *England in the Thirteenth Century*, Paul Watkins Publishing, Stamford 1985, σ. 120-128.

πρωταθλητή των τουρνουά, τον «πατέρα» του αγγλικού βασιλικού «αρθουριανισμού» και, κυρίως, τον σιδηρό κατακτητή της Ουαλίας και της Σκωτίας.¹⁴⁹

Όμως, καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του ο ιπποτικός κατακτητής Εδουάρδος επιδείκνυε το ιερό χάρισμα του θεραπευτή. Καθώς οι αναφορές στο άγγιγμα εξαφανίζονται από τα αρχεία των δύο επόμενων Εδουάρδων (Β' και Γ'), η επιμελής καταγραφή της πρακτικής κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου Α' εγείρει το εύλογο ερώτημα, αν ο «νέος Αρθούρος» επεδείκνυε τις θεραπευτικές του ιδιότητες συχνότερα από τους προκατόχους και τους διαδόχους του.¹⁵⁰

Σε αντίθεση με τις ελλειπείς γαλλικές πηγές, τα αρχεία της βασιλείας του Εδουάρδου μας παρέχουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τον αριθμό των ασθενών που αγγίζονταν ετησίως από τον μονάρχη.¹⁵¹ Επιπλέον γνωρίζουμε πως το άγγιγμα απευθυνόταν σε ένα συγκεκριμένο, σχετικά ομοιογενές «εθνικό» ακροατήριο. Ο Εδουάρδος δεν τελούσε το άγγιγμα ούτε στη Γαλλία ούτε στις υπόλοιπες βρετανικές κτήσεις (Ουαλία, Σκωτία), παρά μόνον στην Αγγλία.¹⁵²

Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε κατηγορηματικά τη θεσμοθέτηση του αγγίγματος στην Αγγλία από τον Εδουάρδο Α'. Ωστόσο η επιμελής καταγραφή της πρακτικής μόλις δύο έτη από την επιστροφή του μονάρχη στο βασίλειο (1274) σε συνδυασμό με ένα σύνολο πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων στρέφουν το βλέμμα μας στη μακρά βασιλεία του προκατόχου και πατέρα του.

Οι ερευνητές υποστηρίζουν σχεδόν ομόφωνα πως η τελετουργία του αγγίγματος θεσμοθετήθηκε στην Αγγλία από τον Ερρίκο Γ' (1216-1272).¹⁵³ Η βασιλεία του Ερρίκου υπήρξε παράλληλη με εκείνη του Λουδοβίκου Θ' στη Γαλλία και οι Barlow, Le Goff και Prestwich αποδέχθηκαν πως ο Άγγλος μονάρχης λειτούργησε μιμητικά προς τον ευσεβή Γάλλο ομόλογό του, υιοθετώντας την πρακτική πιθανώς ύστερα από μια επίσκεψη στο Παρίσι μετά την επιστροφή του

¹⁴⁹ Nigel Saul, *Chivalry in Medieval England*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία) 2011, σ. 78-84· Roger S. Loomis, «Edward I, Arthurian Enthusiast», *Speculum*, 28:1 (1953), σ.114-127· Michael Brown, *Disunited Kingdoms: Peoples and Politics in the British Isles 1280-1460*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2013, κεφ. 1.

¹⁵⁰ Michael C. Prestwich, *Edward I*, Yale University Press, Νιού Χέβεν και Λονδίνο ³1997, σ. 113.

¹⁵¹ Του ίδιου, «The Piety of Edward I», *ο.π.*, σ. 125. Αριθμοί ασθενών ανά έτη: 627 (1276-1277), 197 (1283-1284), 519 (1288-1289), 1736 (1289-1290), 725 (1296-1297), 983 (1299-1300), 1219 (1303-1304).

¹⁵² Barlow, «The King's Evil», *ο.π.*, σ. 24.

¹⁵³ David A. Carpenter, *Henry III: The Rise to Power and Personal Rule*, Yale University Press, Νιού Χέβεν και Λονδίνο 2020, σ. 296-297 129. Barlow, «The King's Evil», *ο.π.*, σ. 24-25· Le Goff, *Saint Louis*, *ο.π.*, σ. 683· Prestwich, *Edward I*, *ο.π.*, σ. 113.

Λουδοβίκου από τη Σταυροφορία (1254). Πράγματι, οι δύο συγγενείς εξ αγχιστείας¹⁵⁴ είχαν συναντηθεί αρκετές φορές και, σίγουρα, η ακτινοβολία της ισχύος, του κύρους και της ιερότητας του Λουδοβίκου δεν άφησε ανεπηρέαστο τον Άγγλο βασιλιά.¹⁵⁵ Αλλά ο Ερρίκος δεν κατόρθωσε να οικοδομήσει την εικόνα του σταυροφόρου. Οι απόπειρες για εκστρατευτικά εγχειρήματα στη Συροπαλαιστίνη αλλά και στη Σικελία των αφορισμένων Χοενστάουφεν απέτυχαν παταγωδώς.¹⁵⁶

Ωστόσο ο Ερρίκος μπορούσε να φανεί αντάξιος του Λουδοβίκου με άλλους τρόπους. Η απόκτηση των ιερών κειμηλίων του σταυρικού πάθους (1239) και η ανέγερση του μνημειακού παρεκκλησιού της Sainte-Chapelle στο Παρίσι (1248)¹⁵⁷ περιέβαλλαν τη γαλλική μοναρχία με θείο άρωμα. Ομοίως, η απόκτηση της «ιερής» φιάλης με το αίμα του Χριστού (1247) και η τοποθέτησή της στο νεόκτιστο γοτθικό αββαείο του Ουέστμινστερ (1258-1260) επιχειρούσαν να προσδώσουν στο αγγλικό στέμμα τα ίδια χαρακτηριστικά.¹⁵⁸ Μετά την απώλεια του Φοντεβρώ (Ανζού), το Ουέστμινστερ θα αποτελούσε τη βασιλική νεκρόπολη του Ερρίκου Γ' και των διαδόχων του.¹⁵⁹

Όπως ο Λουδοβίκος, έτσι και ο Ερρίκος υπήρξε πνευματικό τέκνο της εποχής του προωθώντας ενθέρμως την εξάπλωση των επαιτικών ταγμάτων στην Αγγλία και επιχειρώντας να μεταφέρει στο παρόν του την αιώνια βασιλεία των Ουρανών. Δεν είναι τυχαίο ότι οι δύο μονάρχες εφάρμοσαν κοινές αντί-εβραϊκές πολιτικές (οικονομικές και προσηλυτιστικές) ξεκάθαρα εμπνευσμένες από τις επιταγές των μαχητικών επαιτών.¹⁶⁰ Το γεγονός πως από αρκετά νεαρή ηλικία ο Ερρίκος επιθυμούσε να αποφύγει τη φήμη του καταδικασμένου στην κόλαση πατέρα του, Ιωάννη,¹⁶¹ συντέλεσε στη δημιουργία μιας ιδιαίτερα ευσεβούς βασιλικής εικόνας. Η

¹⁵⁴ Οι βασίλισσες Μαργαρίτα (Γαλλία) και Ελεονώρα (Αγγλία) της Προβηγκίας ήταν αδερφές.

¹⁵⁵ David A. Carpenter, «The Meetings of Kings Henry III and Louis IX», στο Michael Prestwich Richard Britnell και Robin Frame (επιμ.), *Thirteenth Century England X, proceedings of the Durham Conference 2003*, Γούντμπριτζ 2005, σ. 1-30.

¹⁵⁶ Bjorn K. U. Weiler, «Henry III and the Sicilian Business: a reinterpretation», *Historical Research*, 74:184 (2001), σ. 127-150.

¹⁵⁷ Meredith Cohen, *The Sainte-Chapelle and the construction of sacral monarchy: royal architecture in thirteenth century Paris*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2015.

¹⁵⁸ Nicholas Vincent, *The Holy Blood: King Henry III and the Westminster Blood Relic*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2006.

¹⁵⁹ Βλ. Mark Duffy, *Royal Tombs of Medieval England*, Stroud 2003. Το Saint-Denis υπήρξε η γαλλική βασιλική νεκρόπολη έως το τέλος του ancien régime.

¹⁶⁰ Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The evolution of Medieval Anti-Judaism*, Cornell University Press, Ίθακα, 1982· Robin Mundil, *England's Jewish Solution: Experiment and Expulsion, 1262-1290*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1998.

¹⁶¹ Οι σύγχρονοι του συμφωνούν πως «η κόλαση έγινε χειρότερο μέρος μετά την κάθοδο του», πρβλ. Paul Webster, *King John and Religion*, Boydell Press, Γούντμπριτζ, 2015, σ. 174.

τελευταία εκδηλώνονταν τόσο μέσω παχυλών φιλανθρωπικών δωρεών όσο και χριστομμητικών τελετών. Για παράδειγμα, γνωρίζουμε πως τα Χριστούγεννα του 1238 ο Ερρίκος έπλυνε τα πόδια τριακοσίων απόρων στο Winchester.¹⁶² Ο Joinville περιγράφει πως ο ίδιος ο Άγιος Λουδοβίκος επαινούσε τη συνήθεια του Άγγλου βασιλιά να πλένει και να φιλάει τα πόδια λεπτών.¹⁶³ Η σύνδεση του Ερρίκου με την εικόνα του θεραπευτή γίνεται όλο και πιο εμφανής.

Ακόμη, όπως ο Λουδοβίκος, έτσι και ο Ερρίκος υπήρξε *rex pacificus*. Από την απόκρουση της γαλλικής εισβολής (1217) ως τους ουαλικούς πολέμους (1277), μόνο η βαρονιακή επανάσταση (1264-1267) και μερικές μικρές και σύντομες επαναστάσεις μεμονωμένων ευγενών διατάραξαν την ειρήνη στο βασίλειο. Επιπρόσθετα η αδυναμία του Ερρίκου ως στρατιωτικού ηγέτη καθιστούσε ασύμφορη τη διατήρηση της εικόνας του ιπότη ή του Κυρίου των Δυνάμεων. Ο καυστικός Ματθαίος των Παρισίων έκανε λόγο για έναν «μικροπρεπή» βασιλιά, ο οποίος «ποτέ δεν καβαλούσε άλογο στη μάχη ούτε κράδαινε ζίφος ή δόρυ».¹⁶⁴ Επίσης μετά την πανωλεθρία του Taillebourg, ο κουνιάδος του μονάρχη, κόμης του Λέστερ, Σίμωνας Ε΄ του Μονφόρ, ισχυρίστηκε πως «θα ήταν καλύτερο ο Ερρίκος να συλληφθεί και να φυλακιστεί, όπως είχε συμβεί στον Κάρολο τον Απλό (923)».¹⁶⁵

Κατά την ειρηνική βασιλεία του Ερρίκου, η αγγλική «ιπποτική τάξη» βίωνε ριζικές μεταβολές. Τα τουρνουά απαγορεύτηκαν και για τις εκστρατείες στην ήπειρο το στέμμα χρησιμοποιούσε κυρίως μισθοφόρους και γάλλους συμμάχους. Καθώς ο χαρακτήρας της αγγλικής ιπποσύνης γινόταν πιο διοικητικός, ο αριθμός των ιπποτών μειωνόταν κατακόρυφα.¹⁶⁶ Σε αντίθεση με το «βίαιο μεγαλείο» των στρατηλατών Ανδεγαυών προγόνων του, η βασιλεία του Ερρίκου απέπνεε τις αρετές της γενναιοδωρίας (*largesse*) και της πραότητας (*debonereté*), οι οποίες απεικονίζονταν ως θριαμβεύτριες επί της απληστίας και της οργής στα πολύχρωμα υαλογραφήματα του μεγάλου θαλάμου του Ουέστμινστερ.¹⁶⁷ Ο Ριχάρδος του Howden έγραψε πως η γενναιοδωρία του μονάρχη προς τους υποστηρικτές του «ξεχειλίλιζε σαν ζώσα

¹⁶² Carpenter, *Henry III*, ό.π., σ. 205.

¹⁶³ *Memoirs of the Crusades by Villehardouin and de Joinville*, ό.π., σ. 310.

¹⁶⁴ *Matthaei Parisiensis, Monachi Sancti Albani Chronica Majora*, Henry R. Luard (επιμ.), τομ. 5, σ. 335.

¹⁶⁵ John R. Maddicott, *Simon de Montfort*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1994, σ. 32.

¹⁶⁶ Saul, *Chivalry*, ό.π., σ. 61-74.

¹⁶⁷ Paul Binski, *The Painted Chamber at Westminster*, The University of Chicago Press, Society of Antiquaries of London, Λονδίνο 1986, σ. 41.

πηγή».¹⁶⁸ Δίχως αμφιβολία, η ίδια βασιλική «ζώσα πηγή» έρεε και για τους δύστυχους ασθενείς του βασιλείου.

Παρά την πρόωμη θεσμοθέτηση του αγγίγματος στη Γαλλία και το μοναρχικό παράδειγμα του Λουδοβίκου, δεν θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την υιοθέτηση της πρακτικής από τους Άγγλους βασιλείς ως έναν απλό μιμητισμό των τελετών του γαλλικού στέμματος. Εάν ο Ερρίκος προτίθετο να πλένει τα πόδια εκατοντάδων φτωχών, τουλάχιστον από το 1238, σίγουρα δεν θα δυσκολευόταν να αγγίξει τα σώματα ασθενών πριν από την επίσκεψή του στο Παρίσι.

Οι Ανδευγαυοί αντιμετώπιζαν μια «βεμπεριανή» κρίση εξουσιαστικής νομιμοποίησης αντίστροφη από εκείνη των Καπετιδών: ένα στέμμα που έχει απωλέσει τη μισή εδαφική του επικράτεια και υφίσταται συνεχείς στρατιωτικούς εξευτελισμούς επιχειρεί να νομιμοποιήσει την εξουσία του επί μιας απογοητευμένης βαρονίας και μιας σχετικά ομοιογενούς «κοινότητας του βασιλείου».¹⁶⁹

Εξάλλου, ο Άγγλος μονάρχης θα μπορούσε να αντλήσει έμπνευση σχετικά με την πρακτική του αγγίγματος από τον θεραπευτή προκάτοχό του, άγιο Εδουάρδο τον Ομολογητή. Παρόμοια με τον ιπποτικό διάδοχό του, ο Ερρίκος επιχείρησε να οικοδομήσει την εικόνα μιας «εθνικής» ιερής μοναρχίας. Καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του, ο Ερρίκος πρόβαλε τη στενή σύνδεση του με τον Ομολογητή υιοθετώντας τον ως προστάτη-άγιο. Ακόμη του αφιέρωσε το επιβλητικό Westminster και έδωσε το όνομά του στον διάδοχό του, τον πρώτο μονάρχη με αγγλοσαξονικό όνομα από την εποχή της νορμανδικής κατάκτησης.¹⁷⁰ Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε και στη λατρεία του δεύτερου Αγγλοσάξονα βασιλιά Αγίου Εδμούνδου, του οποίου το όνομα έλαβε ο δεύτερος γιος του Ερρίκου.¹⁷¹

Σε αντίθεση με παλαιότερες εποχές, το στέμμα γνώριζε τεράστιες πολιτικές αντιδράσεις, όταν η πολιτική του ήταν ασύμβατη με τα συμφέροντα των αγγλικών υποκειμένων του. Ενώ η επανάσταση της Χάρτας αποτελούσε αντίδραση των «βασιλικών οφειλετών»,¹⁷² η βαρονιακή κρίση των ετών 1258-1267 υπήρξε απόρροια της ανεξέλεγκτης πατρωνίας που ο Ερρίκος προσέφερε στους Γάλλους ευνοούμενους

¹⁶⁸ Carpenter, *Henry III*, ό.π., σ. 562.

¹⁶⁹ Πρβλ. Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1984, σ.268 κ. εξ.

¹⁷⁰ David A. Carpenter, «King Henry III and Saint Edward the Confessor: the origins of the cult», *English Historical Review*, 122, 2007, σ. 865-91.

¹⁷¹ Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, ό.π., σ. 89-99.

¹⁷² Πρβλ. James C. Holt, *The Northerners: A Study in the Reign of King John*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1961, σ. 34.

του, κυρίως Προβηγκούς και Πουατεβίνους.¹⁷³ Συνεπώς, το κληρονομικό χάρισμα του αγγίματος μπορούσε να λειτουργήσει ως αντίβαρο για τη νομιμοποίηση της δυναστικής εξουσίας στα μάτια της αμφιταλαντευόμενης κοινότητας του βασιλείου.

Παρά τη διεθνή ακτινοβολία της γαλλικής μοναρχίας κατά τα τέλη του 13ου αιώνα, οι υπήκοοι του αγγλικού στέμματος μπορούσαν να ισχυριστούν πως κυβερνούσαν από ιερούς μονάρχες που με το άγγιμά τους θεράπευαν το «κακό του βασιλιά». Ο Γουλιέλμος του Saint Pathus διηγείται τη βλάσφημη συμπεριφορά ενός Εγγλέζου βυρσοδέψη, ονόματι Ούγου του Νορθάμπτον. Ο βυρσοδέψης εισήλθε στο Σαιν-Ντενί αμφισβητώντας τις θεραπευτικές ιδιότητες του Λουδοβίκου Θ' πάνω από τον τάφο του και κομπάζοντας πως ο δικός του βασιλιάς, Ερρίκος Γ', «υπήρξε καλύτερος άνδρας» από τον Άγιο.¹⁷⁴

Ταυτόχρονα, η αγγλική μοναρχία επέδειξε γρήγορα αντανακλαστικά για τη μονοπώληση της θεραπευτικής ιδιότητας. Ο Σίμωνας του Μονφόρ, όσο ζούσε, προσπαθούσε να σφετεριστεί τη βασιλική εξουσία. Μετά θάνατον απειλούσε να σφετεριστεί τη βασιλική ιερότητα, καθώς οι υποστηρικτές του ισχυρίζονταν πως ο «άγιος» πλέον Σίμωνας τελούσε θαύματα, όπως η θεραπεία ασθενών. Η λατρεία του Μονφόρ δεν εξαφανίστηκε λόγω της έλλειψης πιστών, αλλά χάρη στην άμεση νομοθετική δράση της βασιλικής κυβέρνησης και στη «σιδηρά χείρα» των αξιωματούχων της.¹⁷⁵ Η Αγγλία είχε χώρο αποκλειστικά για έναν ιερό βασιλικό θεραπευτή.

Ανακεφαλαιώνοντας, το άγγιγμα εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία σε μια περίοδο κατά την οποία η μοναρχία είχε φτάσει στο ιστορικό χαμηλό της ως μια μάχη οπισθοφυλακής για τη διατήρηση του ιερού χαρακτήρα του στέμματος. Περί τα μέσα του 13ου αιώνα είχε αρχίσει να λειτουργεί ως ένας μύθος που συνέβαλλε στη νομιμοποίηση της απόλυτης εξουσίας του μονάρχη. Αντιστρόφως, η «ανολοκλήρωτη

¹⁷³ Reginald F. Treharne και Ivor J.Sanders (επιμ.), *Documents of the Baronial Movement of Reform and Rebellion, 1258-1267*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1973· William H. Ridgeway, «King Henry III and the “Aliens”, 1236-1272», στο Peter R. Coss, και Simon D. Lloyd (επιμ.), *Thirteenth Century England II Proceedings of the Newcastle upon Tyne Conference 1987*, Boydell Press, Γούντμπριτζ, 1988, σ. 81-92· David.A. Carpenter, «What happened in 1258?» στον ίδιο, (επιμ.), *The Reign of Henry III*, A & C Black, Λονδίνο 1996, σ. 183-199.

¹⁷⁴ *Guillaume de Saint-Pathus, confesseur de la reine Marguerite: Les miracles de saint Louis*, Percival B. Fay(επιμ.), Champion, Παρίσι 1931, 25-27.

¹⁷⁵ Claire Valente, «Simon de Montfort, Earl of Leicester, and the utility of sanctity in thirteenth-century England», *Journal of Medieval History*, 21 (1995), σ. 27-49.

απολυταρχία» των Νορμανδών και Ανδεγαυών βασιλέων υιοθέτησε την εικόνα του βασιλικού θεραπευτή. Ωστόσο η θεσμοθέτηση της τελετής στην Αγγλία έγινε όταν η δικαιολόγηση της εξουσίας του στέμματος κατέστη επιτακτική.

Ταυτόχρονα, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τη θεσμοθέτηση του αγγίματος και στα δύο βασίλεια από μονάρχες που στήριζαν τη βασιλική τους εικόνα στην ευσέβεια και όχι τον ιπποτισμό. Αμφότεροι ήταν επηρεασμένοι από την επαιτική πνευματικότητα της εποχής τους. Καθώς και στις δύο περιπτώσεις οι μοναρχίες είχαν εξασφαλίσει τη συνέχειά τους σε δυναστικό επίπεδο, η κληρονομικότητα του αγγίματος αποτελούσε έναν από τους μύθους που επικύρωναν την ομαλή διαδοχή των μοναρχών και από τον 13ο αιώνα των δυναστειών. Μέσω του αγγίματος οι Βαλουά παρουσιάζονταν ως νόμιμοι κληρονόμοι των Καπετίδων. Ο Ερρίκος Γ΄ εμφανιζόταν ως διάδοχος της αγγλοσαξονικής κληρονομιάς του Εδουάρδου του Ομολογητή. Αργότερα, οι Τυδώρ προβάλλονταν ως γνήσιοι συνεχιστές των Πλανταγενετών.

Μολαταύτα, το άγγιγμα ποτέ δεν κατέλαβε εξέχουσα θέση στη συγκρότηση της δημόσιας βασιλικής εικόνας. Αφενός, ιδιότητες όπως ο θριαμβευτής πολέμαρχος, ο δίκαιος κυβερνήτης και ο γενναιόδωρος πάτρωνας παρείχαν πιο σημαντικά και, βέβαια, πιο απτά αποτελέσματα. Αφετέρου, καθώς η πρακτική ερχόταν σε αντίθεση με τους νόμους της φύσης, τα αποτελέσματά της από μόνα τους υπονόμευαν την αξιοπιστία της.¹⁷⁶ Έτσι τα αβέβαια αποτελέσματα αντισταθμίστηκαν με τον σίγουρο οβολό της βασιλικής φιλανθρωπίας και η τελετή αποτέλεσε τμήμα της ευρύτερης μοναρχικής *caritas*. Εντούτοις η επιλογή της πλειοψηφίας των μεσαιωνικών συγγραφέων να μην αφιερώσουν ούτε μια λέξη από το έργο τους στο άγγιγμα, δεν συνεπάγεται την ερμηνεία της πρακτικής ως επικοινωνιακή αποτυχία. Αναμφίβολα μορφωμένοι κληρικοί, όπως ο Ματθαίος των Παρισίων, και μεγαλόσχημοι αριστοκράτες, όπως ο Joinville, δεν έβλεπαν το άγγιγμα μέσα από τα μάτια του καταπονημένου πλήθους που συνέρρεε ελπίζοντας να λάβει την εγκόσμια σωτηρία από τον βασιλικό θεραπευτή.

---

¹⁷⁶ Π.χ. Σύμφωνα με τον Γουλιέλμο του Saint Pathus, το 1274 μια νεαρή που έπασχε από *scrofula* θεραπεύτηκε στον τάφο του αγίου Λουδοβίκου παρά το γεγονός πως ο βασιλιάς είχε αγγίξει το κορίτσι χωρίς αποτέλεσμα το 1270. *Les miracles de saint Louis*, τομ. 22.

ΠΗΓΕΣ- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ BIBLIOGRAPHY

Πηγές Primary Sources

- Δάντης, *Η Θεία Κωμωδία: Καθατήριο*, Ανδρέας Ριζιώτης (μτφρ.), Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Barlow, Frank (επιμ. και μτφρ.), *The Life of Edward the Confessor*, Clarendon Press, Λονδίνο και Εδιμβούργο 1962.
- Bryant, Nigel (επιμ. και μτφρ.), *The History of William Marshal*, Boydell Press, Γούντμπριτζ 2016.
- Caspar, Erich Ludwig Eduard (επιμ.), «Das Register Gregors VII», στο *Monumenta Germaniae Historica, epistolae selecte*, τομ. 2, Weidmann, Βερολίνο 1995, σ. 554-563.
- «Chronicon Turonensis, auctore anonymo Sancti-Martini Turonensis», στο Bouquet, Martin et als. (επιμ.), *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, τομ. 18, Imprimerie royale, Παρίσι 1869-1904, σ. 290-320.
- Colker, Marvin (επιμ.), «The Karolinus of Egidius Parisiensis», *Traditio*, 34 (1973), σ. 199-325.
- Colker, Marvin (επιμ.), *Galteri de Castellione Alexandreis, In aedibus Antenoreis*, Πάδοβα 1978.
- Delaborde, Francois (επιμ.), *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton* τομ. 1 και 2, Renouard, Παρίσι 1882.
- Eadmer of Canterbury, *Historia Novorum in Anglia*, Rule, Martin (επιμ.), Longman & Co., Λονδίνο 1884.
- «Etabulis ceratis anni M.CCC.VII & Tabulae ceratae anni M.CCC.VIII», στο: *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, τομ. 22, 544-564.
- Fay, Percival B., *Guillaume de Saint-Pathus, confesseur de la reine Marguerite: Les miracles de saint Louis*, Champion, Παρίσι 1931.
- Geoffrey of Beaulieu, «Life and Saintly Comportment of Louis, Former King of the Franks, of Pious Memory», μτφρ. Field, Larry F., στο Gaposchkin, Cecilia M. και Field, Larry F. (επιμ.), *The Sanctity of Louis IX: Early Lives of Saint Louis by Geoffrey of Beaulieu and William of Chartres*, Cornell University Press, Ιθάκα και Λονδίνο 2014, σ. 69-128.

- Gilbertson, David, Hunt, Christopher και Redon, Odile «Il Progento Montarrenti», *Archeologia Medievale*, 14 (1987), σ. 369-408.
- Guibert de Nogent, «*De Pignoribus Sanctorum*», στο *Patrologia Latina* τομ. 156 (1880), στηλ. 607-679.
- Guillaume de Saint Pathus, *Vie de saint Louis*, Delaborde, Francois H. (επιμ.), Picard, Παρίσι 1899.
- Helgaud de Fleury, *Vita de Robert le pieux*, Bautier Robert και Gillette Henri Labory (επιμ. και μτφρ.), Centre national de la recherche scientifique, Παρίσι 1965.
- Innocentius III, «*Regesta*», στο *Patrologia Latina*, στηλ. 9-1174.
- Jackson, Richard A. (επιμ.), *Ordines Coronationis Franciae* τομ. 1 και 2, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1995.
- Kay, Richard, *The Council of Bourges, 1225: A Documentary History*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2019.
- Luard, Henry R. (επιμ.) *Matthaei Parisiensis, Monachi Sancti Albani Chronica Majora*, 7 τομ., Rolls Series, Λονδίνο 1872-1883.
- Marzials, Frank (επιμ. και μτφρ.), *Memoirs of the Crusades by Villehardouin & de Joinville*, J.M. Dent and Sons, Λονδίνο και Τορόντο 1955.
- Nicholas de Brai, «Gesta Ludovici VIII, heroic carmine», στο: Bouquet, Martin et als. (επιμ.), *Recueil des historiens des Gaules et de la France, vol 17*, Imprimerie royale, Παρίσι 1869-1904, σ. 311-345.
- Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, Gingerick, Virginia (επιμ. και μτφρ.), Berry, Νέα Υόρκη 1947.
- Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History of Orderic Vital: Vol. 6*, μτφρ. Marjorie Chibnall, Clarendon Press, Οξφόρδη 1978.
- Jackson, Richard A. (επιμ.), *Ordines Coronationis Franciae: Texts and Ordines for the Coronation of Frankish and French Kings and Queens in the Middle Ages*, τομ. 2., University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1995.
- Ordonnances des rois de France de la troisième race*, vol. 1, Imprimerie royale, Παρίσι 1723-1849.
- «Pars ultima chronici anno M.CCC.XVII a Guilielmo Scoto, Sancti Dionysii monacho», στο *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, τομ. 21, σ. 201-213
- Pellens, Karl (επιμ.), *Die Texte des Normannischen Anonymus*, Steiner, Βισμπάντεν 1966.

- Petrus Blesensis, «Epistolae», στο *Patrologia Latina*, στηλ. 1-560.
- , «Dialogus inter Regem Henricum II et Abbatem Bonaevallensem», στο *Patrologia Latina* τομ. 207 (1904), στηλ. 975-988.
- Philip III's Letter to French Prelates Announcing the Death of Louis IX (12 September 1270)*, μτφρ. Field, Larry F., στο Gaposchkin, Cecilia M. και Field, Larry F. (επιμ.), *The Sanctity of Louis IX: Early Lives of Saint Louis by Geoffrey of Beaulieu and William of Chartres*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 2014, σ. 61-63.
- Philip of Oxford, *Miracula Sancte Frideswide*, Dunning, Andrew (επιμ.), Bodleian Library, Οξφόρδη, M.S. Digby 177.
- Suger, *Vie de Louis VI, le Gros: Classiques de L'Histoire Au Moyen Age*, Waquet, Henri (επιμ.), Les Belles Lettres, Παρίσι 1929.
- Treharne, Reginald F. και Sanders, Ivor J. (επιμ.), *Documents of the Baronial Movement of Reform and Rebellion, 1258-1267*, Oxford University Press; Oxford Medieval Texts, Οξφόρδη 1973.
- William of Chartres, «On the Life and Deeds of Louis, King of the Franks of Famous Memory, and on the Miracles That Declare His Sanctity», μτφρ. Field, Larry F., στο Gaposchkin, Cecilia M. και Field, Larry F. (επιμ.), *The Sanctity of Louis IX: Early Lives of Saint Louis by Geoffrey of Beaulieu and William of Chartres*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 2014, σ. 129-159.
- William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum*, Stubbs, William (επιμ.), Rolls Series, Λονδίνο 1887.

Βιβλιογραφία

Secondary Literature

- Aurell, Martin, «Henry II and Arthurian Legend», στο Harper-Bill, Christopher και Vincent, Nicholas (επιμ.), *Henry II: New Interpretations*, Boydell Press, Γούντμπριτζ 2007, σ. 362-394.
- Baldwin, John W., *Masters, Princes and Merchants: The Social Views of Peter the Chanter and His Circle*, τομ. 1, Princeton University Press, Πρίνστον 1970.
- Baldwin, John W., *The Government of Philip Augustus: Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1986.

- Barlow, Frank, *Edward the Confessor*, University of California Press, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες 1970.
- Barlow, Frank, «The King's Evil», *The English Historical Review*, 95:374 (1980), σ. 3-27.
- Beaune, Collette, *The Birth of an Ideology. Myths and Symbols of Nation in Late-Medieval France*, μτφρ. Huston, S. R., Cheyette, Fredric L. (επιμ.) University of California Press, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες και Λονδίνο 1991.
- Binski, Paul, *The Painted Chamber at Westminster*, The University of Chicago Press, Society of Antiquaries of London, Λονδίνο 1986.
- Bisson, Thomas N., *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2009.
- Bloch, Marc, *Feudal Society*, 2 τομ., μτφρ. Manyon, Routledge και Kegan Paul Ltd., Λονδίνο 1962.
- , *The Royal Touch: Sacred Monarchy and Scrofula in England and France*, μτφρ. Anderson, J. E., Routledge, Λονδίνο και Μόντρεάλ 1973.
- Blumentahl, Uta-Renate, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1998.
- Brown, Elizabeth A. R., «Franks, Burgundians and Aquitanians and the royal coronation ceremony in France», *Transactions of the American Philosophical Society*, 82:7 (1992), σ. 1-189.
- Brown, Elizabeth A.R., «Philip the Fair and his Ministers: Guillaume de Nogaret and Enguerran de Marigny», στο Jordan, William C. και Phillips, J.R. (επιμ.): *The Capetian Century, 1214-1314*, Brepols, Τέρνχάουτ 2017, σ. 185-218.
- Brown, Michael, *Disunited Kingdoms: Peoples and Politics in the British Isles 1280-1460*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2013.
- Buc, Philippe, «Pouvoir royal et commentaries de la Bible (1150-1350)», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 44:3 (1989), σ. 691-713.
- , «David's Adultery with Bathsheba and the Healing Power of the Capetian Kings», *Viator*, 24 (1993), σ. 101-120.
- Carpenter, David.A., «What happened in 1258?», του ίδιου (επιμ.), *The Reign of Henry III*, A. & C. Black, Λονδίνο 1996, σ. 183-199

- , «The Meetings of Kings Henry III and Louis IX», στο Prestwich, Michael C., Britnell, Richard και Frame, Robin (επιμ.), *Thirteenth Century England X, proceedings of the Durham Conference 2003*, Γούντμπριτζ 2005, σ. 1-30.
- , «King Henry III and Saint Edward the Confessor: the origins of the cult», *English Historical Review*, 122 (2007), σ. 865–91.
- , *Henry III: The Rise to Power and Personal Rule*, Yale University Press, Νιού Χέβεν και Λονδίνο 2020.
- Cohen, Jeremy, *The Friars and the Jews: The evolution of Medieval Anti-Judaism*, Cornell University Press, Ίθακα 1982.
- Cohen, Meredith, *The Sainte-Chapelle and the construction of sacral monarchy: royal architecture in thirteenth century Paris*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2006.
- Collin, Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989.
- Crouch, David, *The Image of Aristocracy in Britain 1000-1300*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992.
- , *The Normans: The History of a Dynasty*, Continuum, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2007.
- , *The Birth of Nobility: Constructing Aristocracy in England and France 900-1300*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.
- Dejoux, Marie, *Les enquêtes de saint Louis. Gouverner et sauver son âme*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 2014.
- Duby, Georges, *Les Trois Ordres ou l'imaginaire du Feodalisme*, Gallimard, Παρίσι 1978.
- , *The Legend of Bouvines: War, Religion and Culture in the Middle Ages*, Tihanyi, Catherine (μτφρ.), Polity Press, Κέιμπριτζ 1990.
- Duffy, Mark, *Royal Tombs of Medieval England*, The History Press, Stroud 2003.
- Dunbabin, Jean, *France in the Making: 843-1180*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005.
- Fawtier, Robert, *The Capetian Kings of France: Monarchy and Nation 987-1328*, μτφρ. Butler, Lionel και Adam, R. J., St Martin's Press, Νέα Υόρκη 1960.
- Finley-Crosswhite, Annette, «Henry IV and the Diseased Body Politic», στο Gosman, Martin, Macdonald, A. A., και Vanderjagt, Arie Jordan (επιμ.), *Princes and Princely Culture 1450-1650 vol. 1*, Brill, Λάιντεν 2003, σ.131-146.

- Gaposchkin, Cecilia M., «Boniface VIII, Philip the Fair, and the sanctity of Louis IX», *Journal of Medieval History*, 29 (2003), σ. 1-26,
- , *The Making of Saint Louis: Kingship, Sanctity and Crusade in the Later Middle Ages*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 2008.
- , «Louis IX and Liturgical Memory», στο Brenner, Elma, Cohen, Meredith και Franklin-Brown, Mary (επιμ.), *Memory and Commemoration in Medieval Culture*, Routledge, Όλντερσοτ 2013, σ. 261-276.
- , «The Captivity of Louis IX», *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 18 (2013), σ. 85-114.
- Gillingham, John, «The Cultivation of History, Legend and Courtesy at the Court of Henry II», στο Kennedy, Ruth και Meecham-Jones, Simon (επιμ.), *Writers of the Reign of Henry II: Twelve Essays*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006, σ. 22-52.
- , «Doing Homage to the King of France», στο Harper-Bill, Christopher και Vincent, Nicholas (επιμ.), *Henry II: New Interpretations*, Boydell Press, Γούντμπριτζ 2007, σ. 63-84.
- Grant, Lindy και Bates, David, *Abbot Suger of St-Denis: Church and State in Early Twelfth-Century France*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998.
- Green, Judith, *Henry I: King of England and Duke of Normandy*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2009.
- Hallam, Elizabeth και West, Charles, *Capetian France: 987-1328*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη ³2020.
- Head, Thomas και Landes, Richard, «Introduction» στο Head, Thomas και Landes, Richard (επιμ.), *The Peace of God: Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1992, σ. 1-20.
- Hollister, Warren C. και Clark Frost, Amanda, *Henry I*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο 2003.
- Hollister, Warren C. και Baldwin, John W., «The Rise of Administrative Kingship: Henry I and Philip Augustus», *The American Historical Review*, 83:4 (1978), σ. 867-905.
- Holt, James, C., *The Northerners: A Study in the Reign of King John*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1961.

- Huscroft, Richard, *The Norman Conquest: A New Introduction*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2009.
- Jackson, Richard A. «Peers of France and Princes of the Blood», *French Historical Studies*, 7:1 (1971), σ. 27-46.
- Jaeger, Stephen, *Origins of Courtliness: Civilising Trends and Formation of Courtly Ideals, 939-1210*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1985.
- Joliffe, John E. A., *Angevin Kingship*, Adam and Charles Black, Λονδίνο 1963.
- Jones, Michael «The last Capetians and early Valois kings, 1314-1364», στο ίδιου(επιμ.), *The New Cambridge Medieval History: Volume VI: c.1300-c.1415*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2008, σ. 388-421.
- Jordan, William C., *Louis IX and the Challenge of the Crusade: A Study in Rulership*, *Princeton Legacy Library*, Πρίνστον 1979.
- , «Princely Identity and the Jews in Medieval France», στο Jeremy Cohen (επιμ.), *From Witness to Witchcraft: Jews and Judaism in Medieval Christian Thought*, Harrassowitz Verlag, Βισμπάντεν 1996, σ. 257-273.
- Kaeuper, Richard, *Chivalry and Violence in Medieval Europe*, *Oxford University Press*, Οξφόρδη 1999.
- Kantorowicz, Ernst, *Laudes Regiae: A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1946.
- , *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, University of California Press, Μπέρκλεϋ⁷ 1997.
- Keen, Maurice, *Chivalry*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1984.
- Klaniczay, Gabor, «From Sacral Kingship to Self-Representation: Hungarian and European Royal Saints in the 11th-13th Centuries», στο Vestergaard, Elisabeth (επιμ.) *Continuity and Change: political institutions and literary monuments in the Middle Ages: a symposium*, Odense University Press, Οντένσε 1986, σ. 61-83.
- , *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, μτφρ. Palmai, Eva, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002.
- Koziol, Geoffrey, «England, France, and the Problem of Sacrality», στο Bisson, Thomas N. (επιμ.), *Cultures of Power: Lordship, Status, and Process in Twelfth-Century Europe*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1995, σ. 124-148.

- Kuuliala, Jenni, *Saints, Infirmary, and Community in the Late Middle Ages*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ 2020.
- Langmuir, Gavin I., «'Judei Nostri' And the Beginning of Capetian Legislation», *Traditio*, 16 (1960), σ. 203-239.
- Le Goff, Jacques, «Le mal royal au moyenâge: du roi malade au roi guerisseur», *Mediaevistik*, 1 (1988), σ. 101-109.
- , *Saint Louis*, μτφρ. Gollard, G. E., University of Notre Dame Press, Ιντιάνα 2009.
- Lewis, Andrew W., «Suger's Views on Kingship», στο Gerson, Lieber Paula, *Abbot Suger and Saint-Denis: A Symposium*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1985, σ. 49-54.
- Leyser, Karl, «The Angevin in Kings and the Holy Man», στο Mayr-Harting, Henry (επιμ.), *St. Hugh of Lincoln*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1987, σ. 49-73.
- Loomis, Roger S., «Edward I, Arthurian Enthusiast», *Speculum*, 28:1 (1953), σ. 114-127.
- Maddicott, John R., *Simon de Montfort*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1994.
- McDougall, Sarah, *Royal Bastards: The Birth of Illegitimacy, 800-1230*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017.
- Mundil, Robin, *England's Jewish Solution: Experiment and Expulsion, 1262-1290*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2006.
- Naus, James, *Constructing Kingship: The Capetian monarchs of France and the early Crusades*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2016.
- O'Brian, Bruce, *God's Peace and King's Peace: The Laws of Edward the Confessor*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1999.
- Pacaut, Marcel, *Louis VII et son Royaume*, S.E.V.P.E.N., Παρίσι 1967.
- Prestwich, Michael C., «The Piety of Edward I», στο Ormrod, Mark W. (επιμ.) *England in the Thirteenth Century*, Paul Watkins Publishing, Στάμφορντ, 1985, σ. 120-128.
- , *Edward I*, Yale University Press, Νιού Χέβεν και Λονδίνο³ 1997.
- Reeves, Marjorie, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1969.
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1984.

- Richardson, H. G., «The Coronation in Medieval England: The Evolution of the Office and the Oath», *Traditio*, 16 (1960), σ. 111-202.
- Ridgeway, William H., «King Henry III and the “Aliens”, 1236-1272», στο Coss, Perter R. και Lloyd, Simon D. (επιμ.), *Thirteenth Century England II Proceedings of the Newcastle upon Tyne Conference 1987*, Boydell Press, Γούντμπριτζ 1998, σ. 81-92.
- Robinson, Armitage, *Somerset Historical Essays*, Oxford University Press, Λονδίνο 1921.
- Sassier, Yves, *Louis VII*, Fayard, Παρίσι 1991.
- Saul, Nigel, *Chivalry in Medieval England*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, 2011
- Sir Francis Oppenheimer, *The Legend of Ste. Ampule*, Faber and Faber, Λονδίνο 1953.
- Strayer, Joseph R., *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1970.
- , *The Reign of Philip the Fair*, Princeton University Press, Πρίνστον 1980.
- Théry-Astruc, Julien, «A Heresy of State: Philip the Fair, the Trial of the “Perfidious Templars”, and the Pontificalization of the French Monarchy», *Journal of Medieval Religious Cultures*, 39:2 (2013), σ. 117-148.
- Turner, Ralph V., «England in 1215: An Authoritarian Angevin Dynasty Facing Multiple Threats», στο Loengard, Janet S. (επιμ.), *Magna Carta and the England of King John*, Γούντμπριτζ 2010, σ. 10-26.
- Valente, Claire, «Simon de Montfort, Earl of Leicester, and the utility of sanctity in thirteenth-century England», *Journal of Medieval History*, 21:1 (1995), σ. 27-49.
- Vincent, Nicholas, *The Holy Blood: King Henry III and the Westminster Blood Relic*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2006.
- Webster, Paul, *King John and Religion*, Boydell Press, Γούντμπριτζ, 2015.
- Weiler, Bjorn K. U., «Henry III and the Sicilian Business: a reinterpretation», *Historical Research*, 74:184 (2001), σ. 127-150.
- Werner, Karl Ferdinand, *Structures politiques du monde franc (VIe–XIIe siècles)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979.

White, Stephen D., «The Politics of Anger», στο Rosenwein, Barbara H. (επιμ.), *Anger's Past: The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*, Cornell University Press, Ίθακα 1998, σ. 127-152.

Wood, Charles T., *The French Apanages and the Capetian Monarchy, 1224-1328*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1966.

The outbreak of new diseases in an era of religious and spiritual crisis: medical humanism and the control of the body and soul as a method of medical treatment

Το ξέσπασμα των νέων ασθενειών σε μια εποχή θρησκευτικής και πνευματικής κρίσης: ιατρικός ουμανισμός και ο έλεγχος του σώματος και της ψυχής ως ιατρική θεραπεία

Dr. Maria Kavvadia*

Δρ. Μαρία Καββαδία

ABSTRACT: The paper examines how the humanist physician and later professor of medicine at the great Universities of Italy, Girolamo Mercuriale of Forlì (1530-1606), addressed the issue of new diseases in medical as well as religious-social terms in his medical book *De arte gymnastica* (Venice, 1569), while he served as the personal physician of Cardinal Alessandro Farnese (1520-1589). Mercuriale's medical gymnastics, as a medical method for the treatment of new diseases, stands out as paradigmatic, on the one hand, of the scientific-medical culture of mid-sixteenth century Rome and, on the other hand, the political-religious strategies of the Catholic Church regarding the control of body culture in the context of the Counter-Reformation.

Keywords: New diseases, French Disease, Rome, Counter-Reformation, body culture, medical gymnastics

---

* Maria Kavvadia is a PhD holder from the Department of History and Civilisation of the European University Institute. Her research interests are mainly focused on the issues of the history of Science and Medicine. She is an independent researcher and some of her publications are: "Sources and Resources of Court Medicine in Mid-Sixteenth Rome: Erudition as epistemological and ethical claim", in Fabrizio Baldassarri and Fabio Zampieri (eds.), *Scientiae in the History of Medicine*, "L'Erma" di Bretschneider, Rome May 2021; "The moresca dance in Counter-Reformation Rome: Court medicine and the moderation of exceptional bodies", in Maja Bondestam (ed.), *Exceptional Bodies in Early Modern Culture*, Amsterdam University Press, Amsterdam November 2020. Maria.Kavvadia@EUI.eu; kavvadim@hotmail.com

Η Μαρία Καββαδία είναι κάτοχος διδακτορικού τίτλου από το τμήμα Ιστορίας και Πολιτισμού του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στα θέματα της ιστορίας των Επιστημών και της Ιατρικής. Είναι ανεξάρτητη ερευνήτρια με δημοσιεύσεις όπως: «Sources and Resources of Court Medicine in Mid-Sixteenth Rome: Erudition as epistemological and ethical claim» στο Fabrizio Baldassarri και Fabio Zampieri (επιμ.), *Scientiae in the History of Medicine*, «L'Erma» di Bretschneider, Ρώμη Μάιος 2021 «The moresca dance in Counter-Reformation Rome: Court medicine and the moderation of exceptional bodies», στο Maja Bondestam (επιμ.), *Exceptional Bodies in Early Modern Culture*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ Νοέμβριος 2020. Maria.Kavvadia@EUI.eu; kavvadim@hotmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Το άρθρο εξετάζει πώς ο ουμανιστής ιατρός και μετέπειτα καθηγητής Ιατρικής στα μεγάλα Πανεπιστήμια της Ιταλίας, Girolamo Mercuriale του Φορλί (1530-1606), προσέγγισε το ζήτημα των νέων ασθενειών με ιατρικούς αλλά και θρησκευτικούς-κοινωνικούς όρους στο ιατρικό του βιβλίο *De arte gymnastica* (Βενετία, 1569), όντας προσωπικός ιατρός του Καρδινάλιου Alessandro Farnese (1520-1589). Η ιατρική γυμναστική του Mercuriale, ως ιατρική μέθοδος αντιμετώπισης των νέων ασθενειών, αναδεικνύεται ως παραδειγματική, αφενός, της επιστημονικής-ιατρικής κουλτούρας της Ρώμης των μέσων του 16^{ου} αι. και, αφετέρου, των πολιτικών-θρησκευτικών στρατηγικών της Καθολικής Εκκλησίας ως προς τον έλεγχο της κουλτούρας του σώματος στο πλαίσιο της Αντιμεταρρύθμισης.

Λέξεις κλειδιά: Νέες ασθένειες, Γαλλική νόσος, Ρώμη, Αντιμεταρρύθμιση, σωματική κουλτούρα, ιατρική γυμναστική

Introduction

The outbreak of the French Disease (*morbus gallicus*, or *mal de Naples*, or *gallica lues*, etc.)¹ in the Italian ground in the late fifteenth century, bearing a significant social, political, and religious impact, triggered the issue of the “new diseases” that escalated into one of the most crucial scientific and medical issues of the early modern period. The “rational and learned”² physician trained in the University within the Galenic-Aristotelian scientific and conceptual framework diagnosed and treated diseases according to the principles of the humoral-complexional medical theory. One of the axioms of early modern university medicine was that all diseases were recorded by the ancient medical authorities and could be located in the authoritative medical texts; hence, there could not be new diseases.

Nonetheless, the apparently novel nature of the French Disease (i.e., its symptoms, its intractability, the way and the rate at which it spread as it reached epidemic proportions particularly in the first decades of its outbreak) raised debates in the medical circles that challenged the prevailing Galenic theory of disease and medical

¹ Alfred Crosby, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood Press, Westport 1972, p. 219.

² Roger French, *Medicine Before Science: The Rational and Learned Doctor from the Middle Ages to the Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, p. 2.

treatment.³ Although the French Disease had features that differed from the diseases recorded in the ancient medical texts, initially there was a strong reluctance on behalf of the University physicians to admit that it was indeed new. Accepting its novelty could seriously undermine Galenic medicine; a disease that was new could not be found in the medical *apparatus*, implying thus the physicians' failure to apply the treatment that the Galenic theory invited.⁴ Consequently, this failure could undermine the physician's professional and social status, which rested on the premise that his medical *apparatus* allowed him to diagnose and cope with all diseases.

However, towards the mid-sixteenth century, the perception of the French Disease as a new disease was changing.⁵ The cumulative experience of the French Disease made the learned physicians more willing to accept that it did not fit the Galenic model of humoral-complexional disease and the Galenic genus-species relation. Physicians started to perceive the French Disease as an entity with a specific external cause, a "seed", or a poison-like virus, that made the disease contagious in a material way. This ontological perception added a new element in the traditional Aristotelian causal system and implied that the disease was a sort of natural species that had a vital cycle of birth, maturity, decline, and death.⁶ The French Disease was thought to have had a vigorous youth and was now growing old; it began to have a history.⁷

The humanist physician Girolamo Mercuriale of Forlì (1530-1606) was one of the Galenist university physicians that suggested that new diseases did exist, advocating the ontological perception of the French Disease in his medical book *De arte gymnastica* (Venice, 1569).⁸ In Book I, Chapter I, *De principiis medicinae* ("The origins of medicine"), Mercuriale marks that there is a "very large number of diseases that the ancients did not know and for which no treatment had been devised";⁹ he gives

---

³ Ian Maclean, *Logic, Signs and Nature in the Renaissance: the case of learned medicine*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, p. 259.

⁴ Jon Arrizabalaga, John Henderson, and Roger French, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*, Yale University Press, New Haven 1997, p. 263.

⁵ *Ibid.*, p. 12.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, p. 282.

⁸ *Artis gymnasticae apud antiquos celeberrimae, nostris temporibus ignoratae, Libri Sex. In quibus exercitationum omnium vetustarum, genera, loca, modi, facultates et quicquid denique ad corporis humani exercitationes pertinet, diligenter explicatur. Opus non modo medicis, verum etiam omnibus antiquarum rerum cognoscendarum, et valetudinis conservandae studiosis admodum utile*, Auctore Hieronymo Mercuriali Foroliviensi Medico, et Philosopho, Venetiis (Venezia), Apud Iuntas, In officina Iuntarum, MDLXIX (1569); Concetta Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale. De arte gymnastica*, trans. Vivian Nutton, Leo S. Olschki, Firenze 2008.

⁹ Pennuto (ed.), *ibid.*, p. 15.

a historical account of the outbreaks of new diseases throughout time, ending with the outbreak of the French Disease, to which he refers as “gallica lues” (i.e., French plague). Mercuriale put together his *De arte gymnastica* during his residence in Rome (1562-1569), where he served as the personal physician of Cardinal Alessandro Farnese (1520-1589), one of the most powerful churchmen and richest patrons at the time. In his medical treatise Mercuriale attempts to recover the Greco-Roman gymnastics in a medical context, as the “true” medical gymnastics and part of preventive medicine, promoting it as an ideal method of medical treatment for the new (and future diseases) with both a preventive and curative value.¹⁰

Mercuriale’s medical gymnastics as a treatment for the new diseases takes on a noteworthy medical and social significance in the Roman *milieu* of the Counter-Reformation era, due to the dual nature of Rome as a political and religious centre and the particularities of the Roman society at the time. As regards this *milieu*, it is crucial to consider two parameters. First, Rome in the sixteenth century was a city of numerous courts and palaces, churches, ancient monuments, and ruins, populated by scholars and artists, all in the service of some ecclesiastical patron. The Roman *milieu* was the focus of many *scientiae*, which it combined rather than divided. Recent scholarly research has demonstrated the idiosyncrasies and factors that lead the papal city to emerge as a centre of scientific and medical culture in its own right during the sixteenth century.¹¹ Second, it is crucial to consider that due to the Protestant Reformation and expansion the papacy was faced with a religious and spiritual crisis, which the Council of Trent tried to address through a series of decrees and measures aiming at the reform of the Roman Catholic Church. As this paper will demonstrate, in this historical context the physician’s role had broader social parameters, medicalizing aspects of the body culture, that was a significant part of the Roman elite’s (ecclesiastical and lay) court life, that were considered causes of the outbreak of new diseases.

---

¹⁰ Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 23.

¹¹ Jean Boutier, Brigitte Marin, and Antonella Romano (eds.), *Naples, Rome, Florence: Une histoire comparée des milieux intellectuels italiens (XVIIe-XVIIIe Siècles)*, Collection de l’École Française de Rome -355, École Française de Rome, Rome 2005; Antonella Romano (ed.), *Rome et la Science Moderne: Entre Renaissance et Lumières, Études réunies*, École Française de Rome, Rome 2008.

The Roman *milieu* and the calls for order, moderation, and control

Cardinal Alessandro Farnese, Mercuriale's patron and the dedicatee of the first edition of the *De arte gymnastica*, was one of the city's most outstanding collectors of antiquities and patrons of architecture and the arts, in touch with prominent active antiquarians and other scholars. Collecting antiquities was a key activity in the Cardinal's court, as it was for members of the broader Roman social elite at the time. Mercuriale himself was a member of the Roman "Accademia degli Sdegnati", which focused on antiquarian studies. In this respect, the *De arte gymnastica*, as Mercuriale's attempt to recover the exercises, games, and other physical activities and practices (e.g., hunting, dancing, etc.) of the Greco-Roman past in a medical context through historical and antiquarian sources, reflected the intellectual tastes and scholarly interests of the Roman *milieu* in the Greco-Roman body culture and antiquity in general.

During the sixteenth century, physical practices/activities (such as games, athletic contests, dancing, etc.) were part of both popular and elite culture. They were performed in the framework of the elite's public display, leisure, private and/or public festivities, etc. and they had a ritual significance as they were linked to specific dates on the calendar or places having a symbolic content and identity.¹² For a great part of the population, athletic activities, games, etc. were part of the cycle of everyday life. However, the *De arte gymnastica* was put together in an era of religious and spiritual crisis, when body activities/practices went under scrutiny by the religious authorities while the attitudes towards physical culture were being reshaped in the framework of the reform sought by the Roman Catholic Church after the Council of Trent. Furthermore, in the same context, antiquity was criticized as immoral and unorthodox by the protagonists of the Catholic Reform.

Games and other body activities/practices as part of the court ceremonies, festivities, etc. had a strong presence in the court of Cardinal Alessandro Farnese too, as in other Roman courts. In fact, the Farnese court was renowned for its grandeur and splendour; the Cardinal's delegates mention the performance of festival court practices such as wrestling, dancing, and hunting.¹³ Addressing the particularities of sixteenth-century Roman society, scholars have noted the strong links (often kinship links)

¹² Peter Burke, "The Invention of Leisure in Early Modern Europe", *Past & Present*, 146 (1995), pp. 136-150; Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Harper Torchbooks, London 1978.

¹³ Clare Robertson, *'Il Gran Cardinale': Alessandro Farnese, Patron of the Arts*, Yale University Press, New Haven 1992, pp. 75-76.

between the local lay aristocracy and the curial *milieu*, highlighting the “clericalization” of sixteenth-century Rome.¹⁴ Furthermore, in sixteenth-century Rome the elite lifestyle was shared (albeit to different degrees and with differing emphasis) by the Roman feudal baronage, the Roman merchant aristocracy, the Cardinals, and by the other rich clerks of the papal court alike. The clerical and the chivalrous orders tended to mix to such an extent that, as Peter Partner notes, it is hard to make a clear distinction between the clerical humanist ideal presented in Paolo Cortesi’s (1465-1510) *De Cardinalatu* (Rome, 1510) and the lay humanist ideal represented by Baldassare Castiglione (1478-1529) in his *Il Libro del Cortegiano* (Venice, 1528): both schemes implied luxury, education, and order.¹⁵

This overlap between popular and elite culture was considered problematic for the reform sought by the Counter-Reformation Church; after the Council of Trent, there was a concerted effort to modify and purify aspects of popular culture, an effort that was led by the clergy and justified primarily on theological grounds.¹⁶ In parallel, there were efforts from governmental and religious authorities to monopolize the feast days during which athletic contests and games were held, while the religious orders that appeared after the Council of Trent concentrated on private play, paying particular attention to the educating role of play and exercise. The period under examination saw the endeavour for the “Christianization” of physical culture under the rules of moderation, order, control, and limitation; these principles served as the guidelines for the practice of a series of body activities/practices and shaped the attitudes towards physical culture during the sixteenth century.¹⁷ The Church recognized that the sedentary life of ecclesiastics and members of the lay elite had to be compensated by some form of exercise, but it could not have pleasure as its sole aim; it had to be morally justified and, most importantly, it ought to favour the maintenance of the Christian order.

In Mercuriale’s time, the enforcement of the decrees of the Council of Trent brought changes to the elite’s lifestyle at the Roman courts: the cheerful worldliness of the banquets, the hunting, the feasts, and other amusements that featured in the previous

---

¹⁴ Peter Partner, *Renaissance Rome, 1500-1559: A portrait of a society*, University of California Press, Berkeley 1979, p. 149; Boutier, Marin, and Romano (eds.), *ibid.*, p. 355.

¹⁵ Partner, *ibid.*, p. 153.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ See John McClelland and Brian Merrilees (eds.), *Sport and Culture in Early Modern Europe*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto 2009.

Renaissance courts (e.g., the court of Pope Leo X) were to be replaced by attention to simplicity and morality. An ambassadorial report written in 1565 during the Pontificate of Pius IV (when the spirit of the Council of Trent found its full embodiment in the papacy) informs us about the climate at the papal court at the time: simplicity, distance from amusements, and morality were the princely examples that cardinals and courtiers were to follow at least in public.¹⁸ Peter Partner notes that early modern Romans were not indifferent to religious feelings, but “in a city where religion had been, so to speak, industrialised, it was easy to treat religious ceremony in a ‘carnal’ way, and to turn a coarse witticism in the midst of a pious observance”.¹⁹ Partner explains that it is not that the ascetic and unworldly strain did not exist in Rome; however, it was not typical of the court culture of the era in the sense that this was learned, obsessed with the antique, and rather cavalier in its approach to traditional theology.

Mercuriale’s *De arte gymnastica* responded to the aspirations of the Catholic Reform. In his medical discourse Mercuriale legitimizes antiquity and aspects of the elite court culture through medicine, by shaping the value and efficacy of his medical gymnastics around ideals of the classical antiquity that overlapped with the religious and moral values that defined the policies of the Roman Catholic Church in the framework of the Catholic Reform, while at the same time he manages to address the issue of the new diseases in both medical and religious terms. In order to understand the nature of the medical gymnastics as described above, we must first look into Mercuriale’s concept of causality of the new diseases, especially since the causality of a disease was part of its conceptual understanding that allowed the physician to suggest a suitable treatment.

The new diseases as a physiological event and a social phenomenon

In the opening pages of the *De arte gymnastica*, Book I, Chapter I, *De principiis medicinae* (“The origins of medicine”), Mercuriale notes that the outbreak of the new diseases was the result of “the endless seductive inducements of gluttony, and insatiable lust, voracious greed, from which as Seneca and after him, Plutarch wisely argued, new species of diseases were, and still are being generated every day”.²⁰ According to

¹⁸ Robertson, ‘*Il Gran Cardinale*’, *ibid.*, p. 14.

¹⁹ Partner, *Renaissance Rome*, *ibid.*, p. 207.

²⁰ Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 15.

Mercuriale, “as long as people were content with very little and had no knowledge of sophisticated dinners and sumptuous banquets [...] diseases did not make their appearance nor were their names known”. However, he continues, “when the abominable plague of intemperance, the refined arts of the cook, the exquisitely subtle spices used at feasts and the foreign ways of mixing wine invaded mankind, then multifarious kinds of diseases began at once to proliferate and necessitated the discovery of medicine”; “it would certainly have been possible to do without it for ever”, Mercuriale notes, “had not human -or rather bestial- gluttony, the offspring of all vices, rendered it the most necessary of all”.²¹

Here, Mercuriale identifies as the cause of the new diseases an imbalanced regimen, characterised by luxurious feasts and banquets, refined cooking, the use of spices, and foreign dietary customs,²² interpreting disease in terms of Galenic theory: an imbalanced regimen could lead to disease, which was defined as an imbalance of the four body humours, a dyscrasia (opposite to eucrasia, the balance of the four humours), which could also imply the presence of a peccant humour with distorted qualities. Thus, in the framework of Galenic medicine, the long-term aim of medical practice was to correct the deficiencies in the patient’s regimen by prescribing a moderate, balanced lifestyle that would guarantee the maintenance of health. In order to treat a disease, the physician would attempt to re-establish the balance of the four body humours by purging, expelling the excess or peccant humour through evacuating methods such as bloodletting, sweating, urinating, bowel evacuation, vomiting, etc.

In the case of the French Disease specifically the humoral theory had a profound influence, since it aimed for an elimination of the morbid humours (through salivation, blood-letting, sweating, etc.), which was considered an essential aspect of its cure. In these evacuating procedures, that were central in both curative and preventive treatments, moderation - a key concept in Galenic medicine- was a catalyst: too much purging or not enough could harm the patient.²³ In this medical framework, Mercuriale’s medical gymnastics becomes pertinent as a purging, evacuating treatment, since exercise was considered a suitable method to achieve purging through sweating. Mercuriale marks that “moderate exercise has a considerable contribution to the

---

²¹ Ibid., p. 11.

²² It was considered that sharp or bitter foods, old or sweet wine, or wine that was heated for too long made individuals vulnerable to the French Disease. Cf. Arrizabalaga, Henderson, and French, *The Great Pox*, *ibid.*, p. 122.

²³ Ibid., p. 131.

maintenance of health”,²⁴ with moderation emerging as a key element throughout Mercuriale’s medical discourse.

Nonetheless, Mercuriale notes that this imbalance was triggered by gluttony, lust, greed, and intemperance, indicating an association between pathology and deviant behaviour condemned by the Church. As regards these habits, attitudes implied excess, indulgence, lack of moderation and self-restraint and were stigmatized by the Catholic Church as vices and sins; in fact, it was considered that disease had a divine origin as the result of immorality. This belief incorporated the idea of infection and encouraged purificatory practices. The Roman Catholic Church put more blame on the sick themselves and confession was added to the ancient purificatory rites and exorcisms.²⁵ Mercuriale adopts the belief, shared by medical and lay men alike, that excess in regimen (e.g., excess of food, drink, sexual activity, emotion, etc.) and the lack of moderation are both unhealthy and sinful, physically as well as morally detrimental.

In these terms, the concept of new disease in Mercuriale’s medical discourse is both a physiological event and a social phenomenon. Disease is not socially neutral; rather, it entails moral and ethical nuances. According to Charles Rosenberg “each disease entity, as a social phenomenon, is a uniquely configured cluster of events and responses in both the biological and social spheres”.²⁶ This becomes evident in the causation (physiological and moral deviance) that Mercuriale attributes to the outbreak of the new diseases: the new diseases are not mere physiological events; they are also social events defined and constructed around moral and religious values which affected the way disease was understood and treated. This understanding and definition of (new) disease, in which medical ideas and theory overlap with moral and religious views and aspirations, informs decisively Mercuriale’s medical gymnastics as a method of medical treatment and a means of control of human behaviour and conduct.

---

²⁴ Pennuto (ed.), *ibid.*, p. 543.

²⁵ Mirko D. Grmek, “The concept of disease”, in Mirko D. Grmek, (ed.), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, trans. Antony Shugaar, Harvard University Press, Massachusetts 1998, p. 257.

²⁶ Charles Rosenberg, “The Definition and Control of Disease-an Introduction”, in Arien Mack (ed.), *In Time of Plague: The History and Social Consequences of Lethal Epidemic Diseases*, New York University Press, New York 1991, p. 6. Cf. Elliot G. Mishler, *Social Contexts of Health, Illness and Patient Care*, Cambridge University Press, Cambridge 1981; Charles Rosenberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866*, Chicago University Press, Chicago 1962.

The treatment of the new diseases: order, moderation, and control of the body and soul

In Books II and III of the *De arte gymnastica* Mercuriale examines the medical exercises that make up the whole art of the medical gymnastics. In Book II he examines the exercises of dancing, ball games, wrestling, boxing-pancratium-cestus, running, jumping, discus and weights, and the throwing of the javelin. In Book III he examines the exercises of standing still, combat, holding one's breath, vociferation and laughter, hoops-wheels-petaurum-pall-mall, riding, being carried (in a carriage, litter, and chair), rocking in hanging beds, sailing, and fishing, swimming, and hunting. Each Chapter of Books II and III explores one medical exercise, its ancient origin, how many parts or kinds of it there are, how it was performed/practiced in Greco-Roman antiquity, what was the apparatus involved, why and how the ancient forebears used it, where and by whom it was practiced.

The humanists' goal was to turn their patrons into replicas of ancient Greek and Roman statesmen, embracing the crucial role of exercise in the moral life of the ancient predecessors and emphasizing the body-soul interaction and the strong connection between physical and moral health. Similarly, in his *De arte gymnastica*, Mercuriale highlights the body-soul interaction as an essential feature of the medical gymnastics. He marks the importance of taking care of the soul as well as the body and that the treatment of the body favours the treatment of the soul. In Book I, Chapter IV, *De gymnastica subiecto et eius laudibus* ("The subject of gymnastics and its reputation"), he notes that "if one should always look after one's soul, it, in turn, is not strong enough to achieve anything serious and important without help from the body"; "one should certainly strive after the body's health and wellbeing", Mercuriale continues, "so that it may attend to the soul and enhance its activities rather than impede them".²⁷ He notes that it is for this reason that Plato in his "Protagoras" asserted that "the person who only exercises his soul, while sloth and inactivity consume his body, deserves to be called a cripple".²⁸

Furthermore, in Book III, Chapter I, *De agendis et de ratione praesentis tractationis* ("Our agenda and the rationale behind this treatise"), Mercuriale, drawing from Plato's "Timaeus", marks that "gymnastics, although it may appear to concern

---

²⁷ Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 33.

²⁸ *Ibid.*

itself solely with the body, also treats body and soul together, as Plato recommended in his *Timaeus*, so that it does not allow the body to rampage insolently in its toughness and strength, but subjects it to the domination, control and direction of the rational activities of the soul”.²⁹ Mercuriale also notes that “as Galen so clearly wrote there are innumerable types of exercise which, if rightly and properly performed, improve and even abolish natural weakness in the body and human errors in lifestyle”.³⁰

These claims are crucial as they directly relate the medical gymnastics with the causes of the outbreak of new diseases described in the previous section of the paper; the capacity of the medical gymnastics to favour the domination and control of both body and soul towards rationality emerges as an “antidote” for the immoderate, inordinate, irrational lifestyle that is responsible for the outbreak of new diseases. Mercuriale is highlighting the role of exercise in correcting, appropriating lifestyle, thus, favouring the control of the outbreak of new diseases perceived as the consequence of an immoderate lifestyle. Furthermore, by shaping the medical value and efficacy of the medical gymnastics around the values of control of the body and the soul, Mercuriale corresponds to the calls of the Roman Catholic Church for spiritual reform and healing as well as control of human conduct, as manifested in the framework of the Catholic Reform: an individual’s daily activities needed to be controlled and to conform to a set of rules or standards.

Additionally, in the *De arte gymnastica*, the body-soul interaction is also what separates the medical gymnastics from the other two types of gymnastics: athletics and military gymnastics. Various athletic activities, body practices, games, etc., performed in the context of the elite court-etiquette and a series of more specific activities (e.g., excessive pomp and ceremonial, banquets, pastimes, needless and inordinate games, etc.) were regarded as inordinate and adorning of the body, coming under moral and religious scrutiny. The overlaps between the medical gymnastics and the athletics, as they shared many exercises, was quite problematic in the Counter-Reformation era, due to the origin and characteristics of athletics and the lifestyle of athletes. In these terms, it was crucial for Mercuriale to separate his medical gymnastics from the athletic gymnastics, the “perverted gymnastics” (*gymnastica vitiosa*) as Galen called them,

---

²⁹ Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 323.

³⁰ *Ibid.*, p. 439.

notes *Mercuriale* in Book I, Chapter XIV, *De vitiosa gymnastica sive athletica* (“Perverted gymnastics or athletics”).

As far as the origins of the gymnastics is concerned, although *Mercuriale* locates them in the ancient popular and pagan culture, he then describes a trajectory in which gymnastics had been notably developed and improved, resulting in the creation of the medical gymnastics. According to *Mercuriale*, gymnastics developed into a refined, controlled, organised art with a particular place for its practice, with rules, and with the sole purpose of maintaining health and obtaining a sound constitution, separating thus the medical gymnastics from the pagan, popular athletics. In this way he manages to ennoble the medical gymnastics that shared the same exercises with the “perverted”, “corrupted” athletics and make it a suitable body practice for his elite (ecclesiastical and lay) audience.

Mercuriale notes that at first the athletic gymnastics was illustrious and worthy of admiration but later became so corrupted and adulterated as “the wicked ways of men who in order to win prizes were concerned with beefing-up their bodies and gaining greater strength and produced minds and senses that were dull, torpid and slow”; “hence athletes were deservedly called dozy, slow, cowardly, and lazy by Plato, and were subject to vertigo and other diseases”.³¹ *Mercuriale* notes that according to Hippocrates the condition of athletes was dangerous and most unhealthy and that according to Plutarch it introduced effeminacy and slavery into Greece. In Book I, Chapter XV, *De vivendi athletarum ratione* (“How athletes lived”), *Mercuriale* argues that the athletes’ lifestyle was to be condemned vigorously and he goes on to examine it according to the six non-naturals:³² athletes made mistakes in food and drink as far as quality, quantity, order, and timing were concerned; they were disordered in sleeping and wakefulness; they were dozy and had no moderation in their movement and resting; they made no distinction regarding the air and they did not take into consideration the parameters of a healthy environment; they were extraordinarily affected by the passions of the soul. Overall, *Mercuriale* argues that the regimen of athletes was extremely damaging to health, the athletes suffered accidents, and they never lived long.

So, along with their essential quality of body-soul interaction, as noted previously, exercises should be “rightly and properly performed” to have a beneficial

---

³¹ Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 179.

³² *Ibid.*, p. 187.

role in the maintenance and/or obtaining of health. Thus, in Book IV, Chapter I, *De ratione agendorum et de exercitationis usu* (“Our plan of action and the value of exercise”), Mercuriale goes through the general rules that should pertain the nature and practice of exercises so as to be “medical”, have beneficial results for the patient, and avoid error in their practice: the purpose of an exercise must be medical, it should be practiced in moderation, there is a proper time, place, extent/amount, and manner of exercising, and the physician should take into consideration the physical condition of the individual and the type of each exercise.

In particular, as far as the manner of exercising is concerned, the principle of moderation emerges again as a key element. Moderation and temperance in everyday life was a prerequisite for the post-Tridentine Catholic Church, while a strong emphasis was put on the moderate, controlled movement of one’s body by the religious authorities, humanists, moral writers, and physicians alike, indicating a widespread concern regarding the control of the body and human conduct in general.³³ In this they drew from Aristotle’s teachings and the Latin rhetorical texts that stressed the importance of moderation in relation to virtue and eloquent movement. Moderation in movement was seen as natural and it signified a virtuous soul, whereas excess movement or lack of moderation was regarded as unnatural, ugly, and as a sign of the vices or defects of a person’s character.

Mercuriale’s medical discourse on dance as a medical exercise is very indicative of this emphasis. Dance was under severe scrutiny from the protagonists of the Counter-Reformation, with particular dances being singled out for denunciation; it was considered that excessive indulgence in dancing had begun, temporally, to break down social barriers, while confusion and disorder were common features of court entertainment.³⁴ This moral discourse prevailed within the medical discourse on dancing as well, but although physicians indicated excessive and disordered dance as a cause of disease, the beneficial role of dance as an exercise was rarely challenged.

In this context, Mercuriale marks that “indeed in our own times no one would deny that other dances performed in time, formation, and a prescribed way, would have such utility, inductive to good deportment and the maintenance of health, just as Galen declares that he had restored many to health, and he had maintained others in health by

---

³³ Jennifer Nevile, *The Eloquent Body*, Indiana University Press, Bloomington 2004, p. 90.

³⁴ *Ibid.*; Margaret M. McGowan, *Dance in the Renaissance: European Fashion, French Obsession*, Yale University Press, New Haven 2008, p. 178.

the art of dance alone”,³⁵ noting that Galen regarded dance training as one of the things sought after by doctors. Mercuriale notes that “no one should doubt that we have properly included dance in the category of gymnastic medicine, especially since Socrates in the Symposium of Xenophon openly declares that he had practiced dancing with a view to both achieving and maintaining health and also to acquire strength of body”.³⁶ Nonetheless, according to Mercuriale, the medical -and pedagogical- benefits of dance are achieved only when practiced at a particular time and place (e.g., the theatres or the space of a gymnasium/palaestra) and if practiced in time, formation, and a prescribed way; the utility of controlled and ordered dancing in the maintenance and/or obtaining of health is verified by the ancient authorities of Galen and Socrates, notes Mercuriale.

Furthermore, in Book V, Chapter III, *De saltatoriae effectibus* (“The effects of the saltatory”), Mercuriale discusses the medical effects of dancing through a comparison between the ancient and contemporary dance practices. He presents the ancients’ dance practices as a model for his contemporaries to follow, noting that when one looks at the various types of the ancients’ dances, he will see that “they were not lacking in rhythm, pattern, proportion and musical harmony”.³⁷ These qualities imply order in movement, a principle highly valued among humanists and dance masters alike. In dance, order was seen as leading to moral virtue; particularly geometric order (also applied to Renaissance architecture and garden design) and geometric shapes in choreography represented the order of the cosmos, while geometrical movement was thought to encourage men and women to imitate the divine order in their lives through noble and virtuous behaviour.³⁸ Additionally, it was considered that a spectator watching such a performance could appreciate the moral values by watching their physical manifestation.³⁹

Mercuriale criticizes his contemporaries by noting that “Consequently it can be supposed that our own dances, cavorting, and gestures, which are enjoyed nowadays both by women and by men, in pursuit of delight and pleasure, differed from the dances of the ancients in this way: the latter often were good for the preservation of health, whereas ours seldom or never have that end in view. On the contrary, they are indulged

---

³⁵ Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 255.

³⁶ *Ibid.*, p. 255.

³⁷ *Ibid.*, p. 543.

³⁸ Nevile, *The Eloquent Body*, *ibid.*, p. 11.

³⁹ *Ibid.*, p. 10.

in, mostly, after dinner and by night, as part of the banquet at an hour when sleep and rest would be much better”.⁴⁰ Mercuriale concludes noting that “So it is that dancing, if only it were practiced at the right time, as it was by our ancestors, and as we have already shown that all exercises ought to be, would undeniably be productive of many advantages”.⁴¹

It is therefore the principles of rhythm, pattern, proportion, musical harmony, and the purpose of maintaining and/or obtaining health that the ancient example designates, around which Mercuriale shapes the medical utility and value of dance as a medical exercise, separating it from contemporary dance practices which were considered time-wasting, inappropriate, and harmful. According to Mercuriale, contrary to the ancient example, contemporary dance habits involve indulgence and the pursuit of mere delight and pleasure as its aim; they lack in rhythm, proportion, and harmony and they are practiced at the wrong time (i.e., after eating, late at night) and with the wrong aim (i.e., for pleasure). In these terms, contemporary dance practices imply disorder and lack of control, favouring thus the outbreak of diseases, while proper conduct/comportment is an essential feature of the nature of the dance as a medical exercise and a precondition for its beneficial role.

Conclusion

In an era when the worldliness of sixteenth-century Roman courts was viewed as one of the “vulnerabilities” of the Roman Catholic Church for which Rome was severely attacked by the Protestants and which the policies of the Council of Trent targeted, religious authorities sought to moderate the behaviour of the clergy and direct the Catholic flock towards spiritual reform in order to deal with heresy. As the medical discourse overlapped with the political-religious discourse, in the framework of the Catholic Reform that aspired for spiritual reform and healing, control, order, moderation, and decorum in human conduct, humanist medicine in the Roman *milieu* took up a broader social role.

Mercuriale, the personal physician of Cardinal Alessandro Farnese, in his *De arte gymnastica* addresses the crucial issue of the French Disease and the outbreak of the new diseases, indicating as causes gluttony, lust, greed (i.e., lack of moderation,

---

⁴⁰ Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 545.

⁴¹ *Ibid.*

intemperance in lifestyle), attitudes and habits that were stigmatized as sinful by the Church. Throughout the *De arte gymnastica* Mercuriale suggests that the medical exercises are superior to curative medicine and the use of drugs, because as part of preventive medicine they avert future diseases, protect existing health, and help those recovering from illness to build their strength,⁴² whereas curative medicine, although valuable, cannot provide a cure as it lacks in knowledge of the nature of disease, perceived as the result of an immoderate lifestyle. Indeed, one of the most notable battles regarding remedies especially in the case of the French Disease was the one between Galenists who advocated the use of herbal remedies and Paracelsians who advocated chemical medicines.⁴³ The Galenist physicians linked chemical remedies (e.g., remedies based on mercury) with deceit, danger, and mere empiricism; at the same time Paracelsianism, often being identified with all the above, was accused as unorthodox and heretic by both medical and religious authorities.⁴⁴

Mercuriale's medical gymnastics, advocating humanist values that the sixteenth-century athletic manuals and chemical medicine disregarded, reflected, perhaps more than any other means of preventive medicine or therapeutics, a moral and spiritual view of medical treatment that corresponded to the moral and religious views regarding the origin of disease and its treatment. In his *De arte gymnastica* Mercuriale shapes the medical nature, value, and efficacy of a series of exercises based on the premise of body-soul interaction, favouring the control of both body and soul, as well as the values of order, moderation, and decorum, values shared by moralists and the religious authorities alike. Thus, it is an ideal method of medical treatment of the new diseases as it favours the maintenance of moderation, temperance, and order in everyday lifestyle; it was the immoderate and intemperate lifestyle that caused the outbreak of the new diseases.

Moreover, as aspects of the Roman elite court life, such as the taste in antiquity, the ancient physical culture, and body practices that made part of the elite's court etiquette, went under moral and religious scrutiny, Mercuriale manages to "legitimize"

---

⁴² Pennuto (ed.), *Girolamo Mercuriale*, *ibid.*, p. 23.

⁴³ Cf. Charles Webster, *The Great Instauration: Science, Medicine and Reform, 1626-1660*, Duckworth, London 1975; Allen Debus, *The English Paracelsians*, Oldbourne Press, London 1965; Allen Debus, *The French Paracelsians*, Cambridge University Press, Cambridge 1991; Bruce Moran, *The Alchemical World of the German Court: Occult Philosophy and Chemical Medicine in the Circle of Moritz of Hessen, 1572-1632*, Steiner, Stuttgart 1991; Walter Pagel, *Paracelsus: an Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance*, S. Karger, Basle 1958.

⁴⁴ Andrew Wear, *Knowledge and Practice in English Medicine, 1550-1680*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, p. 64.

them through medicine and the ancient example. It was not the activity/practice *per se* that was criticized; rather it was the attitude, the circumstances, the manner, and the purpose of a body activity/practice that defined it as decorous, appropriate, moral or as immoral, inappropriate, and an inappropriate use of time causing thus the disapproval of the religious authorities.⁴⁵ In this context, Mercuriale endorses the ancient example that overlapped with the moral and religious aspirations of the Catholic Church for control of the body and human conduct, while he medicalizes a series of exercises and body practices that were part of the elite's court life: as long as an exercise was practiced for medical purposes, in time, order, with eloquence, and in moderation it was a medical exercise, thus, it could be practiced by the noble since it corresponded to the aspirations of the Catholic Church; if an exercise/body activity did not meet these criteria then it was bad for health, it was a potential cause of disease, as well as physically and morally inappropriate for the noble.

Mercuriale's *De arte gymnastica* is an important historical source that reveals tensions and shifting attitudes towards body culture, as manifested in the context of court medicine in Counter Reformation Rome. Mercuriale's humanist medical discourse throws light on the medical, moral, and religious tensions that courtly fascination with antiquity and body culture raised. It shows how the Roman (mostly ecclesiastical) elite's fascination had to be consolidated with the aspirations for spiritual reform raised by the Counter Reformation papacy that went hand in hand with body reform. The *De arte gymnastica* demonstrates the humanist physician's endeavour to bring bodies and social-cultural practices that were well-rooted in the early modern world, however problematic in terms of physical and moral health, under control according to the demands of the Catholic Church. It becomes evident that, in the historical context of a religious and spiritual crisis, humanist medicine as manifested in the Roman *milieu* had a much wider responsibility and role than merely providing cures.

---

⁴⁵ Alessandro Arcangeli, *Recreation in the Renaissance: Attitudes towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425-1675*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2003, pp. 69-70.

BIBLIOGRAPHY

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Primary Sources

Πρωτογενείς πηγές

Artis gymnasticae apud antiquos celeberrimae, nostris ignoratae, Libri sex In quibus exercitationum omnium vetustarum, genera, loca, modi, facultates et quicquid denique ad corporis humani exercitationes pertinet, diligenter explicatur. Opus non modo medicis, verum etiam omnibus antiquarum rerum cognoscendarum, et valetudinis conservandae studiosis admodum utile, Auctore Hieronymo Mercuriali Foroliviensi Medico, et Philosopho, Venetiis (Venezia), Apud Iuntas, In officina Iuntarum, MDLXIX (1569).

Secondary Bibliography

Βιβλιογραφία

Arcangeli, Alessandro, *Recreation in the Renaissance: Attitudes towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425-1675*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2003.

Arrizabalaga, Jon, Henderson, John, and French, Roger, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*, Yale University Press, New Haven 1997.

Boutier, Jean, Marin, Brigitte, and Romano, Antonella (eds.), *Naples, Rome, Florence: Une histoire comparée des milieux intellectuels italiens (XVIIe-XVIIIe Siècles)*, Collection de l'École Française de Rome -355, École Française de Rome, Rome 2005.

Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Harper Torchbooks, London 1978.

—, “The Invention of Leisure in Early Modern Europe”, *Past & Present*, 146 (1995), pp. 136-150.

Crosby, Alfred, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood Press, Westport 1972.

Debus, Allen, *The English Paracelsians*, Oldbourne Press, London 1965.

—, *The French Paracelsians*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

- French, Roger, *Medicine Before Science: The Rational and Learned Doctor from the Middle Ages to the Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Grmek, Mirko D., “The concept of disease”, in Grmek Mirko D. (ed.), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, trans. Antony Shugaar, Harvard University Press, Massachusetts 1998, pp. 241-258.
- Maclean, Ian, *Logic, Signs and Nature in the Renaissance: the case of learned medicine*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- McClelland, John and Merrilees, Brian (eds.), *Sport and Culture in Early Modern Europe*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto 2009.
- McGowan, Margaret M., *Dance in the Renaissance: European Fashion, French Obsession*, Yale University Press, New Haven 2008.
- Moran, Bruce, *The Alchemical World of the German Court: Occult Philosophy and Chemical Medicine in the Circle of Moritz of Hessen, 1572-1632*, Steiner, Stuttgart 1991
- Mishler, Elliot G., *Social Contexts of Health, Illness and Patient Care*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Nevile, Jennifer, *The Eloquent Body*, Indiana University Press, Bloomington 2004.
- Partner, Peter, *Renaissance Rome, 1500-1559: A portrait of a society*, University of California Press, Berkeley 1979.
- Pennuto, Concetta (ed.), *Girolamo Mercuriale. De arte gymnastica*, trans. Vivian Nutton, Leo S. Olschki, Firenze 2008.
- Robertson, Clare, *‘Il Gran Cardinale’ Alessandro Farnese: Patron of the Arts*, Yale University Press, New Haven 1992.
- Romano, Antonella (ed.), *Rome et la Science Moderne: Entre Renaissance et Lumières, Études réunies*, École Française de Rome, Rome 2008.
- Rosenberg, Charles, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866*, Chicago University Press, Chicago 1987.
- , “The Definition and Control of Disease-An Introduction”, in Mack Arien (ed.), *In Time of Plague: The History and Social Consequences of Lethal Epidemic Diseases*, New York University Press, New York 1991, p. 5-8.
- Wear, Andrew, *Knowledge and Practice in English Medicine, 1550-1680*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Pagel, Walter, *Paracelsus: An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance*, S. Karger, Basle 1958.

Webster, Charles, *The Great Instauration, Science, Medicine and Reform, 1626-1660*, Duckworth, London 1975.

Απομόνωση και η «επιδημία» της μελαγχολίας στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: Μια πολιτισμική θεώρηση της μελαγχολίας

Isolation and the "epidemic" of melancholy in the Early
Modern Europe: A cultural approach to melancholy

Δρ. Μαρία-Κωνσταντίνα (Μαριτίνα) Γ. Λεοντσίνη*

Dr. Maria-Konstantina (Maritina) G. Leontsini

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το ζήτημα της μελαγχολίας ως «επιδημία», ενώ παράλληλα αναδεικνύεται η δύναμη του διαλόγου και της φιλικής επικοινωνίας ανδρών και γυναικών ως το «αντίδοτο» στις αρνητικές επιπτώσεις του συναισθήματος αυτού. Ως μελέτη περίπτωσης λαμβάνεται το έργο του 16ου αιώνα με τίτλο *Κόσμιος Διάλογος* (La Civile Conversazione) του Stefano Guazzo, που αναφέρεται στην ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία. Στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 17ου αιώνα ο άγγλος συγγραφέας Robert Burton εξέδωσε το έργο *Η Ανατομία της Μελαγχολίας* (The Anatomy of Melancholy), όπου χαρακτήρισε τη μελαγχολία ως μια μάλιστα, ως μια επιδημία. Στο διάλογο του Guazzo δεν αναφέρεται ρητά πως η μελαγχολία αποτελούσε μια επιδημία της εποχής, όπως σε μεταγενέστερα έργα, όπως π.χ. σε αυτό του Burton. Όμως αναγνωρίζεται πως οι ασθένειες του νου, όπως η μελαγχολία, αποτελούσαν τελικά μια «μεταδοτική ασθένεια», όπως ακριβώς οι ασθένειες του σώματος. Μεταδίδονταν από άνθρωπο σε άνθρωπο έτσι ακριβώς, όπως και «οι κακίες του μυαλού». Το ζήτημα της μελαγχολίας εκλαμβάνεται ως μια πολιτισμική θεώρηση της πραγματικότητας του κόσμου του 16ου αιώνα, που επηρέασε βαθιά και τον 17ο αιώνα, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται πως η συντροφιά και η συζήτηση ανδρών και γυναικών θεωρούνταν στα μέσα του 16ου αιώνα ως μια εναλλακτική προσέγγιση για τη θεραπεία της. Στο άρθρο αυτό επικεντρώνομαι στο έργο και στη θεώρηση του Guazzo για τη μελαγχολία και στις ευεργετικές ιδιότητες του διαλόγου, ιδιαίτερα με τις γυναίκες. Στη μελέτη δεν έχω περιοριστεί μόνο στον ιταλικό χώρο αλλά εκτείνεται αυτή

---

*Η Μαριτίνα Λεοντσίνη έχει λάβει μεταπτυχιακό τίτλο στην «Πρώιμη Νεότερη Ιστορία» από το Πανεπιστήμιο του Σέφιλντ. Είναι διδάκτωρ Πρώιμης Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και μεταδιδακτορική ερευνήτρια στο τμήμα ΙΦΕ του ΕΚΠΑ. e-mail: maritinaleontsini@gmail.com

Maritina Leontsini earned a MA in Early Modern History from the University of Sheffield. She holds a doctorate degree in Early Modern European History from the University of Athens (NKUA), and she is a postdoctoral researcher at the Department of History and Philosophy of Science, NKUA. e-mail: maritinaleontsini@gmail.com

γενικότερα στον ευρωπαϊκό όπου έργα σχετικά με την κατάλληλη συμπεριφορά των ανθρώπων και τους τρόπους οργάνωσης της αυλικής ζωής έλαβαν μεγάλη διάδοση.

Λέξεις-κλειδιά: πρώιμη νεότερη Ευρώπη, μελαγχολία, απομόνωση, κόσμια συζήτηση, ιστορία του φύλου

ABSTRACT: This paper is looking at the ‘epidemic’ of melancholy in early modern Europe. The dialogue of Stefano Guazzo *Civil Conversation* (Venice 1574) is taken as a case study as well as its dissemination in Europe. More specifically, it investigates the problem of isolation as the cause of the malady of melancholy. Furthermore, it indicates that melancholy could be cured through friendship and conversation, especially that between men and women. Friendship was viewed as milestone for the well-being of one person but also for the society as a whole. The issue of company and conversation is being viewed within court and civil culture and the key to social equilibrium and the cure to melancholy.

Keywords: early modern Europe, melancholy, isolation, civil conversation, gender studies

Στις υγειονομικές κρίσεις, όπως π.χ. στις επιδημίες και στις πανδημίες, της πρώιμης νεότερης περιόδου κατά κανόνα προτεινόταν ως ιατρική λύση αντιμετώπισής τους η κοινωνική απομόνωση και αποστασιοποίηση. Σε μια όμως ψυχολογικής φύσης «επιδημία», όπως η μελαγχολία, συνιστάτο το αντίθετο, η επικοινωνία, μέσω όμως του «κόσμιου διαλόγου». Άλλωστε, το πρώτο δείγμα της μελαγχολίας ήταν όταν κάποιος δεν λάμβανε ικανοποίηση από τη συζήτηση και την παρέα, μια κατάσταση, η οποία ονομαζόταν «αφιλανθρωπία» (aphilanthropy), ενώ παράλληλα θεωρούνταν πως «η κακή επικοινωνία διαφθείρει τους καλούς τρόπους», είναι η ρήση με γνωμικό χαρακτήρα που εμφανίζεται στο λεξικό του Joseph Nicol Scott, το οποίο εκδόθηκε το 1755. Μάλιστα, ο συγγραφέας επεξηγεί πως με τη λέξη «επικοινωνία» εννοείται ο «διάλογος», δηλαδή πως «ο κακός διάλογος ή, όπως το ρητό ορίζει, ως επικοινωνία, είναι μια επιδημία όπως η πανούκλα»¹. Η ρήση αυτή, προερχόμενη από την *Επιστολή*

¹ Joseph Nicol Scott, *A New Universal Etymological English Dictionary*, T. Osborne και J. Shipton, J. Hodges, R. Baldwin, W. Johnston και J. Ward, Λονδίνο 1755, στο *Lexicons of Early Modern English*, <https://leme.library.utoronto.ca/search/quick> (πρόσβαση: 10.6.2022), αναζήτηση με λέξη-κλειδί «melancholy».

Β΄ Προς Κορινθίους (15:33, 18:24)², χρησιμοποιείται για να προτρέπει τους νέους να είναι πολύ προσεκτικοί με ποιους ανθρώπους συνομιλούν.

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το ζήτημα της μελαγχολίας ως «επιδημίας», ενώ παράλληλα αναδεικνύονται οι αντιλήψεις για τη δύναμη του διαλόγου και της φιλικής επικοινωνίας ανδρών και γυναικών ως «αντίδοτου» στις αρνητικές επιπτώσεις του συναισθήματος αυτού. Ως μελέτη περίπτωσης λαμβάνεται το έργο *Κόσμιος Διάλογος* (*La Civile Conversazione*) (1574) του Stefano Guazzo που αναφέρεται στην ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία. Σε αντίθεση με το έργο *Η Ανατομία της Μελαγχολίας* (*The Anatomy of Melancholy*)³ των αρχών της δεύτερης δεκαετίας του 17ου αιώνα που εξέδωσε ο άγγλος συγγραφέας Robert Burton, όπου η μελαγχολία χαρακτηρίζεται ως μια μάστιγα, ως μια επιδημία⁴, στο διάλογο του Guazzo δεν αναφέρεται ρητά πως η μελαγχολία αποτελούσε μια επιδημία της εποχής. Ωστόσο, αναγνωρίζεται πως οι ασθένειες του νου, όπως η μελαγχολία, αποτελούσαν τελικά μια «μεταδοτική ασθένεια», όπως ακριβώς οι ασθένειες του σώματος. Μεταδίδονταν από άνθρωπο σε άνθρωπο έτσι ακριβώς όπως και «οι κακίες του μυαλού»⁵.

Στο άρθρο αυτό το ζήτημα της μελαγχολίας εκλαμβάνεται ως πολιτισμική θεώρηση της πραγματικότητας του κόσμου του 16ου αιώνα, που επηρέασε βαθιά και τον 17ο, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται πως η συντροφιά και η συζήτηση ανδρών και γυναικών θεωρούνταν στα μέσα του 16^{ου} αιώνα ως μια εναλλακτική προσέγγιση για τη θεραπεία της πάθησης. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνομαι στο έργο και στη θεώρηση του Guazzo για τη μελαγχολία και τις ευεργετικές ιδιότητες του διαλόγου, ιδιαίτερα για τις γυναίκες. Πρόθεσή μου δεν είναι να περιοριστώ μόνο στον ιταλικό χώρο, αλλά να συμπεριλάβω γενικότερα τον ευρωπαϊκό, όπου έργα σχετικά με την κατάλληλη συμπεριφορά των ανθρώπων και τους τρόπους οργάνωσης της αυλικής ζωής έλαβαν μεγάλη διάδοση. Το έργο του Stefano Guazzo εκδόθηκε το 1574 στη Βενετία σε τέσσερα βιβλία. Το 1581 εκδόθηκαν σε αγγλική μετάφραση τα τρία πρώτα από τον George Pettie, ενώ το τέταρτο βιβλίο σε μετάφραση του Bartholomew Young

² *Επιστολή Β΄ Προς Κορινθίους*, 15:33, Ρητά 18:24 στο *Bible Gateway*, <https://www.biblegateway.com/passage/?search=1%20Corinthians%2015%3A33%2CProverbs%2018%3A24&version=NIV> (πρόσβαση: 10.6.2022).

³ Democritus Junior (Robert Burton), *The Anatomy of Melancholy, What it is, With all the kinds, causes, symptoms, prognostics, and several cures of it. In three partitions. With their several sections, members, and subsections, philosophically, medically, historically opened and cut up*, Henry Cripps, Οξφόρδη 1628.

⁴ Angus Gowland, «The Problem of Early Modern Melancholy», *Past & Present*, 191 (2006), σ. 77.

⁵ Stefano Guazzo, *The Art of Conversation*, J. Brett, Λονδίνο 1738, σ. 29.

κυκλοφόρησε το 1586⁶. Όπως αναφέρει η Cathy Shrank, ενδεικτικό της απήχησης του έργου του Guazzo στην πρώιμη νεότερη Αγγλία είναι ότι σύμφωνα με τη βάση δεδομένων *Early English Books Online* (EEBO) η έννοια «κόσμια συζήτηση» (civil conversation) πριν από τη μεταφρασμένη έκδοση του έργου στα αγγλικά το 1581 δεν εμφανιζόταν παρά μόνον έξι φορές, ενώ σταδιακά την τελευταία δεκαετία του ίδιου αιώνα η χρήση της διπλασιάστηκε και την πρώτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα έννοια πλέον εμφανίζεται πενήντα-πέντε φορές⁷.

Το πρόβλημα της μελαγχολίας των ανθρώπων ως πολιτισμική θεώρηση της πραγματικότητας του κόσμου

Το έργο του Guazzo, όπως και τα προγενέστερα έργα *To Βιβλίο του Αυλικού* (*Il libro del cortegianno*) του Baltassare Castiglione, που είχε εκδοθεί το 1528, και *Ο Αυλικός* (*Il Galateo*) του Giovanni della Casa, που εκδόθηκε το 1558, καθιέρωσαν ιδέες και πρότυπα αναφορικά με την υποδειγματική συμπεριφορά των αυλικών και των κυριών της αυλής. Η σημαντικότερη ικανότητα που έπρεπε να έχουν ήταν η «χάρη» (*grazia, sprezzatura*). Οφειλαν, με άλλα λόγια, να κατέχουν την τέχνη του να συμπεριφέρονται κατάλληλα, έστω και υποκρινόμενοι ότι βρίσκονται δήθεν σε κατάσταση χάριτος και κεκαλυμμένης άγνοιας⁸. Οι ιδέες που εκφράστηκαν μέσω των έργων των παραπάνω συγγραφέων εμπότισαν τη σκέψη των ελίτ της Ιταλικής Χερσονήσου, όπως και της πρώιμης νεότερης Αγγλίας, και καθόρισαν τον τρόπο ζωής και την καθημερινότητά τους⁹. Παράλληλα, διαπιστώνεται πως κατά τον 16^ο αιώνα ο αυλικός τρόπος ζωής και τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς έπαυσαν να είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνο των ελίτ, δηλαδή η κόσμια συμπεριφορά δεν αποτελούσε πλέον αποκλειστικά χαρακτηριστικό των αυλικών και των ελίτ, αλλά σταδιακά διαδόθηκε και στο ευρύτερο σώμα της κοινωνίας. Η κοινωνική κοσμιότητα διαχύθηκε μέσω έργων, όπως τα

⁶ Jennifer Richards, *Rhetoric and Courtliness in Early Modern Literature*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003, σ. 5.

⁷ Cathy Shrank, «Masters of civility: Castiglione's *Courtier*, della Casa's *Galateo*, and Guazzo's *Civil Conversation* in early modern England», στο Michele Marrapodi (επιμ.), *The Routledge Research Companion to Anglo-Italian Renaissance Literature and Culture*, Routledge, Άμπινγκτον 2019, σ. 145.

⁸ Eric Nicholson, «'She Speak Poniards': Shakespearean Drama and the Italianate Leading Lady as Verbal Duelist», *Early Modern Literary Studies*, Special Issue: European Women in Early Modern Drama, 27 (2017), σ. 5-6.

⁹ Shrank, «Masters of civility», *ό.π.*, σ. 144.

παραπάνω που αναφέρθηκαν, ενώ παράλληλα απέκτησε ένα χριστιανικό-θρησκευτικό υπόστρωμα μέσω της χριστιανικής εκπαίδευσης που παρείχε η Καθολική Εκκλησία σε μέλη της κοινωνίας εκτός της αυλής¹⁰.

Το έργο του Guazzo αναδεικνύει μια τομή στη σκέψη της περιόδου, καθώς κατά τον 16ο αιώνα η «κόσμια συμπεριφορά», όπως και η διεξαγωγή «κόσμιας συζήτησης», άρχισαν να ξεπερνούν πλέον τα στενά όρια του αυλικού περιβάλλοντος και να αφορούν και τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Μέσω δηλαδή της διάχυσης των κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, αλλά και μέσω της διάδοσης της εκπαίδευσης, έστω και της χριστιανικής που προσφερόταν από τα κυριακάτικα σχολεία, άρχισαν να διαδίδονται κώδικες συμπεριφοράς που προηγουμένως αποτελούσαν αποκλειστικό γνώρισμα των ελίτ. Ακόμη, σημειώνεται πως την περίοδο αυτή η ιδιαίτερη σημασία που αποδιδόταν στη δυνατότητα διεξαγωγής «κόσμιας συζήτησης» ξεπέρασε τα όρια της Ιταλικής Χερσονήσου και επηρέασε βαθιά και την Αγγλία, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Μεταρρύθμισης. Κατά την ίδια περίοδο άλλωστε που η συζήτηση αναδεικνυόταν ως το μέσο κοινωνικότητας, η ανάγκη να έχει κανείς την ικανότητα και τις ευκαιρίες να συμμετέχει σε μια συζήτηση με ανθρώπους που δεν ανήκαν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα έγινε επιτακτική¹¹.

Το ζήτημα της μελαγχολίας, νόσου τόσο διαδεδομένης που μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλιστα ως επιδημία, είχε απασχολήσει πολλούς διανοουμένους της πρώιμης νεότερης περιόδου στην Ευρώπη. Όπως παρατηρεί ο Gowland, το ζήτημα της μελαγχολίας καταγράφεται σε διάφορες ιατρικές πραγματείες της περιόδου και, παρότι μπορεί να μην χαρακτηριζόταν από όλους τους συγγραφείς και τους μελετητές του φαινομένου ως «επιδημία», σε κάθε περίπτωση αναγνωριζόταν η μεγάλη αύξηση των σχετικών κρουσμάτων. Το ενδιαφέρον αυτό για την αποτύπωση του φαινομένου της μελαγχολίας φαίνεται πως αναδύθηκε την περίοδο μετά την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση¹². Σύμφωνα με τις ιατρικές θεωρίες της πρώιμης νεότερης περιόδου, η μελαγχολία επηρέαζε συγκεκριμένα μέλη της κοινωνίας, αυτούς που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, κυρίως τους ανθρώπους των ελίτ, τους διανοουμένους και τις γυναίκες¹³. Ο διάλογος του Guazzo, όπως και του Castiglione, διεξάγεται

¹⁰ Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού: Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεότερη Ευρώπη*, τόμ. Α': *Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 188-191.

¹¹ Richards, *Rhetoric and Courtliness*, ό.π., σ. 4.

¹² Gowland, «The Problem of Early Modern Melancholy», ό.π., σ. 81-84.

¹³ Στο ίδιο, σ. 83.

μεταξύ μορφωμένων ανδρών, συγκεκριμένα μεταξύ ενός άνδρα της ελίτ που έχει αφιερωθεί στα γράμματα, του Guiglielmo, αδερφού του συγγραφέα, και ενός ιατρού, του Annibale Magnocavallo. Ο Guiglielmo γενικά ανήκε σε μια από τις κατηγορίες ανθρώπων που βάσει των αντιλήψεων της εποχής ήταν ιδιαίτερα επιρρεπείς σε αυτήν την ασθένεια, λόγω της εμμονής του να βρίσκεται απομονωμένος και να είναι αφιερωμένος στα γράμματα¹⁴.

Οι ιατρικές απόψεις για τη μελαγχολία λάμβαναν στοιχεία από την ιατρική, τη φιλοσοφική και τη θεολογική παράδοση όπως είχαν κληροδοτηθεί από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και αναδιαμορφώθηκαν στον Μεσαίωνα και στην πρώιμη νεώτερη περίοδο¹⁵. Όπως παρατηρεί ο Gowland, η ιατρική θεωρία αντλούσε κυρίως από τη θεωρία των τεσσάρων χυμών, όπως αυτή είχε διατυπωθεί αρχικά από τον Ιπποκράτη, τον Γαληνό, τον Ρούφο τον Εφέσιο και τον Διοκλή τον Καρύστιο. Οι ιατρικές αυτές θεωρίες μεταφέρθηκαν στην Ευρώπη από τους Άραβες ιατρούς του Μεσαίωνα Ishâq ibn Amrân, Rhazes, Haly Abbas και Avicenna¹⁶. Σύμφωνα με τη θεωρία των χυμών, η ασθένεια της μελαγχολίας οφειλόταν στην ανισορροπία των χυμών του σώματος στο αίμα των ανθρώπων, δηλαδή του φλέγματος, της μέλαινας χολής και της κίτρινης χολής, και μπορούσε να προκαλέσει προβλήματα τόσο στο σώμα όσο και στην ψυχή. Η περίσσια ποσότητα συγκεκριμένα της μέλαινας χολής μπορούσε να προκαλέσει την ψυχική ασθένεια της μελαγχολίας, σοβαρής ή ελαφριάς μορφής, σε ασθενείς που παρατηρούνταν με συμπτώματα κατάθλιψης ή μανίας¹⁷. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, η μανία και η καταθλιπτική διάθεση που προέρχονταν από την παραπάνω ψυχολογική κατάσταση αφορούσαν άτομα με πάθη. Βέβαια, η μελαγχολία δεν απειλούσε μόνο τους παθόντες, αλλά αποτελούσε μια γενικότερη απειλητική κατάσταση αναφορικά με την ισορροπία όλης της κοινωνίας¹⁸.

Ο πλατωνιστής, ουμανιστής και ιερέας Marcilio Ficino (1433-1499) επεδείξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιατρική επιστήμη και συνέγραψε έργα που πρότειναν θεραπείες για διάφορες ασθένειες, μεταξύ των οποίων και για τη μελαγχολία, από την

¹⁴ Shrank, «Masters of civility», *ό.π.*, σ. 147.

¹⁵ Angus Gowland, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *Babel*, 25 (2012), σ. 224.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 223-29.

¹⁷ Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, μτφρ. Αρετή Μπουκάλα, Ξεφάρας, Αθήνα 2008, σ. 54-5· Emily Betz, «Melancholy: The Evolution of the English Malady, c. 1550-1750», *Trinity Postgraduate Review*, Being Human and Transnationalism, 18:1 (2019), σ. 3-5.

¹⁸ Cristiano Ragni, «'I have decreed not to sing in my cage'. Melancholy at Court from Castiglione to Shakespeares' Much Ado About Anything», *SigMa – Rivista di Letteratura comparate, Teatro e Arti dello Spetacolo*, 5 (2021), σ. 402-3.

οποία και ο ίδιος άλλωστε υπέφερε¹⁹. Ο Ficino, στο έργο του, εστίασε το ζήτημα της μελαγχολίας στους ανθρώπους που είχαν αφιερώσει τη ζωή τους στις σπουδές και στη μελέτη των γραμμάτων. Θεωρούσε πως οι ευρυμαθείς και γενικότερα οι διανοούμενοι ήταν περισσότερο επιρρεπείς στο να έχουν περίσσιες ποσότητες φλέγματος και μέλαινας χολής στα σώματά τους και ως εκ τούτου να επηρεάζονται περισσότερο ψυχικά από τη μελαγχολία. Ο Ficino υποστήριζε την άποψη αυτή αντλώντας συστηματικά από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά και από τον Δημόκριτο, οι οποίοι υποστήριζαν πως η μελαγχολία, όπως και η ίδια η τρέλα, συνδέονταν με την ευφύια των ανθρώπων²⁰. Το έργο του *De vita libri tres*, το οποίο εκδόθηκε το 1489, αφιερώνεται στη μελαγχολία και στους τρόπους ίασής της²¹.

Για την αντιμετώπιση της μελαγχολίας συστήνονταν, ήδη από τον 15^ο αιώνα, διάφοροι τρόποι ίασης. Από τον Ficino συστηνόταν η αποκατάσταση της ισορροπίας των χυμών των ανθρώπων και η αποβολή των χυμών που προκαλούσαν μελαγχολία. Αυτοί οι τρόποι αντιμετώπισης βασίζονταν σε άμεσες ή έμμεσες ιατρικές παρεμβάσεις. Ανάμεσα στις συστάσεις ήταν η αλλαγή στη διατροφή, οι εντριβές, η φλεβοτομή, η χρήση καθαρικών και φυτικών σκευασμάτων, αλλά και οι χειρουργικές επεμβάσεις. Ο Robert Burton, ο οποίος είχε αντλήσει πολλά στοιχεία από τον Ficino και το έργο του, συνιστούσε αντιθέτως άλλους τρόπους αντιμετώπισης, περισσότερο ήπιους και λιγότερο επεμβατικούς, ίσως λόγω του βιώματός του από τις ιατρικές επεμβάσεις που είχε υποστεί η μελαγχολική μητέρα του, όταν ο ίδιος βρισκόταν σε νεαρή ηλικία. Ο Burton θεωρούσε πως περισσότερο αποτελεσματική ως τρόπος θεραπείας θα μπορούσε να είναι η διενέργεια ενός πιο ενεργού βίου. Τα ταξίδια, χάρη στην αλλαγή παραστάσεων και την αποκόμιση νέων εμπειριών, όπως και η ενασχόληση με την εργασία και τη σωματική άσκηση, θα μπορούσαν να καταστούν ευεργετικά για τον ψυχικά ασθενή. Ακόμη και η μελέτη, παρότι αποτελούσε ένα από τα κύρια αίτια εμφάνισης της μελαγχολίας, εάν χρησιμοποιούνταν καταλλήλως, θα μπορούσε να καταστεί ευεργετική για την αντιμετώπιση αυτών των δυσάρεστων συναισθημάτων²².

¹⁹ Jennifer Radden (επιμ.), «Learned People and Melancholy: Ficino», στο *The Nature of Melancholy: From Aristotle to Kristeva*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 87-8.

²⁰ Radden, «Learned People and Melancholy», *ό.π.*, σ. 87-9.

²¹ Marcilii Ficini Florentini Medici at Philosophi celeberrimi, *De Vita libri Tres, recens iam a mendis fitus vindicati*, Βασιλεία 1529· Radden, *ό.π.*, σ. 87-9.

²² Θεοδόσιος Πελεργίνης, *Η Μελαγχολία της Αναγέννησης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 70-3.

Η ανάπτυξη δεσμών φιλίας και συντροφικότητας ως μέσον θεραπείας της μελαγχολίας στο έργο του Stefano Guazzo

Στο *La Civile Conversazione* του Stefano Guazzo ο Annibale Magnocavallo επισκέπτεται τον αδερφό του συγγραφέα Guiglielmo, πάσχοντα από μελαγχολία, όχι μόνο «ως ένας ικανός ιατρός αλλά ως ένας εξαιρετος φίλος»²³. Παρατηρούμε εδώ μια σύγκλιση απόψεων αναφορικά με την αντιμετώπιση της μελαγχολίας μεταξύ του Guazzo και του μεταγενέστερου του Robert Burton. Πιο συγκεκριμένα, ο Burton προσέγγιζε τη θεραπεία της μελαγχολίας όχι βάσει της παρηγορητικής αντιμετώπισης των συμπτωμάτων της ασθένειας, αλλά περισσότερο μέσα από την ανάπτυξη δεσμών φιλίας και συντροφικότητας. Ο ασθενής μπορούσε να θεραπευθεί μέσω της φιλικής επαφής, ακόμα και μέσω της επαφής του με κάποιον ιατρό, ο οποίος όμως ταυτόχρονα είναι φίλος του και τον αντιμετωπίζει με φιλική διάθεση²⁴. Η φιλία και οι επαφές των ανθρώπων μπορούσαν να αποκαταστήσουν γενικότερα τις κοινωνικές σχέσεις και ειδικότερα την κοινωνικότητα των πασχόντων. Για τον Burton η εκδήλωση της μελαγχολίας υποδήλωνε πως οι πάσχοντες, εκτός από το γεγονός πως υπέφεραν από τα πάθη τους, χαρακτηρίζονταν και από δυσλειτουργικές κοινωνικές σχέσεις και επαφές²⁵.

Στο υπό εξέταση έργο του Stefano Guazzo, ο διάλογος ξεκινά με τον ιατρό Annibale Magnocavallo ο οποίος έχει επισκεφθεί τον Guiglielmo Guazzo. Ο Guiglielmo έπασχε από μια «μακρά και ίσως αθεράπευτη ασθένεια» και σκοπός της επίσκεψης του ιατρού ήταν να «φέρει την κάθαρση στη μολυσμένη του ψυχή από τη βλαβερή επίδραση των χυμών [του σώματος του]»²⁶. Σύμφωνα με την ιατρική θεωρία που εκφράζεται από τον Annibale Magnocavallo, οι άνθρωποι που βρίσκονταν απομονωμένοι αναλίσκονταν σε «κακές σκέψεις» που «δεν είναι υπαρκτές παρά μόνο στο μυαλό», ενώ αντιθέτως «ο άνθρωπος που έχει συντροφιά παίρνει κουράγιο» και επομένως προφυλάσσεται από τον κίνδυνο απόκτησης ψυχικής ασθένειας²⁷. Ο Stefano Guazzo εντάσσεται σε μια παράδοση που δεν θεωρούσε πως η μελαγχολία αποτελούσε

²³ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 6.

²⁴ Πελεγρίνης, *Η Μελαγχολία της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 73-5.

²⁵ Ragni, «'I have decreed not to sing in my cage'», ό.π., σ. 403.

²⁶ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 5. Πρβλ. και του ίδιου, *La civil conversatione del Sig. Stefano Guazzo genti' huomo di Casale di Monferrato divisa in quattro libri*, Altobello Salicato, Βενετία 1579.

²⁷ Guazzo, ό.π., σ. 31.

μια σωματική ασθένεια, αλλά μια ασθένεια που πήγαζε από την έλλειψη συντροφιάς, δηλαδή ήταν μια καθαρά ψυχική πάθηση²⁸.

Ο Guazzo αναδεικνύει επίσης πως η μελαγχολία ήταν η ασθένεια των διανοουμένων και επικεντρώνει το πρόβλημα στο συναίσθημα της απομόνωσης, αφού οι άνθρωποι των γραμμάτων και οι φιλόσοφοι ζουν μοναχικά από επιλογή, καταδεικνύοντας πως «οι φιλόσοφοι υπερέχουν από όλους τους άλλους ανθρώπους έως ότου το φως γίνει [και για αυτούς] σκοτάδι»²⁹. Πρέπει να σημειωθεί πως η σύνδεση μεταξύ της ασθένειας της μελαγχολίας και της διανοητικής ικανότητας των ασθενών πήγαζε από την αριστοτελική σκέψη, η οποία όμως αναπτύχθηκε περαιτέρω ως θεωρία από τους διανοητές του Μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης περιόδου³⁰. Ο Guiglielmo Guazzo περνούσε πολύ χρόνο απομονωμένος στο δωμάτιό του, καθώς δεν συμφωνούσε με τον αυλικό τρόπο ζωής και τον έβρισκε ανιαρό και ανέντιμο, και υπέφερε πολύ όποτε ήταν απαραίτητο να συνομιλεί με άλλους ανθρώπους. Ο συνομιλητής του, Annibale Magnocavallo, μέσω του διαλόγου τους, προσπαθεί με τα επιχειρήματά του να τον πείσει πως η φυσική κατάσταση του άνδρα είναι να επικοινωνεί, να ζει μαζί με άλλους ανθρώπους και να αποτελεί μέλος και μέρος της κοινωνίας. Σε αυτήν την περίπτωση παρατηρούμε ότι, βάσει του έργου του Guazzo, τάσεις του ανθρώπου όπως η απομόνωση, η έλλειψη επικοινωνίας, η σιωπή και η μοναξιά δεν ήταν σημάδια μιας μελαγχολικής κατάστασης, αλλά τα βασικά αίτια της. Η άρνηση του Guiglielmo να σταματήσει να διάγει μια μοναχική ζωή ήταν και ο λόγος για τον οποίο η ασθένειά του ήταν ανίατη, καθώς, όπως ανέφερε ο ιατρός, «η μοναξιά είναι το δηλητήριο και η συντροφιά είναι το αντίδοτο»³¹.

Κατά τον Annibale, αλλά και κατά τις ιατρικές θεωρίες της περιόδου, η μελαγχολία αποτελούσε μια ασθένεια που μπορούσε να θεραπευθεί μέσω της φιλικής επαφής και της διενέργειας εποικοδομητικής συζήτησης. Το κλειδί συγκεκριμένα, κατ' αυτόν, βρισκόταν στην αντιμετώπισή της με κοινωνικές επαφές και με τη φιλική συνύπαρξη με τους άλλους ανθρώπους³². Ο επικοινωνιακός και εποικοδομητικός διάλογος αποτελούσε «μια άσκηση για την επιστροφή στη σωματική και στην

²⁸ Στην ίδια παράδοση εντάσσεται και ο Michel de Montaigne με τη θεωρία του για τη μελαγχολία και την σύνδεσή της με τη θεωρία των χυμών και τη μοναξιά, πρβλ. Gowland, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *ό.π.*, σ. 225.

²⁹ Guazzo, *The Art of Conversation*, *ό.π.*, σ. 14-5, 17-8.

³⁰ Gowland, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *ό.π.*, σ. 237.

³¹ Guazzo, *ό.π.*, σ. 8.

³² Στο ίδιο, σ. 6-7 Elizabeth Horodowich, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008, σ. 48.

ψυχολογική ισορροπία»³³. Παρατηρείται εδώ η επιρροή της ηθικής φιλοσοφίας και της ουμανιστικής παράδοσης σύμφωνα με τις οποίες για την αντιμετώπιση της ασθένειας της μελαγχολίας ενδείκνυται η καλλιέργεια της ψυχής³⁴.

Ο μοναχικός βίος, οι επιδράσεις του και οι αξίες της συζήτησης, της φιλίας και της εκπαίδευσης

Εδώ χρειάζεται να σημειωθεί πως, μέσω του διαλόγου του Annibale, θίγεται και ένα ζήτημα θρησκευτικό, δηλαδή αυτό της ζωής των μοναχών στα μοναστήρια. Οι μοναχοί αποσύρονταν από τα πλούτη τους, αλλά και από τις οικογένειές τους, τους φίλους, τους γονείς τους, εισερχόμενοι στα μοναστήρια οικειοθελώς και περνώντας τις ημέρες τους σε κατάσταση αγιοσύνης και μετάνοιας. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Guazzo, η απόσυρσή των μοναχών από τα εγκόσμια δεν μπορούσε να καταστεί επιβλαβής για τους ίδιους, καθώς «οι μοναχοί [...] παρότι είναι απομονωμένοι από τον υπόλοιπο κόσμο, βρίσκονται σε συντροφιά από κοινού στα μοναστήρια τους [...], επικοινωνούν μαζί μας μέσω της προσευχής, της διδασκαλίας, διεξάγοντας άλλα έργα που έχουν ως στόχο το καλό των ψυχών μας»³⁵. Η μοναστική ζωή της περιόδου εντάσσεται δηλαδή σε μια παράδοση της πρώιμης χριστιανικής παράδοσης βάσει της οποίας η χριστιανική λατρεία ήταν δυνατόν να καταστεί ωφέλιμη για τους ανθρώπους, καθώς μπορούσε να δράσει θεραπευτικά για τις ψυχές τους.

Στο πρώτο μέρος της *Civile Conversazione*, ο ιατρός Annibale εξυμνεί την αξία της συζήτησης, της φιλίας και της εκπαίδευσης του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, μέσω των θέσεων του αυτών υποστηρίζεται η άποψη πως ο άνθρωπος δεν γεννιέται για να πράττει και να δρα μόνο για τον εαυτό του. Δεν πρέπει να αγαπά υπέρμετρα τον εαυτό του, αγνοώντας την πατρίδα του, την οικογένειά του και τους φίλους του, και να κρατά τη γνώση και τις σκέψεις του μόνο για εκείνον³⁶. Η γνώση πρέπει να μοιράζεται, διαφορετικά, «όπως ο θησαυρός που θάβεται στη γη, έχει την ίδια αξία με τη σοφία που είναι θαμμένη στην καρδιά». Ακόμη, η γνώση παραλληλίζεται με τη μουσική που, όσο

³³ Mattia Begali, «Stefano Guazzo (1530-1593)», στο Gaetana Marrone, Paolo Puppa και Luca Somigli (επιμ.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies 1, A-J*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2007, σ. 904-5.

³⁴ Gowland, ό.π., σ. 239.

³⁵ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 16.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 18.

εξαιρετική και εάν είναι, για να αποκτήσει πραγματική αξία είναι αναγκαίο να ακουστεί και να μοιράζεται με άλλους ανθρώπους. Σχετικά με τους άνδρες διανοουμένους ο ιατρός αναφέρει πως δεν πρέπει να είναι μονοδιάστατοι και αφιερωμένοι μόνο στη μελέτη. Υποστηρίζει δηλαδή πως ο διανοούμενος δεν μπορεί να ζει απομονωμένος και αποσυρμένος και να ασχολείται αποκλειστικά με τις επιστήμες. Οφείλει να κοινωνικοποιείται και να συμβιώνει με άλλους ανθρώπους στην καθημερινή του ζωή³⁷.

Η προτροπή του ιατρού Annibale αφορούσε την παροχή ιατρικών και ηθικών συμβουλών με σκοπό την αποδυνάμωση της μελαγχολίας από την οποία υπέφερε ο Guiglielmo. Στόχος της προτροπής για κοινωνικοποίηση και αποφυγή της αποστασιοποίησης και της απομόνωσης ήταν να παρακινηθεί ο Guiglielmo να συνυπάρχει και με άλλους ανθρώπους, αλλά και να συνομιλεί με το άλλο φύλο. Οι συναναστροφές βέβαια έπρεπε να γίνονται σύμφωνα με την αρχή της μεσότητας, δηλαδή ο πάσχοντας έπρεπε να μετέχει στις απολαύσεις της ζωής, χωρίς όμως ούτε να υπερβάλλει, αλλά ούτε και να στερείται κάθε επίγεια απόλαυση³⁸.

Η έννοια της φιλίας διατρέχει το σύνολο της πραγματείας του Guazzo, ίσως γιατί η φιλία και η συνεργασία μεταξύ των ανδρών είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της συνοχής και της ευρυθμίας της κοινωνίας, αλλά και για τη διατήρηση των δομών της κοινωνίας και της λειτουργίας της διοίκησης. Η φιλία για τον Guazzo δεν αναφέρεται με την αριστοτελική έννοια, αλλά με την έννοια που εκφράζεται μέσω της αντίληψης για την «κόσμια συζήτηση»³⁹. Ο διάλογος θεωρούνταν, για τον Guazzo, περισσότερο εποικοδομητικός, όταν διεξαγόταν μεταξύ όμοιων ανδρών, δηλαδή ανδρών που μοιράζονταν παρόμοια κοινωνικά γνωρίσματα. Αυτού του είδους η συναναστροφή θεωρούνταν περισσότερο επωφελής, αφού υποστηριζόταν η άποψη πως μεταξύ ομοίων η ύπαρξη φιλίας μπορούσε πιθανότερα να είναι πιο ευεργετική και η γνήσια επικοινωνία πιο εφικτή⁴⁰.

Οι ιταλικές πόλεις κατά την περίοδο της Αναγέννησης είχαν διοικητική αυτονομία, ενώ, εκτός από την πολιτική που χαρασσόταν και ακολουθούνταν, υπήρχε και η δυνατότητα επιλογής και υιοθέτησης μιας διακριτής αστικής κουλτούρας, που διαμορφωνόταν στο πλαίσιο του «αστικού ουμανισμού» και είχε ως στόχο την

³⁷ Στο ίδιο, σ. 12-9.

³⁸ Jennifer Richards, «Health, Intoxication, and Civil Conversation in Renaissance England», *Past and Present, Supplement* 9 (2014), σ. 181-3.

³⁹ Peter N. Miller, «Friendship and Conversation in Seventeenth-Century Venice», *The Journal of Modern History*, 73:1 (2001), σ. 4.

⁴⁰ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 167-70.

υπηρετήση του κοινού καλού των πολιτών⁴¹. Αυτή η ελευθερία χάραξης πολιτικής, αφενός, και διαμόρφωσης προσωπικών και κυρίως κοινών χαρακτηριστικών εντός της αυτόνομης πόλης, αφετέρου, διακόπηκε από τα τέλη του 15ου αιώνα και μετά με τη σταδιακή διεκδίκηση και κατάκτηση των ιταλικών περιοχών από τους Γάλλους και τους Ισπανούς. Οι ιταλικές πόλεις έχαναν η μία μετά την άλλη την κυριαρχία τους⁴². Ωστόσο, οι διοικήσεις των ιταλικών ανεξάρτητων πόλεων αντλούσαν από τα ιδανικά της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής παράδοσης, καταβάλλοντας προσπάθειες για την επίτευξη, την προάσπιση και την επαύξηση του κοινού καλού των πολιτών τους. Παράλληλα, όπως παρατηρεί ο ιστορικός Hans Baron, τα ιδανικά του πατριωτισμού, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης είχαν ιδιαίτερη επίδραση στην πολιτική σκέψη ισχυρών πόλεων, όπως ήταν η Φλωρεντία κατά τον 15ο αιώνα. Ο ουμανισμός είχε αναδείξει το ιδανικό της πολιτικής ελευθερίας σε πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης και στην ύψιστη αρχή που όφειλαν όλοι να διαφυλάττουν⁴³.

Η κρίση ή μάλλον οι αλληπάλληλες κρίσεις που έπληξαν την Ιταλική Χερσόνησο από τα τέλη του 15ου αιώνα και κατά τον 16ο αιώνα, και πιο συγκεκριμένα κατά την περίοδο που χαρακτηρίστηκε από τους ιταλικούς πολέμους (1494-1559), επέφεραν αλλαγές τόσο στην πολιτική σκέψη και τη διανοήση, όσο και στο εσωτερικό της ευρύτερης κοινωνίας. Ο φόβος ότι όσα μέχρι τότε ήταν γνωστά θα ανατραπούν, ο φόβος δηλαδή για αλλαγή της ταυτότητάς τους, οδήγησε εκτός των άλλων και σε ιδεολογικές αλλαγές⁴⁴. Στο έργο του Guazzo διαφαίνεται μια τέτοια διαφοροποίηση, κυρίως στον τρόπο που οριζόταν ο πολίτης εντός του κοινωνικού και αυλικού πλαισίου. Στο πλαίσιο αυτό διάφορες έννοιες ανανοηματοδοτούνται. Όπως παρατηρεί ο Miller, η καινοτομία του διαλόγου του Guazzo έγκειται στο γεγονός ότι ουσιαστικά συλλαμβάνει και αναπτύσσει μια νέα εννοιολόγηση της έννοιας του «πολίτη». Η έννοια

⁴¹ Androniki Dialeti, «Gendering Civic Humanism: Political Subjecthood and Male Hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion: From Classical Antiquity to the Modern Era*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2019, σ. 206-7· Cary Nederman, «Civic Humanism», στο Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (2019), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/humanism-civic/> (πρόσβαση: 02.02.2020).

⁴² John M. Najemy, «Introduction: Italy and the Renaissance», στον ίδιο (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance 1300-1550*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 6-7, 15-7· Dialeti, «Gendering Civic Humanism», *ό.π.*, σ. 206.

⁴³ Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton University Press, Πρίνστον και Νιου Τζέρσεϊ 1955.

⁴⁴ Alison Brown, «Rethinking the Renaissance in the aftermath of Italy's crisis», στο Najemy, (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, *ό.π.*, σ. 246-8· Ανδρονίκη Διαλέτη, «'Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη': Επιτελέσεις του ανδρισμού στο Βιβλίο του Αυλικού του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά/Historica*, 64 (2016), σ. 187-8.

του πολίτη, όπως αναδύοταν εντός του αυλικού περιβάλλοντος και διαμορφωνόταν εντός του κοινωνικού, πολιτικού και διανοητικού πλαισίου των μέσων του 16ου αιώνα, αναδεικνύεται ως άμεσα εξαρτώμενη από την έννοια της φιλίας⁴⁵.

Η ανάδειξη της φιλίας ως συστατικού μέρους μιας «κοινωνίας των πολιτών»

Ο πολίτης για να είναι μέρος της «κοινωνίας των πολιτών» (civile società) αλλά και για να μπορεί να θεωρείται «πολίτης» όφειλε να έχει κοινωνικά γνωρίσματα και χαρακτηριστικά που θα μπορούσε να αποκτήσει και να διατηρήσει μέσω της φιλίας. Συγκεκριμένα, λοιπόν, ο άνδρας που μπορούσε να θεωρηθεί «πολίτης» έπρεπε να έχει την ικανότητα να συνομιλεί με κοσμιότητα, όχι μόνο με τους ίσους του, αλλά και με άνδρες που δεν ανήκαν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα, είτε αυτοί ήταν ανώτεροι, όπως ένας πρίγκιπας, είτε αυτοί ανήκαν σε κατώτερα στρώματα συγκριτικά με εκείνον. Επίσης, ο «πολίτης» όφειλε να μπορεί να συνομιλεί με την ίδια ευκολία και με τις γυναίκες⁴⁶. Η «κόσμια συζήτηση» παραλληλιζόταν με τους νόμους, οι οποίοι έπρεπε να είναι κατασκευασμένοι με τρόπο που εξυπηρετούσε το καλό των πολιτών όχι μόνο στις πόλεις, αλλά και σε κάθε μέρος όπου κατοικούν άνθρωποι. Έτσι, στον διάλογο του Guazzo εκφράζεται μέσω του Annibale μια νέα θεώρηση της κοινωνίας όπου «η κόσμια συζήτηση δεν περιορίζεται μόνο στους κατοίκους των πόλεων, αλλά εκτείνεται σε όλους τους ανθρώπους [...] Με συγκεκριμένα και σύντομα λόγια η κόσμια συζήτηση είναι ο έντιμος, ενάρετος και κοινωνικός τρόπος του να ζει κανείς στον κόσμο»⁴⁷.

Ο ιδανικός αυλικός ήταν αναγκαίο να διακατέχεται από ανεκτικότητα για τους άλλους και να κατέχει τη δυνατότητα να προσαρμόζεται στις διαφορετικές συμπεριφορές των ανθρώπων. Ο διανοούμενος θα έπρεπε να έχει την ικανότητα να μπορεί να συμπεριφέρεται με ανάλογο τρόπο βάσει εκείνου που θα είχε για συνομιλητή του κατά περίπτωση. Θα έπρεπε δηλαδή να μπορεί να μεταβάλει τη συμπεριφορά του και να μην είναι στατικός ως χαρακτήρας. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα του να συμπεριφέρεται κανείς κόσμια και να «ενδύει» κάθε συνομιλία του με τα κατάλληλα χαρακτηριστικά παραλληλιζόταν με τη συνήθεια να ντύνεται κανείς με διαφορετικά ενδύματα ανάλογα με την κοινωνική συνθήκη και τους διαφορετικούς λόγους και

⁴⁵ Miller, «Friendship and Conversation», *ό.π.*, σ. 2-3.

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ Guazzo, *The Art of Conversation*, *ό.π.*, σ. 37.

περιστάσεις για τους οποίους παρευρισκόταν κάπου⁴⁸. Στο διάλογο του Guazzo, ακόμη και η συναναστροφή με γυναίκες αντιμετωπιζόταν ως απόλαυση και ανταμοιβή του άνδρα έπειτα από κουραστικές ενασχολήσεις, όπως η εργασία και η μελέτη. Ο διάλογος με τις γυναίκες αποτελούσε βέβαια μορφή διασκέδασης που έπρεπε να έχει ως στόχο τη διανοητική ξεκούραση και σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να οδηγεί σε απραξία και αεργία, που, όπως σημειώθηκε, αποτελούσαν και τα βασικά χαρακτηριστικά της μελαγχολίας. Δεν έπρεπε δηλαδή ούτε να υπερβάλλει κανείς, αλλά ούτε και να στερείται παντελώς τη γυναικεία παρέα⁴⁹.

Η ύπαρξη κοινωνικών δεξιοτήτων επομένως κρινόταν ως απαραίτητη, είτε μιλάμε για επικοινωνία μεταξύ ομοίων είτε μεταξύ ετερόκλητων χαρακτήρων είτε για την ανάγκη ανάπτυξης δεξιοτήτων συνύπαρξης και διάλογου μεταξύ ανδρών και γυναικών. Τι ήταν όμως αυτό που συνίστατο στην περίπτωση επικοινωνίας μεταξύ ενός ευρυμαθούς άνδρα και μιας γυναίκας; Ο Guiglielmo Guazzo στον διάλογο εμφανίζεται επιφυλακτικός για το εάν υπήρχε κάποια αναγκαιότητα να συνομιλεί ένας άνδρας με μια γυναίκα, καθώς θεωρούσε πως ένας τέτοιος διάλογος δεν θα μπορούσε να έχει χρησιμότητα για κανέναν. Εμφανίζεται εδώ αρνητικά προκατειλημμένος και δηλώνει μάλιστα ότι «ο κόσμος μπορεί να συνεχίσει να υφίσταται και χωρίς τις γυναίκες, αφού δεν υπάρχει τίποτα χειρότερο από αυτές, αφού η κακία ενός άνδρα είναι καλύτερη από την αρετή μιας γυναίκας»⁵⁰. Από την άλλη, ο ιατρός Annibale Magnocavallo επιδιώκει με διάφορα επιχειρήματα να τον πείσει για το αντίθετο. Υπερασπίζεται τις γυναίκες, αναφέροντας πως δεν έχουν όλες κακία και αρνητικά χαρακτηριστικά. Βέβαια, προειδοποιεί ότι η συναναστροφή με ανέντιμες γυναίκες μπορεί να προξενήσει μόνο αρνητικά συναισθήματα, όπως οργή και συμφορά στους άνδρες, και επισημαίνει ότι αυτό που έχει σημασία είναι η προσεκτική επιλογή των γυναικών με τις οποίες ένας άνδρας συναναστρέφεται. Παράλληλα, εξηγεί στον απομονωμένο Guiglielmo ότι η συναναστροφή με το αντίθετο φύλο, μακριά από το να είναι επιβλαβής, μπορούσε να έχει πολλαπλά οφέλη για τον άνδρα⁵¹.

⁴⁸ Horodowich, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, ό.π., σ. 52-3.

⁴⁹ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 182-5.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 174.

⁵¹ Στο ίδιο.

Η ισότιμη κοινωνική αναγνώριση ανδρών και γυναικών ως μέρος άμβλυνσης των συναισθημάτων απομόνωσης και επίτευξης κοινωνικής ισορροπίας

Το ζήτημα της ορθής συμπεριφοράς και της κατάλληλης έκφρασης των ιδεών και των συναισθημάτων ανεξαρτήτως του συνομιλητή θίγεται επισταμένως από τον ιατρό Annibale κυρίως αναφορικά με τη συναναστροφή ανδρών και γυναικών. Κατά τον 16ο αιώνα συστηνόταν τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες να μην εκδηλώνουν με έντονο τρόπο τα συναισθήματά τους, αλλά αντιθέτως να αυτοπεριορίζονται. Στο πλαίσιο του αστικού ή του αυλικού περιβάλλοντος ο αυτοέλεγχος αποτελούσε έκφραση ευγένειας και κοσμιότητας⁵². Οι γυναίκες ή μάλλον η γυναικεία παρουσία ενώπιον ανδρών θεωρούνταν πως μπορούσε να εξευμενίζει όψεις της αρρενωπότητας των ανδρών, καθώς τους εξανάγκαζε να υιοθετούν κόσμια και πολιτισμένη συμπεριφορά⁵³. Ακόμη, στο πλαίσιο της «κοινωνίας των πολιτών» (civile società) η επικοινωνία μεταξύ ανδρών και γυναικών μέσω της διενέργειας ευγενούς διαλόγου θεωρούνταν απαραίτητη, όχι μόνο σε προσωπικό επίπεδο, αλλά και σε κοινωνικό, καθώς μπορούσε να συντελέσει στη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας⁵⁴.

Ο Guiglielmo, ωστόσο, θεωρούσε πως «η συζήτηση με τις γυναίκες, είναι όχι μόνο μάταιη και ανώφελη, αλλά και επικίνδυνη», εκφράζοντας παράλληλα τις κατεστημένες ιδέες περί γυναικείας κατωτερότητας. Συγκεκριμένα, μέσω τριών θέσεων του αναδεικνύονται οι πιο βασικές θεωρήσεις του ανδρικού μισογυνικού λόγου, δηλαδή, πρώτον, πως ο κόσμος χωρίς τις γυναίκες θα ήταν καλύτερος για τους άνδρες, «αφού θα ζούσαν σαν να ήταν οι ίδιοι ο Θεός», δεύτερον, πως «ό,τι χειρότερο είναι οι γυναίκες» και, τρίτον, πως «η κακία του άνδρα, είναι καλύτερη από την καλοσύνη της γυναίκας»⁵⁵.

Ο ιατρός Annibale, όμως, απέρριπτε τα παραπάνω αξιώματα που αφορούσαν στη γυναικεία κατωτερότητα και στην ανδρική ανωτερότητα. Αντιστρέφοντας την προβληματική και επιρρίπτοντας ευθύνες στους άνδρες, χρησιμοποιούσε το επιχείρημα πως αυτού του είδους οι ιδέες «δεν χρησιμοποιούνται ως μομφή έναντι των γυναικών αλλά ως επίπληξη για την αδυναμία και αστάθεια των ανδρών»⁵⁶. Η γυναικεία παρουσία θεωρούνταν, άλλωστε, πως μπορούσε να κάνει έναν άνδρα να μην επαναπαύεται, αλλά να σε συνεχή προσπάθεια για να επιτύχει. Οι γυναίκες δηλαδή αποτελούσαν κίνητρο βελτίωσης και συνεχούς προσπάθειας. Έτσι, κάθε είδος μελαγχολικού

⁵² Bernard Capp, « 'Jesus Wept' But Did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England», *Past and Present*, 224 (2014), σ. 76-7. Horodowich, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, ό.π., σ. 14-6.

⁵³ Dialetti, «Gendering civic humanism», ό.π., σ. 6.

⁵⁴ Nicholson, « 'She Speak Poniards' », ό.π., σ. 5-6.

⁵⁵ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 173.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 173-4.

συναισθήματος θα μπορούσε να απαλειφθεί, εάν υπήρχε το κίνητρο για την επίτευξη «αμοιβαίας αγάπης» μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας. Ο Annibale στήριζε το επιχείρημά του στο γεγονός πως ο άνδρας, εάν είχε το θέλημα μιας γυναίκας, θα βρισκόταν σε συνεχή εξάσκηση και εγρήγορση, κάτι που θα τον οδηγούσε όχι μόνο στην εξάσκηση του νου του και στο να μεριμνά για τη φροντίδα και τη βελτίωση της εξωτερικής του εμφάνισης, αλλά κυρίως στην άμβλυνση των έντονων συναισθημάτων του⁵⁷. Με άλλα λόγια, η γυναικεία παρουσία μπορούσε να δρα θεραπευτικά στη μελαγχολία.

Κατά τον 16ο αιώνα, η αβρότητα και η ευγένεια, καθώς και η παροχή προστασίας στις γυναίκες, αποτελούσαν στοιχεία της ανδρικής ταυτότητας. Η ευγενική στάση προς τις γυναίκες αποτελούσε χαρακτηριστικό δείγμα της αυλικής κοινωνίας και της αριστοκρατίας και λειτουργούσε ως διακριτό μέσο διαφοροποίησης από τα υπάλληλα στρώματα που θεωρούνταν πως είχαν αρνητική συμπεριφορά προς τις γυναίκες⁵⁸. Μέσω του ιατρού Annibale εκφραζόταν η άποψη πως, εάν οι άνδρες συμπεριφέρονταν με άσχημο, υποτιμητικό και ανέντιμο τρόπο στις γυναίκες, τότε αυτομάτως θα έχαναν την ανδρική τους τιμή και αξία. Καμία γυναίκα δεν έπρεπε να αποτιμάται βιαστικά ή να συκοφαντείται, είτε δημοσίως είτε σε ιδιωτικό επίπεδο, από τους άνδρες, καθώς αυτό θα συνιστούσε παραβίαση ενός από τα κύρια καθήκοντα του άνδρα, δηλαδή να συμπεριφέρεται με ευγένεια στις γυναίκες και να τις προστατεύει⁵⁹.

Εδώ, το ζήτημα που πρέπει να τεθεί στο επίκεντρο είναι πως η επαφή ανδρών και γυναικών θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα να «γιατρευτεί» η μελαγχολία, αφού τα συναίσθημα αγάπης προς μια γυναίκα ήταν δυνατόν να επιφέρουν θετικές επιδράσεις στον άνδρα. Βέβαια, στο διάλογο του Guazzo γίνεται διάκριση μεταξύ των ειδών της αγάπης. Την περίοδο αυτή συναντώνται πολλές πραγματείες σε μορφή διαλόγου που ασχολούνταν με το ζήτημα της αγάπης, κάτι που αποδεικνύει το ενδιαφέρον συγγραφέων και αναγνωστών για ζητήματα που αφορούσαν τα ανθρώπινα συναίσθημα και το πώς αυτά εκδηλώνονταν μέσω του διαλόγου ανδρών και γυναικών. Ο Pietro Bembo στο διάλογο του *Gli Asolani* (1505) τόνιζε πως η αγάπη

⁵⁷ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 176.

⁵⁸ Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Κάλλιπος, Αθήνα 2016, σ. 227-31.

⁵⁹ Guazzo, ό.π., σ. 179.

ήταν η δύναμη που μπορούσε να ενδυναμώσει τη φιλία και την κοσμιότητα, υπό την προϋπόθεση όμως πως ο άνθρωπος θα είχε εξασκηθεί στο πώς να συμπεριφέρεται χρησιμοποιώντας τη λογική του. Όπως και στον Castiglione, έτσι και στον διάλογο αυτόν, η πλατωνική αγάπη εξιδανικεύεται εντός του αυλικού περιβάλλοντος και αναγνωρίζεται ως η μόνη κατάλληλη για τους άνδρες και τις γυναίκες⁶⁰.

Πιο συγκεκριμένα, οι άνδρες όφειλαν να αγαπούν τις γυναίκες μέσω της πιο έντιμης μορφής αγάπης, δηλαδή μέσω της «επουράνιας αγάπης», και όχι μέσω της «επίγειας αγάπης». Η «επουράνια αγάπη» είχε τη δύναμη να φέρει στην επιφάνεια τις «ομορφιές του μυαλού» ενός άνδρα και να επιδρά θετικά στη συμπεριφορά του. Οι γυναίκες, έτσι, θεωρούνταν ως ο κατ' εξοχήν παράγοντας που μπορούσε να γεννήσει ευγενή συναισθήματα στους άνδρες και να τούς εξευγενίζει. Οι άνδρες μπορούσαν να αποκτούν μέσω της επαφής τους με τις γυναίκες ευσπλαχνία, συμπάθεια και συμπόνια, να ξεχνούν συναισθήματα αρνητικά, όπως το μίσος, και να μετριάζουν τη σκληρότητά τους. Η γυναικεία παρουσία όμως είχε κυρίως την ικανότητα να τους κάνει να αποδέχονται τη φιλία και να εδραιώνουν ανάλογες ορθές κοινωνικές συμπεριφορές⁶¹. Από την άλλη, η «επίγεια αγάπη» αλλοίωνε το χαρακτήρα των ανδρών, λόγω του πάθους και της σαρκικής απόλαυσης που ενείχε. Μια αγάπη αυτού του είδους μπορούσε μόνο να μεγιστοποιήσει κάθε αρνητικό στοιχείο του χαρακτήρα τους. Ο σαρκικός πόθος αποστερούσε την αρετή από τους άνδρες και τους οδηγούσε στο αδιέξοδο του να «χάνουν την περιουσία τους, την καλή τους φήμη, την αρετή τους»⁶². Στα σωστά πλαίσια, λοιπόν, η συναναστροφή ενός άνδρα με το γυναικείο φύλο δεν οδηγούσε σε εκθήλυνση του, αλλά αντιθέτως, κατά τον συγγραφέα του διαλόγου, μπορούσε να επιβεβαιώνει την ανδρικότητα και να ισχυροποιεί την αρρενωπότητα του. Οι γυναίκες συγκεκριμένα λειτουργούσαν ως «καθρέπτης ανδρικότητας»⁶³.

Επιλογικά

Όπως παρατηρεί η Jennifer Richards, το έργο του Guazzo είναι ένας διάλογος που στόχευε στην αυτο-βελτίωση. Αποτελεί ένα έργο στο οποίο ουσιαστικά

⁶⁰ Androniki Dialeti, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal*, 54:1 (2011), σ. 12.

⁶¹ Guazzo, *The Art of Conversation*, ό.π., σ. 176.

⁶² Στο ίδιο.

⁶³ Dialeti, «Defending Women», ό.π., σ. 4.

επιχειρηματολογεί μόνο ο ιατρός Annibale, ενώ ο Guiglielmo έχει περισσότερο παθητική στάση⁶⁴. Στόχος του έργου είναι ο μοναχικός και μελαγχολικός Guiglielmo να σπάσει τα «δεσμά» της απομόνωσης και να αντιληφθεί πως μέσω της κοινωνικότητας και της διασφάλισης φιλικής επικοινωνίας θα γνωρίσει πώς να συμμετέχει σε μια «κόσμια συζήτηση» και να αποκομίζει πολλαπλά οφέλη σε προσωπικό επίπεδο. Παράλληλα, στον διάλογο αναδεικνύεται η θέση πως αυτός ο τρόπος ζωής μπορεί να είναι γενικότερα επωφελής για την κοινωνία. Ταυτόχρονα, μέσα από τη συζήτηση για τη μελαγχολία το έργο θίγει το ζήτημα των έμφυλων σχέσεων και εκφράζει μια άποψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έμμεση υπεράσπιση του γυναικείου φύλου. Μάλιστα, ο διάλογος του Guazzo μπορεί να ενταχθεί στη λογοτεχνική παράδοση των υπερασπίσεων του γυναικείου φύλου, αφού σε πολλά σημεία προτάσσει την ορθή συμπεριφορά των ανδρών προς τις γυναίκες, όχι μόνο για λόγους ευγενούς συμπεριφοράς, αλλά και ως παράγοντα που είχε ιδιαίτερη σημασία για τη σταθερότητα των σχέσεων των ανθρώπων και για την ευρύτερη κοινωνική ισορροπία. Τέλος, στο άρθρο αυτό έγινε προσπάθεια να ανιχνευθεί πώς μια ψυχική ασθένεια, όπως η μελαγχολία, συνιστάτο να αντιμετωπιστεί με τον ακριβώς αντίθετο τρόπο από μια επιδημία που έπληττε το σώμα. Η απομόνωση σε αυτή την περίπτωση αποτελούσε το ίδιο το πρόβλημα, όχι τη λύση του.

⁶⁴ Richards, *Rhetoric and Courtliness*, ό.π., σ. 34-5.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ BIBLIOGRAPHY

Πρωτογενείς πηγές Primary Sources

Burton, Robert, (Democritus Junior), *The Anatomy of Melancholy, What it is, With all the kinds, causes, symptoms, prognostics, and several cures of it. In three partitions. With their several sections, members, and subsections, philosophically, medically, historically opened and cut up*, Henry Cripps, Οξφόρδη 1628.

Guazzo, Stefano, *La civil conversatione del Sig. Stefano Guazzo genti' huomo di Casale di Monferrato divisa in quattro libri*, Altobello Salicato, Βενετία 1579.

—, *The Art of Conversation*, J. Brett (εκδ.), Λονδίνο 1738.

Ficini, Marcilii, *De Vita libri Tres, recens iam a mendis fitus vindicati*, Βασιλεία 1529.

Βιβλιογραφία Secondary Literature

Baron, Hans, *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton University Press, Πρίνστον και Νιου Τζέρσεϊ 1955.

Begali, Mattia, «Stefano Guazzo (1530-1593)», στο Gaetana Marrone, Paolo Puppa, Luca Somigli (επιμ.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies 1*, A-J, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2007, σ. 904-5.

Betz, Emily, «Melancholy: The Evolution of the English Malady, c. 1550-1750», *Trinity Postgraduate Review, Being Human and Transnationalism*, 18:1 (2019), σ. 1-18.

Brown, Alison, «Rethinking the Renaissance in the aftermath of Italy's crisis», στο John M. Najemy, (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 246-265.

Capp, Bernard, «'Jesus Wept' But Did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England», *Past and Present*, 224 (Αύγουστος 2014), σ. 75-108.

- Dialeti, Androniki, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal*, 54:1 (Μάρτιος 2011), σ. 1-23.
- , «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2019, σ. 205-220.
- Elias, Nobert, *Η εξέλιξη του πολιτισμού, Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεότερη Ευρώπη*, τόμ. Α', *Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Gowland, Angus, «Burton's Anatomy and the Intellectual Traditions of Melancholy», *Babel*, 25 (2012), σ. 221-257.
- , «The Problem of Early Modern Melancholy», *Past & Present*, 191 (Μάιος 2006), σ. 77-120.
- Horodowich, Elizabeth, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008.
- Miller, Peter N., «Friendship and Conversation in Seventeenth-Century Venice», *The Journal of Modern History*, 73:1 (Μάρτιος 2001), σ. 1-31.
- Najemy, John M. (επιμ.), «Introduction: Italy in the Renaissance», στο Najemy (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, σ. 1-17.
- Nicholson, Eric, «‘She Speak Poniards’: Shakespearean Drama and the Italianate Leading Lady as Verbal Duelist», *Early Modern Literary Studies*, Special Issue: European Women in Early Modern Drama, 27 (2017), σ. 1-16.
- Radden, Jennifer, «Learned People and Melancholy. Ficino», *The Nature of Melancholy. From Aristotle to Kristeva*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.
- Ragni, Cristiano, «‘I have decreed not to sing in my cage’. Melancholy at Court from Castiglione to Shakespeares’ Much Ado About Anything», *SigMa – Rivista di Letteratura comparate, Teatro e Arti dello Spetacolo*, 5 (2021), σ. 395-411.
- Richards, Jennifer, «Health and Intoxication, and Civil Conversation in Renaissance England», *Past and Present, Supplement 9* (2014), σ. 168-186.
- , *Rhetoric and Courtliness in Early Modern Literature*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003.

- Shrank, Cathy, «Masters of civility. Castiglione's *Courtier*, della Casa's *Galateo*, and Guazzo's *Civil Conversation* in early modern England», στο Michele Marrapodi, *The Routledge Research Companion to Anglo-Italian Renaissance Literature and Culture*, Routledge, Οξφόρδη 2019, σ. 144-159.
- Wiesner-Hanks, Merry E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, Ελένη Καλογιάννη (επιμ.), Αρετή Μπουκάλα (μτφρ.), Ξυφαράς, Αθήνα 2008.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη, «'Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη»; 'Επιτελέσεις του ανδρισμού στο *Βιβλίο του Αυλικού* του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά/Historica*, 33, 64 (Οκτώβριος 2016), σ. 185-210.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη, Πλακωτός, Γιώργος, Πούπου, Άννα, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Κάλλιπος, Αθήνα 2016.
- Πελεγρίνης, Θεοδόσιος, *Η Μελαγχολία της Αναγέννησης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

Ηλεκτρονικές πηγές και βάσεις δεδομένων

Digital sources and data bases

- Επιστολή Β' Προς Κορινθίους*, 15:33, Ρητά 18:24 στο *Bible Gateway*, <https://www.biblegateway.com/passage/?search=1%20Corinthians%2015%3A33%20Proverbs%2018%3A24&version=NIV> (πρόσβαση: 10.6.2022).
- Nederman, Cary, «Civic Humanism», στο Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Ανοιξη 2019), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/humanism-civic/> (πρόσβαση: 2.02.2020).
- Scott, Joseph Nicol, *A New Universal Etymological English Dictionary*, T. Osborne and J. Shipton, J. Hodges, R. Baldwin, W. Johnston, και J. Ward, Λονδίνο 1755, στο *Lexicons of Early Modern English*, <https://leme.library.utoronto.ca/search/quick> (πρόσβαση: 10.6.2022).

Plagues and diseases through newspapers' reports during the seventeenth century

Λοιμοί και ασθένειες μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων του 17ου αι.

Dr. Panagiotis Georgakakis*

Δρ. Παναγιώτης Γεωργακάκης

ABSTRACT: Plagues and the transmission of diseases constituted one of the major concerns of people during the early modern period. Although there was a consistent effort from the sixteenth century onwards to find proper solutions to relieve the European citizens, the lack of medical knowledge forced these states to focus mostly on the containment of these diseases and not on finding a cure. Thus, the European states used any available resource in this battle against plagues. One of the most prominent allies in this effort to control the outbreak of diseases was the press. Brochures and pamphlets issued by the authorities, reporting the established policies on plagues, circulated in large numbers during the sixteenth century. The emergence of the newspaper in the early seventeenth century increased this circulation. The purpose of this article is to present the role of Francophone newspapers in propagating public health measures through the relevant reports and advertisements on their issues, during a period when the need for medicines increased, the services provided by apothecaries became necessary for the function of the health system and doctors' involvement was of utmost importance.

Keywords: Plague, spreading diseases, gazettes, medical advertisements, reports

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Οι λοιμοί και οι μεταδοτικές ασθένειες αποτελούσαν βασικούς παράγοντες ανησυχίας κατά την πρόιμη νεότερη περίοδο στην Ευρώπη. Παρόλο που από τα τέλη του 16ου αι. και κυρίως κατά τον 17ο αι. παρατηρείται μια εντατική προσπάθεια εύρεσης λύσεων που θα ανακούφιζαν τους κατοίκους των ευρωπαϊκών κρατών, η έλλειψη επαρκών ιατρικών γνώσεων είχε ως αποτέλεσμα τα κράτη να περιορίζονται κυρίως στην προσπάθεια

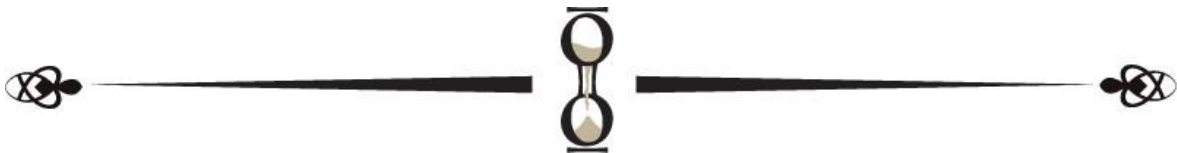
* Panagiotis Georgakakis holds a doctorate degree in Early Modern European History from the University of St. Andrews. On his thesis, he explored the development and the dissemination of the Huguenot newspapers in the Dutch Republic, 1670-1701. He is a graduate of the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens (NKUA), where he also earned his master's degree in European History. He has published three more articles concerning the newspaper news of the Early Modern Europe.

Ο Παναγιώτης Γεωργακάκης είναι διδάκτορας του πανεπιστημίου του St. Andrews, με θέμα διατριβής την ανάπτυξη και κυκλοφορία συγγενικών εφημερίδων στις Ηνωμένες Επαρχίες της Ολλανδίας, 1670-1701. Είναι πτυχιούχος του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, όπου επίσης ολοκλήρωσε με άριστα τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Ευρωπαϊκή ιστορία. Έχει εκδώσει άλλα τρία άρθρα με θέμα τα νέα σε εφημερίδες της πρόιμης νεότερης Ευρώπης.

ελέγχου και περιορισμού των ασθενειών και όχι στην καταπολέμησή τους. Στη μάχη αυτή εναντίον των ασθενειών, οι ευρωπαϊκές αρχές χρησιμοποιούσαν ό,τι μέσο διέθεταν για ενημέρωση και προστασία. Αναπόφευκτα λοιπόν, η τυπογραφία αποτέλεσε σημαντικό σύμμαχο σε αυτή την αποστολή. Μπροσούρες και φυλλάδια με τις αποφάσεις των αρχών για την αντιμετώπιση των λοιμών κυκλοφορούσαν ήδη από τον 16ο αι. Σε αυτά ήρθε να προστεθεί και η κυκλοφορία της εφημερίδας από τις αρχές του 17ου αι. Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να παρουσιάσει τον ρόλο των εφημερίδων, κυρίως των γαλλόφωνων, στην ενημέρωση του κοινού πάνω σε θέματα δημόσιας υγείας, καθώς και τη σπουδαιότητα των φαρμάκων, των φαρμακοποιών και των ιατρών, όπως αυτά εμφανίζονταν μέσα από τις σελίδες του Τύπου της εποχής.

Λέξεις κλειδιά: Πανώλη, μετάδοση ασθενειών, εφημερίδες, ιατρικές έντυπες διαφημίσεις, αναφορές

The *Nouvelles solides et choisies*, a Huguenot gazette published in the Dutch Republic throughout the 1680s, placed an advertisement at the end of its issue on 1 July 1688. The advertisement stated that:

We informed the public that Messieurs Ras, father and son, royal surgeons and doctors of the King of France, were in Brussels throughout the years 1686 & 1687 providing the citizens with a lot of cures, and now they are travelling in Lille, Valenciennes and in other cities in Flanders for curing people from diseases; after that, they will visit the Holland, and they will stay in Rotterdam and later in Amsterdam [...]. They will stay in each region for almost twenty days.¹

The advertisement continued by informing the readers of the gazette about the addresses where these two French doctors could be found during their stay in Flanders and in Holland. Although this advertisement is interesting by itself as it was one of the few announcements where doctors visited foreign states providing treatments for diseases, some intriguing questions arise. Why did two royal French doctors decide to visit these regions? Was this an autonomous decision or it was more a plan of the French authorities who were seeking to expand the French influence in these places months before the start of the War of the Great Alliance? Were the plagues and spreading diseases a reason which drove the early modern European states to adopt a common policy, putting aside their differences?

¹ BL: PENN.NT367: *Nouvelles solides et choisies*, du Jeudi 1 Juillet 1688.

This article sheds light on these questions as well as on the role of gazettes in the dissemination of important announcements about public health, at a time when wars and pandemics either coexisted or alternated to each other. Moreover, the study of these newspaper reports not only reveals the policies followed by the European states' authorities in order to control these diseases, but also whether these policies had been successful or not. This article presents the reports coming from the Huguenot gazettes published in the Dutch Republic during the second half of the seventeenth century. These gazettes contain important information as during this period they hosted news from every major European city, while most of the newspapers published during the seventeenth century were interested mostly in the internal news of their state. These Huguenot gazettes give us an extremely useful map of international news concerning the outbreak of plagues in Europe and the policies of each state against these threats.

Pandemics in early modern Europe

The fourteenth-century outbreak of the "Black Death" was the key event and the turning point that led to the reconsideration and revision of existing methods of health care in Europe. After all, the European states did not have any other option but to reform their health care system and to develop sophisticated mechanisms to control the spread of epidemic diseases. Indeed, Europe faced a serious number of emerging cases of plagues and diseases immediately after the end of the "Black Death" in 1351 up until the eighteenth century, with critical bouts of epidemics in Marseille and Moscow in 1720 and in 1770 respectively. Yet, Europe faced more than just plague outbreaks. There were also outbreaks of smallpox, cholera and typhus. Throughout those centuries, European authorities tried to restrain the spread of these diseases using a variety of methods, which have not always been proven successful.²

The plague and other diseases did not strike with the same severity all the European states. The differences lie on the death rates per region or state, on the duration and frequency of each outbreak. In the second quarter of the seventeenth century, for instance, the plague spread vastly over an area that covered most of Germany, half of Italy, an important part of

---

² Paul Slack, "Responses to Plague in Early Modern Europe: The Implications of Public Health", *Social Research: An International Quarterly*, 87:2 (2020), p. 409; Nico Voigtgländer & Hans-Joachim Voth, "The Three Horsemen of Riches: Plague, War, and Urbanization in Early Modern Europe", *Review of Economic Studies*, 80:2 (2013), p. 779.

France and the Iberian Peninsula, and the main urban clusters in the Low Countries and England. In Northern Europe the plague struck repeatedly, while in Southern Europe there was only one wave of the disease. There are also differences in the places affected by these outbreaks. In the north of Europe, plague outbreaks affected mostly urbanized areas; in Southern Europe it was the countryside that was affected the most.³ [Table 1]

Table 1: Plague intensity in western Europe during the seventeenth century¹

Country/Region	Plague victims (millions)	% of population lost to plague
South Italy	0.87-1.25	30-40
North Italy	2	30-35
South Germany ²	-	20-25
Dutch Republic	-	15-25
Spain	1.25	18-19
France	2.20-2.40	11-14
England	0.45	8-10

1. These data were an excerpt of the following: Guido Alfani, 'Plague in Seventeenth-century Europe', pp. 408-430.; I. Fusco, *Peste, demografia e fiscalità nel regno di Napoli del XVII secolo* (Milan: Franco Angeli, 2007).; E.A. Eckert, 'Boundary formation and diffusion of plague: Swiss epidemics from 1562-1669', *Annales de Démographie Historique* (1978), pp. 49-80.; K.F. Helleiner, *The population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution* (Cambridge: Cambridge UP, 1967), pp. 1-97.; M.A. Arnould, *Mortalité et épidémies sous l'Ancien Régime dans le Hainaut et quelques régions limitrophes* (Liège/Paris: Université de Liège, 1965), pp. 465-481.

2. South Germany includes Rhineland, Alsace and part of Switzerland.

During the seventeenth century, European states once again faced the calamities of plague and other diseases. In Southern France and Northern Italy, the plague outbreaks of the 1630s and 1660s were extremely lethal, especially when compared to the "Black Death". A great number of casualties could also be observed in the Holy Roman Empire, as the Thirty Years' War inflamed pre-existing problems. Troops on both sides acted as disease carriers, spreading the plague.⁴

³ Guido Alfani, "Plague in seventeenth-century Europe and the decline of Italy: an epidemiological hypothesis", *European Review of Economical History*, 17:4 (2013), pp. 412-413.

⁴ Guido Alfani, *Calamities and the Economy in the Renaissance Italy: The Grand Tour of the Horsemen of Apocalypse*, Palgrave, Basingstoke 2013, pp. 43-44; Ann G. Carmichael, "Diseases of the Renaissance and Early

In seventeenth-century England, outbreaks of disease occurred mostly in large urban centres, especially in London. This was the case in the Low Countries as well, in Flanders and Holland. For instance, Amsterdam was gravely affected by the plague. The city dealt with the disease several times during the seventeenth century -in 1602, 1617, 1623-1625, 1635-1637, 1654-1655 and in 1663-1664- as it was a major trade hub with its harbour being an international centre for exchanging goods and information.⁵

Beyond the plague, Europe dealt with several other diseases during the sixteenth and seventeenth centuries. Influenza was often an issue during the sixteenth century, as at least three major waves hit Europe in 1510, 1557-1558 and 1580. The number of influenza outbreaks decreased during the seventeenth century, as only two outbreaks have been recorded in 1627 and 1663. Yet, both have been considered extremely lethal in the contemporary scholarly discourse.⁶ "New diseases" also made their appearance, inciting fears that urged for a better medical explanation by the authorities. Typhus, scarlet fever, syphilis and tuberculosis were just a few of the diseases which spread across Europe during the early modern period.

Smallpox also was a disease which troubled the European population, especially from the mid-sixteenth century onwards. The mortality rates of this disease were accelerating during the seventeenth century. Around 30% of the annual mortality in Italian cities was due to the smallpox outbreaks of the late seventeenth and early eighteenth century. The percentage in England was smaller, just 10%. London, however, dealt with continuous waves of smallpox for years. Likewise in major cities of the Dutch Republic, like Amsterdam, Rotterdam, the Hague and Utrecht that were very densely populated had a wide propagation of smallpox among its inhabitants. In the eighteenth century, smallpox outbreaks were extremely common in major Dutch cities, with a smallpox outbreak occurring almost every three years.⁷

Modern Europe", in Kenneth F. Kiple (ed.), *The Cambridge World History of Human Disease*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 281.

⁵ Edward Anthony Wrigley & Roger Snowden Schofield, *The Population History of England 1541-1871: A Reconstruction*, Arnold, London 1981, p. 668; Christopher J. Duncan & Susan Scott, *Return of the Black Death: The World's Greatest Serial Killer*, Wiley, Chichester 2004, p. 331.

⁶ Carmichael, "Diseases of the Renaissance", *ibid*, p. 282.

⁷ Ann G. Carmichael & Arthur Silverstein, "Smallpox in Europe before the seventeenth century: Virulent killer or benign disease?", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 42:2 (1987), pp. 147-168; Lorenzo del Panta, *Le epidemie nella storia demografia italiana*, Loescher, Turin 1980, p. 248; Willibrord J.M.J. Rutten, "The demographic history of smallpox in the Netherlands, 18th-19th centuries", in Theo Engelen, Don R. Shepherd & Yang Wen-shan (eds.), *Death at the opposite ends of the Eurasian continent. Mortality trends in Taiwan and the Netherlands 1850-1945*, Aksant, Amsterdam 2011, p. 184.

The emergence of gazettes

The emergence of the newspaper during the first decade of the seventeenth century played a significant role in the development and the establishment of a community of news which was important in shaping public opinion a century later. In 1605 Johan Carolus, a bookseller from the city of Strasbourg, published the first printed news broadsheet. Others soon followed his idea by establishing their own ventures, first in the German states and later in the Dutch Republic, France, England, and the rest of Europe.⁸

The first gazettes had an obvious main purpose, to inform their readers about trade goods, new trade routes and harbours, along with anything that dealt with commerce. If there was any information about a war that could affect commerce or news about a harbour that was under siege, then newsmen would include this information in their gazettes. Soon, these gazettes started to present a variety of information in their issues; diplomatic news, news about warfare and news from the courts appeared in their reports.⁹

Most of the gazettes that emerged during the seventeenth century were primarily focused on the news of their state, while the news coming from foreign cities was usually outdated. Evidently, their content was constructed as such because the newsmen targeted an internal and more limited readership rather than an international one.

The first newsman, who inserted more news from foreign cities into his gazette, was Théophraste Renaudot, the founder of the Paris *Gazette*. Renaudot established his newspaper in 1631 and thanks to Cardinal Richelieu's help, he managed to eliminate his rivals. Renaudot's primary purpose was to cover the Thirty Years War; his gazette, however, became the mouthpiece of French government propaganda from the start of its circulation.¹⁰

The first who realized the power of the French language as the dominant language of the time, and the chances for more profit were the Dutch. From 1620, Dutch newsmen published and circulated Francophone gazettes. The first Francophone gazette that was published was the *Courant d'Italie et d'Almaigne* in 1620 by the German Caspar van Hilten in Amsterdam. It was a translated copy of his Dutch newspaper entitled *Courante uyt Italien, Duytslandt &c.*

---

⁸ Andrew Pettegree, *The Invention of News: How the World came to know about itself*, Yale University Press, New Haven 2014, p. 183; Thomas Schröder, "The Origins of German Press", in Brendan Dooley & Sabrina A. Baron (eds.), *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Routledge, New York & London 2001, p. 133.

⁹ Jean-Pierre Vittu, "Instruments of Political Information in Franc", in Dooley & Baron (eds.), *ibid.*, p. 166; Pettegree, *ibid.*, pp. 84, 182-183.

¹⁰ Gilles Feyel, "Théophraste Renaudot", in Jean Sgard (ed.), *Dictionnaire de la presse. Dictionnaire des journalistes: 1600-1789*, vol. 2, Voltaire Foundation, Oxford 1999, pp. 838-848; Gilles Feyel, *L'Annonce et la Nouvelle. La Presse d'information en France sous l'Ancien Regime (1630-1788)*, Voltaire Foundation, Oxford 2000, p. 170; Howard M. Solomon, *Public Welfare, Science, and Propaganda in Seventeenth Century France. The innovations of Théophraste Renaudot*, Princeton University Press, Princeton 1972, pp. 55, 107.

Others would follow his example. In 1655, Otto Barenz Smient started the publication of the *Nouvelles Ordinaires*, the first weekly Francophone gazette that was not a translated copy of a Dutch one. In 1662, Cornelis van Swoll, another Dutch publisher, would establish his own French gazette, *La Gazette d'Amsterdam*. Smient and especially Van Swoll relied on Huguenot copywriters and editors for the survival of their gazettes. These Huguenots had established news networks not only in Paris but also in other European capitals, especially during the 1670s, when King Louis XIV's aggressive policy towards the Huguenots of his realm became more and more apparent.¹¹

Thus, during the 1670s the first Huguenot gazettes would emerge. The number of Huguenot gazettes that were published in the Dutch Republic would increase rapidly after the Revocation of the Edict of Nantes in 1685 which drove a significant number of Huguenots to exile. Huguenot gazetteers followed a completely different policy than the ordinary newsmen. They did not concentrate on news from the Dutch Republic, as the Dutch newsmen did, but, on the contrary, they were interested in international news. This decision proved to be wise, since their pre-existing news network had been expanded after the establishment of Huguenot communities in several European states during the 1680s. These communities had a close relationship to each other exchanging news and information. Thus, the Huguenot gazetteers found not only new correspondents in several European states but an external readership as well. The example of the Huguenot theologian Jacques Lenfant is indicative of the popularity of the Huguenot gazettes. On 29 November 1684, Lenfant wrote from Heidelberg to his friend and fellow exile Pierre Bayle in Rotterdam. At the end of his letter, he stated that:

For the rest, to change the subject, we are so happy here with the *Gazettes raisonnées* that come to us from Holland, the style seems so pure, the phrasing so free, and the reflections so solid, that I was asked to be informed who was the author, and if we will be able to have them all since they first appeared. I beg you, Sir, to tell me what you know about it, and I promise to keep your communication discreet.¹²

As Lenfant's letter indicates, the Huguenot gazettes published in the Dutch Republic were well-known to members of the Huguenot diaspora beyond the borders of the state. Indeed, the Huguenot gazettes were the first international newspapers. The Huguenot newsmen leaned

---

¹¹ Panagiotis Georgakakis, "Delivering the News from Abroad: French-Language gazettes published in the Dutch Republic during the second half of the Seventeenth Century", *University of Toronto Quarterly*, 89:4 (2020), pp. 660-662.

¹² "Lettre 359: Jacques Lenfant a Pierre Bayle", at <http://bayle-correspondance.univ-st-etienne.fr> (access: 30.06.2022).

on to a very dynamic diaspora that was not only a constant pool of customers, but also supplied them with news. Therefore, their information was reliable and up-to-date, and Huguenot gazetteers were regarded as purveyors of accurate and informative news.

The Diseases in the Huguenot reports and the importance of the public health

Huguenot gazettes presented news from all major European cities and from places where something noteworthy happened, like a battle or the signing of a treaty. The appearance of a disease outbreak was a very important event not to be mentioned in the reports. The concern for public health was apparent through the numerous advertisements that were published in the Huguenot gazettes. Thus, notices or decrees that dealt with health care or with the containment of a disease always appeared in the gazettes.

An outbreak of plague swept through Poland, Hungary, Austria and later many German cities between 1675 and 1684, worrying the state authorities. The *Nouvelles extraordinaires de divers endroits* and the *Nouvelles solides et choisies*, the two Huguenot gazettes of that time, presented reports from the cities which had been affected by the plague. The *Nouvelles extraordinaires de divers endroits* shared news from Poland in the issue published on 12 June 1681, with the inclusion of a report originating in Hamburg on 6 June. Among the information stated, one could read that "a great disease fell into the country ravaging it greatly".¹³

In the issue published on 14 August 1681, the report from Hamburg dated on 8 August included a declaration from the German authorities in Frankfurt who denied entrance to their city for people and goods coming from the places which had been affected by the plague. The officials informed the readers that this decision has been approved by the emperor Leopold I, and that "the people and goods from the cities of the empire which [had] not been affected [had] the liberty to move and to trade in [their] land".¹⁴

Although there was a continuous flow of reports about the plague outbreak and the cities which had been affected, the information appearing in these reports lacked details. None of these reports, for instance, included the number of deaths due to the plague. On the contrary, the reports often commented that the plague had devastated the city or the land, without any other information whatsoever. Apart from the names of cities and places that had been affected, the gazettes presented the names of famous or important figures struck by this disease. This

---

¹³ BnF: G-4390: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, du Jeudi 12 Juin 1681.

¹⁴ BnF: G-4390: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, du Jeudi 14 August 1681.

information was purposeful and targeted. Firstly, the readership of the gazettes constituted mainly of people who belonged in the middle and, especially the upper classes of society, to whom such an information was valuable. Moreover, the news of important figures contracting plague reinforced the arguments of state authorities for a restrictive policy, at least until the danger was over. The examples below clearly demonstrate this Huguenot approach.

The *Nouvelles solides et choisies* published news of the plague in its issue circulating on 8 March 1685. A report coming from Vienna informed the readers that the Bishop of the city had been affected by the plague and thus he could not attend a meeting with his colleague, the Bishop of Venice. This news alarmed Dutch officials. The gazette placed an announcement by the magistrates of the city of Amsterdam at the end of its issue. According to the announcement: "anyone who has any kind of fever should visit the doctors immediately". The editor of the gazette added at the end that "many other Dutch cities stated that they would provide to their citizens a free appointment to doctors for the same reason".¹⁵

In 1694, a huge outbreak of smallpox hit England. The infectious disease devastated the land until 1695 and one of its victims was Queen Mary II. The gazettes did not share much information about the epidemic, not until the news of the Queen's health became known. This was not something unusual, as news from the front was editors' priority. The War of the Great Alliance was at its peak at that time and the gazettes' reports were full of information about armies, fleets and royal decisions for the reinforcement of the states' treasurers. Thus, news about the smallpox outbreak in London appeared usually at the end of each London report. The first report in which the outbreak was mentioned appeared in the issue of the *Gazette d'Amsterdam* on 1 April 1694. At the end of the London report dated on 23 March, the reader was informed that: "the Lord Mayor of the city of London was very sick from the smallpox, but he is feeling better now".¹⁶

In the next issue of the gazette published on 5 April 1694 it is similarly reported that the mayor of London survived from the smallpox and he returned to his duties. The admiral Killigrew, however, was not as lucky. In the same report from London covering the period 26-28 March, it is stated that: "the Admiral Killigrew... is now dead from the disease".¹⁷ The gazettes did not update their readers about the course of the pandemic until 10 January 1695. The issue of the *Gazette d'Amsterdam* published on that date included a report from London

---

¹⁵ BnF: G-4390: *Nouvelles solides et choisies*, du Jeudi 8 Mars 1685.

¹⁶ GEN: CD 39 RES: XXVI. Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Jeudi 1 Avril 1694.

¹⁷ GEN: CD 39 RES: XXVII. Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 5 Avril 1694.

referring to the period from 28 to 31 December 1694. The report stated that: "Her Majesty, the Queen, was very ill and she vomited, and on Sunday red, small poxes appeared in her skin, alarming all the royal doctors. The King remains on her side since then, and the doctors provided her with lot of medicines".¹⁸ The gazette published on 17 January 1695 delivered most unfortunate news. The London report dated on 7 January opens with the news about Queen's health:

The joy and relief that we share during the morning of Tuesday, as the health of our Queen had been better, did not last long. The night more poxes appeared in her skin, and the Queen bravely endured the intense pain. The doctors provided her with some new medicines, but her condition became more and more irreversible... The Queen died after eight days of disease, and the King, who was next to her all the time, is inconsolable.

The report continues by presenting both the assembly of the royal council and the Parliament, gathered not only to express their condolences for the loss of the Queen to the King, but also to deploy controlled measures against the pandemic. The report, however, mentions that any restriction would be difficult to be maintained, as "the city of London [was] full of soldiers and militia who [were] gathering [there] in order to fight in Ireland and in Europe".¹⁹ These examples reveal the importance of health measures for the officials. All European states showed consistent effort in dealing with the outbreaks of diseases that impacted their regions. The control of the epidemic spread was of central importance as the mortality of the population could easily be augmented, causing severe problems to the state itself. Indeed, other than outbreaks of disease, the states dealt with war, food shortages, and the imminent issue of poverty. However, their approaches and related efforts were not always successful, and conflicts often arose.

New legislation and the passing of decrees were usually the first steps authorities took in order to control a disease outbreak. These notices were made public using various methods. In Italy, *comandatori* read decrees publicly and placed them in prominent places in the city, for instance on church doors or in front of a public building. In Amsterdam, heralds would also read these decrees in every important public space, like in the Dam or in the harbour, while the

---

¹⁸ GEN: CD 39 RES: III. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 10 Janvier 1695.*

¹⁹ GEN: CD 39 RES: IV. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 17 Janvier 1695.*

same notices were affixed in the Bourse.²⁰ Most of these decrees focused on the restriction of the population who had already been affected. The *Gazette d' Amsterdam* published on 20 January 1695 presented not only the funeral of Queen Mary II, but also the decision of the Lord Mayor of the city of London on the restriction due to the pandemic. The mayor informed the King that it would be for the best of the realm if the Londoners remained indoors for some days, until the number of deaths decreased.²¹ A similar process was repeated in London in the summer of 1625, when the plague struck the English capital. John Gore, Lord Mayor of London, issued instructions for the restriction of the disease; yet these measures proved ineffective.²²

Gore described that "the houses infected [had] not been, nor yet [were] kept shut up", despite a "proclamation and many precepts and orders in that behalf made and taken, as well by the King's most excellent Majestie, as by [him] and [his] Brethen the Aldermen". Gore instructed Londoners to avoid leaving their homes, and not "to come into, or frequent any public assemblies".²³ Unfortunately for Gore and the Londoners, these attempts at disease control failed. Historian Paul Slack estimates that more than 26,000 people died in London, approximately 20% of the population.²⁴

Other strategies formulated were quarantine and cordons sanitaires.²⁵ Cordons sanitaires were lines of military posts, or other barriers enclosing a community stricken by an infectious disease. The people living in that area could not move beyond those barriers, as the containment of the disease would be at risk. This measure was more commonly practiced in Southern Europe, but this does not mean that certain states in Northern Europe had not also adopted it.

The other method of disease control was quarantine. Quarantine encompassed several distinct policies and procedures, from the containment and observation of the people who were suspected of infection, along with their goods, to the isolation and treatment of the sick and to

---

²⁰ Clé Lesger, *The Rise of the Amsterdam Market and Information Exchange. Merchants, Commercial Expansion and Change in the Spatial Economy of the Low Countries c. 1550-1630*, Ashgate, Aldershot 2006, pp. 157-158, 214, 222, 225; Filippo de Vivo, *Information and Communication in Venice, Rethinking Early Modern Politics*, Oxford University Press, Oxford 2007, p. 129.

²¹ GEN: CD 39 RES: V. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Jeudi 20 Janvier 1695*.

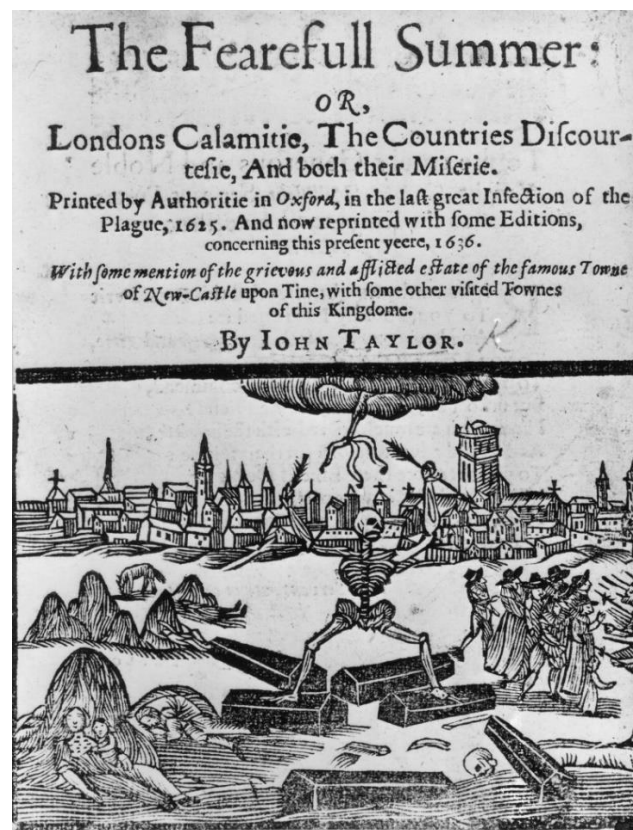
²² Kirsty Rolfe, "It is No Time Now to Enquire of Forraine Occurrents': Plague, War, and Rumour in the Letters of Joseph Mead, 1625", in Joad Raymond & Noah Moxham (eds.), *News Networks in Early Modern Europe*, Brill, Leiden 2016, pp. 570-571.

²³ John Goare, Mayor of London, *By the Mayor. Whereas the Infection of the Plague is Daily Dispersed more and more in Divers Parts of this city*, London 1625.

²⁴ Paul Slack, *The Impact of plague in Tudor and Stuart England*, Oxford University Press, Oxford 1985, pp. 7-17, 145-151.

²⁵ Alexandra Bamji, "Health passes, print and public health in early modern Europe", *Society for the Social History of Medicine*, 32 (2017), pp. 442-445; Valentin Groebner, *Who are you? Identification, Deception and Surveillance in early modern Europe*, Zone Books, New York 2007, pp. 171-184.

the gradually reintegration into the society of those who had recovered from the disease.²⁶ The Huguenot gazette *Mémoires* presents such an example of quarantine in its issue published on Thursday 15 August 1675. The London report dated on 9 August informed the readers that three merchant ships arrived from the East Indies in the Fort of Saint George on 5 August. The report gives detailed information about the cargo of the ships and, among other things, it stated that: "the crew will remain in the lodge named *Bengale* for several days, following the procedure. After that, the cargo will be transferred to Portsmouth".²⁷ [Illustration 1]

Illustration 1: Pamphlet against the restriction policies in London, Oxford, 1625. University of Michigan Library

Authorities did not only use restrictions; they realized the importance of health care and hospitals. Dutch innovations were extremely influential on this matter. At the end of the sixteenth century and the beginning of the seventeenth century, two Dutch institutions would

²⁶ Brian Pullan, "The Counter-Reformation, medical care and poor relief", in Ole Peter Grell, Andrew Cunningham & Jon Arrizabalaga (eds.), *Health Care and Poor Relief in Counter-Reformation Europe*, Routledge, New York & London 1999, p. 20.

²⁷ BnF: g-4275-4390 4278: *Mémoires Qui dévoient servir à la composition de la Gazette d'Amsterdam, du Jeudi 15 Aout 1675.*

emerge, the "tuchthuis" and the civil hospitals for the disabled and sick and poor. Those two institutions would soon expand in Northern Europe.²⁸

The Dutch also invested in a more sophisticated civic health care system by reinforcing new medical doctrines and clinical methods that were taught in Dutch universities. The use of chemistry and physics in the production of medicines as well as the importance of hygiene were the first steps to a more reliable protection from diseases. This defense was reinforced by the new administrative and organizational mechanisms which had as a main objective the improvement of care and public hygiene. The system of regulating apothecaries, for instance, became famous not only in Dutch cities, but in foreign states as well.²⁹

Another method which helped in the early stage of affection was the advertisement of doctors, apothecaries and any medicine available for the relief of the patients' symptoms or the treatment of the disease ailing them. This kind of advertisements were common in the Huguenot papers, and they were purposeful, aiming first and foremost to the promotion of medical care during a period when the battle against diseases was of utmost importance to most European societies. Nevertheless, gazetteers also accepted advertisements in their newspapers in order to gain more profit as they proved to be an important additional income. Advertisements stand witness to the development of a consumer society, projecting its needs and fears.³⁰ [Table 2]

Table 2: The percentage of the genre of the advertisements appearing in the Huguenot gazettes, 1677-1701¹

GENRE OF ADVERTISEMENTS	PERCENTAGE IN TOTAL
BOOKS/ BOOKSELLERS/ BOOK AUCTIONS	46%
DOCTORS/ APOTHECARIES/ MEDICINES	16%
MERCHANTS	15%
LOTTERIES	7%
ANNOUNCEMENTS	6%
MISSING PERSONS/ ANIMALS	4%
WANTED PERSONS	4%
TEACHERS/ SCHOOLS	2%

²⁸ Jonathan Israel, "Dutch influence on urban planning, health care and poor relief: The North Sea and Baltic regions of Europe, 1567-1720", in Ole Peter Grell & Andrew Cunningham (eds.), *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*, Routledge, New York & London 1997, p. 69.

²⁹ Israel, "Dutch influence on urban planning, health care and poor relief ", *ibid.*, pp. 73-75.

³⁰ Arthur der Weduwen, "Booksellers, Newspaper Advertisements and a National Market for Print", in Shanti Graheli (ed.), *Buying and Selling: the business of books in early modern Europe*, Brill, Leiden 2019, p. 41.

1. Source: Panagiotis Georgakakis, *Delivering the News: The Huguenot gazettes published in the Dutch Republic, 1671-1701*, PhD Thesis, June 2022.

The advertisements that appeared in the Huguenot gazettes varied. The book industry dominated the advertising market of the period. Following these were medical advertisements. Doctors and apothecaries were extremely active in advertising their services. Doctor Leviez, a surgeon, placed twenty-eight advertisements in the *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, the *Nouveau journal universel* and the *Nouvelles solides et choisies* from 1684 to 1690, while doctor Massard, a physician and iatrochemist, had placed twenty-one advertisements in the *Nouvelles solides et choisies* and the *Gazette d'Amsterdam* from 1693 to 1701.³¹

Most doctors and apothecaries had their businesses in Paris. This was pivotal to their advertising content, as Huguenot papers focused on the huge French market, where only one authorized gazette was in circulation, and not in the internal Dutch market where the profits were limited. From 1677 to 1701, the Huguenot gazetteers placed 289 advertisements for doctors, apothecaries, syrups and medicines, constituting the 36% of the total corpus of the advertisements appearing in the gazettes during the period 1671-1701.

The apothecary Le Baume advertised his medicines against headaches but also against the pain of the smallpox in his advertisement in the *Gazette d'Amsterdam*. The advertisement opens with the following sentences: "Le Baume, the apothecary who is famous in Rome about his medicines, left Rome and now lives in Paris. His medicines against headache and the pains of the smallpox will bring relieve to everybody...". The advertisement continues by giving to the public the apothecary's address.³²

Most of the apothecaries and doctors advertised their stock of medicines which could be used for various diseases. Thus, doctor Massard advertised in the *Gazette d'Amsterdam* his new book about "the innocent and very effective cures against any kind of diseases". The doctor

---

³¹ The available information about those doctors is limited. Even though the advertisements were extremely detailed about the doctors' work and the medical treatments they provided, personal details were hardly mentioned. The only exception was Jacques Massard, who wrote and published a serial work of apocalyptic interpretation entitled *L'Harmonie des Prophéties anciennes avec les modernes*. Massard was a Huguenot, who found sanctuary, after the Revocation of the Edict of Nantes, in Amsterdam where he was active as a doctor and a writer. Kristine Wirts & Leslie Tuttle, "Jacques Massard: Prophecy and the Harmony of Knowledge", in Lionel Laborie & Ariel Hessayon (eds.), *Early Modern Prophecies in Transnational, National and Regional Contexts*, vol. 324/23, Brill, Leiden 2020, pp. 84-132.

³² GEN: CD 39 RES: LXXII. Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Jeudi 14 Octobre 1694.

did not ask for any payment until the patient had recovered.³³ Doctor Leviez advertised his medicines in several issues of the *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*. The advertisement stated that "the doctor Leviez [had] created medicines for all the diseases which [were] considered as incurable". Among these diseases were cancers, epilepsy, stroke, secret diseases and smallpox.³⁴ The apothecary Vallesond in Paris insisted that he possessed a medicine for all the pains, for which the cost ranged from two to four écus.³⁵

Furthermore, a most interesting advertisement was placed in the *Histoire journalière de ce qui se passe de plus considérable en Europe*, and specifically on its issue published on 7 November 1697, that delivers important medical news. The Diocese in Frejus in Paris discovered a new medicine which was effective against fever, pleurisy, smallpox and towards other secret diseases as well. The advertisement continued by informing the potential clients that the medicine can be provided only with a doctor's prescription. Moreover, for patients over fifty years of age, the medicine could be provided as a powder in their soup. It was the only advertisement that did not come from a doctor or an apothecary and, still, it provided a very detailed report about the duration of the recovery, from fifteen days to three weeks, and it was the only medicine that one could obtain only on prescription.³⁶

Another interesting advertisement was placed at the end of the Paris report in the issue of the *Gazette d'Amsterdam* on Monday 10 August 1699. Readers were informed about Du Pont, a merchant in Dunkirk who had cancer in his ear for several years. The cancer had been growing all over his ear and "finally, Du Pont resolved to have an operation performed by the major surgeon of the Prince from the Regiment of Picardy, in the presence of monsieur Barberoux and monsieur Berdal, the principal doctors of the city, and the surgeons Casot and Hervin". The advertisement presented the method that the doctors followed, resulting in "the tumour [being] removed from the ear successfully". Although this advertisement has hardly anything to do with contagious diseases, it is another example which highlights the existence of a health network that transcended the states' borders. It is apparent that, through the advertisements, the suppliers and sellers of these cures were looking for customers from all over the country. They sometimes advertised a tour, during which they would present

³³ GEN: CD 39 RES: II. Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Jeudi 7 Janvier 1694.

³⁴ GEN: A11096: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, du Jeudi 12 June 1687; *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, du Mardi 17 June 1687; BL: PENN.NT359/BnF: G-4275-4390 4279: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, du Jeudi 6 Juillet 1684; *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, du Mardi 2 Mai 1684.

³⁵ MAZ: 16300: *Le Mercure Universel*, du Jeudi 14 June 1691.

³⁶ BnF: G-4465: ANNO 1697. No. 89. *Histoire journalière de ce qui se passe de plus considérable en Europe*. Avec privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & West-Frise, du Jeudi 7 Novembre 1697.

themselves to patients in different cities. The fact that all the cities mentioned in the itinerary of such tours were renowned for their Calvinist ties reinforces the argument that the Huguenot newspapers circulated principally in French cities with a strong Huguenot tradition.³⁷

Most of these advertisements came from foreign states, especially France; an observation that correlates with the fact that the Huguenot newspapers were targeting an international, and specifically a French, readership. Corresponding conclusions can be drawn from comparing the corpus of advertisements appearing in Huguenot gazettes with the corpus of the advertisements appearing in Dutch newspapers during the same period. The Dutch newsmen welcomed advertisements mostly from local merchants and booksellers, with the advertisements of luxury goods becoming gradually more commonplace. There were also advertisements for doctors, apothecaries and medicines, but their appearance was limited.³⁸

Dutch newspapers targeted an internal readership, since they already had an established presence in their homeland, and thus, merchants were striving to advertise their products and services through them as the assemblage of more customers was guaranteed. On the other hand, the Huguenot editors and publishers did not have such an established network. Therefore, it was an easier choice for the Huguenots gazetteers and newsmen to create and expand their advertising network in the huge French market, where the internal competition hardly existed as the one and only French newspaper, the *Paris Gazette*, did not attempt to include advertisements in its issues. In fact, since the Huguenots had apparently upheld social and professional connections to their motherland, their expansion to the French advertising market was rendered less challenging. Therefore, the Huguenots and the Dutch gazetteers simply followed the needs of the market they targeted.

Studying closely the medical advertisements appearing in the Huguenot and Dutch newspapers, we can observe other differences as well. Almost all the medical advertisements appearing in the Dutch newspapers came from surgeons, oculists and apothecaries who were selling products other than medicinal relief and treatment of a disease. On the contrary, similar advertisements were less common in the Huguenot gazettes, while the advertising of doctors' services and of medicinal treatments was hosted more frequently. These examples highlight the diverse needs and medical tendencies of the Dutch and French society.

---

³⁷ BnF: LXIV. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs Les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 10 Aout 1699.*

³⁸ Arthur der Weduwen, "From Piety to Profit: The Development of Newspaper Advertising in the Dutch Golden Age", in Siv Gøril Brandtzæg, Paul Goring & Christine Watson (eds.), *Travelling Chronicles: News and Newspapers from the Early Modern Period to the Eighteenth Century*, Brill, Leiden 2018, pp. 233-253.

As Jonathan Israel argues in his article, the Dutch innovations in urban planning and in medical care systems during the second half of the seventeenth century resulted in the decrease in communicable disease infections. A fact that prompted their promotion and their increased popularity in other states as well.³⁹

That was not the case with France. Paris was a highly urbanized area with a plethora of poor, haggard and often diseased people and the situation in most other French cities seemed to be similar to the Parisian example as the infrastructure had not been ameliorated since the Middle Ages. Thus, communicable diseases were common phenomena in the French state, filling the hearts of people with disquiet and despair.

In a way, some medical advertisements acted as a counterweight to such sentiments. For example, the medical advertisement placed in the *Recueil des Nouvelles* on 21 May 1693 stated that "the royal doctor Tyer de Monroche was instructed by the King to find the cure in several new diseases".⁴⁰ This advertisement can be deemed a message that the French King was aware of the fears of his subjects, and he took appropriate action by instructing one of his best doctors to find effective cures to different diseases for the people of his realm. It was a political statement. The King would do anything necessary for his people. It is important to mention that the above advertisement was placed in a Huguenot gazette while the War of the Great Alliance (1688-1697) was at its peak, and the King was seeking internal stability for the continuation of this war. The advertisement in the introduction to my article was also a political statement. The King showed his superiority by providing the services of his best doctors for people's relief, even if the land they inhabited was not part of his territories and they were not his subjects, yet.

There were also many advertisements about doctors, French among them, who visited foreign cities providing treatments to people. These advertisements, however, were different from the one the *Nouvelles solides et choisies* placed in its issue. The Ras, father and son, whose advertisement was mentioned in the beginning of my article, were both royal doctors, meaning that in order to visit a foreign state they had to obtain the approval of the French King. It seems unlikely that two royal doctors visited the capital of a state which was at war with France two years prior without the consent of the King. Indeed, the expansion plans of King Louis XIV had already been in motion and the lack of a solid central government in the Spanish Netherlands gave him the opportunity to present himself, especially to the Francophone

---

³⁹ Israel, "Dutch influence on urban planning, health care and poor relief", *ibid.*, pp. 64-81.

⁴⁰ BnF: G-4275-4390: *Recueil des Nouvelles, du Jeudi 21 Mai 1693*.

population, as the King who could provide safety and health care. Simultaneously, the War of the Reunions (1683-1684), which was the prelude of the War of the Great Alliance, created a significant pressure on the magistrates of Brussels who had to deal with an increasing number of refugees in their city and the problems that followed them. As it appears, health care was considered a priority for people during the last decades of the seventeenth century.

Conclusions

The fear of plague and other diseases was overwhelming in Europe during the seventeenth century. Although there was a decrease in the number of the disease outbreaks during the second half of the century thanks to the medical innovations and the measures taken by the authorities, people continued to become distressed, even despaired, when news about the emergence of another outbreak circulated.

Gazettes played their own role in this battle against diseases. The Huguenot gazettes published in the Dutch Republic had the advantage of establishing their news networks in every place where a Huguenot diaspora existed. Thus, they presented up-to-date news from almost all the major European cities. This was also the case with the outbreaks of diseases, as information regarding their management was circulated in order to notify people in other states. Declarations from the authorities on the health conditions in the places that were struck by the plague became known far and wide to people, from England to Warsaw and from Stockholm to Madrid. Thus, the European states took precautions towards the people and goods coming from the infectious areas, thanks to the reports appearing in the gazettes.

Moreover, the increasing need for doctors, apothecaries and medicines also found its way into the gazettes. The Huguenot diaspora and the people in France were the main readers of the Huguenot gazettes; and that readership eagerly searched for medical help. The medical advertisements also revealed a political game between the states; whoever, state or ruler, managed to provide health care and relief from these diseases, would hold himself with prestige above his opponents. Health care had the same impact as the victories on the battlefields.

ABBREVIATIONS

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BL: British Library

BnF: Bibliothèque nationale de France

GEN: Bibliothèque Saint Geneviève

MAZ: Bibliothèque Mazarine

BIBLIOGRAPHY

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Primary sources

Πρωτογενείς πηγές

Newspapers

Εφημερίδες

British Library

BL: PENN.NT367: *Nouvelles solides et choisies, du Jeudi 1 Juillet 1688.*

BL: PENN.NT359: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Jeudi 6 Juillet 1684.*

BL: PENN.NT359: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Mardi 2 Mai 1684.*

Bibliothèque nationale de France

BnF: G-4275-4390 4278: *Mémoires Qui dévoient servir à la composition de la Gazette d'Amsterdam, du Jeudi 15 Aout 1675.*

BnF: G-4390: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Jeudi 12 Juin 1681.*

BnF: G-4390: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Jeudi 14 August 1681.*

BnF: G-4275-4390 4279: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Jeudi 6 Juillet 1684.*

BnF: G-4275-4390 4279: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Mardi 2 Mai 1684.*

BnF: G-4275-4390: *Recueil des Nouvelles, du Jeudi 21 Mai 1693.*

BnF: G-4465: *ANNO 1697. No. 89. Histoire journalière de ce qui se passe de plus considérable en Europe. Avec privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & West-Frise, du Jeudi 7 Novembre 1697.*

BnF: *LXIV. Avec Privilège de Nos-Seigneurs Les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 10 Aout 1699.*

Bibliothèque Mazarine

MAZ: 16300: *Le Mercure Universel, du Jeudi 14 June 1691.*

Bibliothèque Saint Geneviève

GEN: A11096: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Jeudi 12 June 1687.*

GEN: A11096: *Nouvelles extraordinaires de divers endroits, du Mardi 17 June 1687.*

GEN: CD 39 RES: II. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Jeudi 7 Janvier 1694.*

GEN: CD 39 RES: XXVI. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Jeudi 1 Avril 1694.*

GEN: CD 39 RES: XXVII. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 5 Avril 1694.*

GEN: CD 39 RES: III. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 10 Janvier 1695.*

GEN: CD 39 RES: IV. *Avec Privilège de Nos-Seigneurs les États de Hollande & de West-Frise, du Lundi 17 Janvier 1695.*

Books**Βιβλία**

Goare, John, Mayor of London, *By the Mayor. Whereas the Infection of the Plague is Daily Dispersed more and more in Divers Parts of this city*, London 1625.

Secondary Literature**Βιβλιογραφία**

Alfani, Guido, "Plague in seventeenth-century Europe and the decline of Italy: an epidemiological hypothesis", *European Review of Economical History*, 17 (2013), pp. 408-430.

—, *Calamities and the Economy in the Renaissance Italy: The Grand Tour of the Horsemen of Apocalypse*, Palgrave, Basingstoke 2013.

Bamji, Alexandra, "Health passes, print and public health in early modern Europe", *Society for the Social History of Medicine*, 32 (2017), pp. 441-464.

Carmichael, Ann G. and Silverstein Arthur, "Smallpox in Europe before the seventeenth century: Virulent killer or benign disease?", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 42:2 (1987), pp. 147-168.

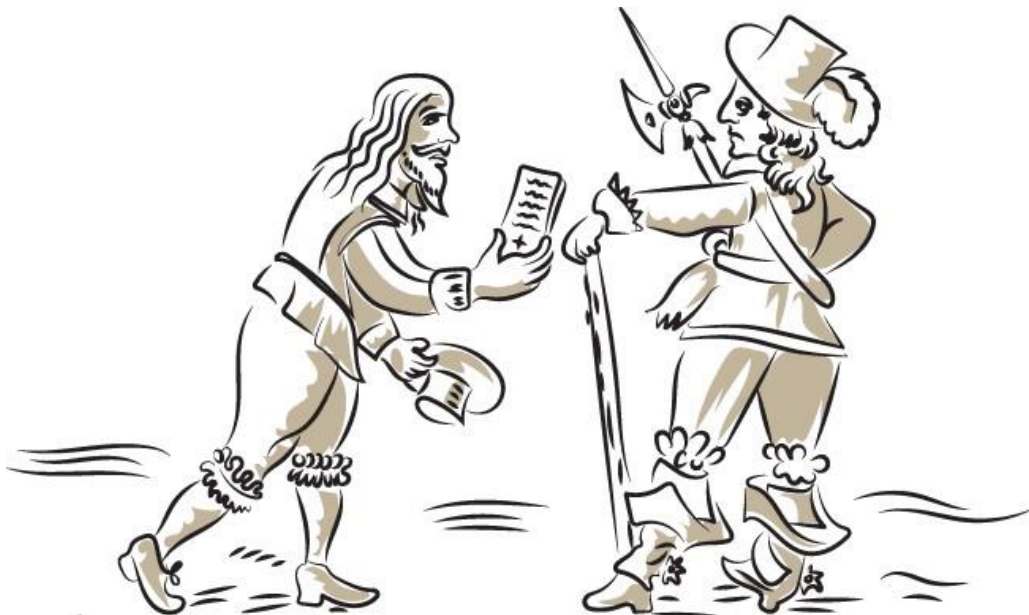
- Carmichael, Ann G., "Diseases of the Renaissance and Early Modern Europe", in Kenneth F. Kiple (ed.), *The Cambridge World History of Human Disease*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 279-287.
- Duncan, Christopher J. and Scott Susan, *Return of the Black Death: The World's Greatest Serial Killer*, Wiley, Chichester 2004.
- Feyel, Gilles, "Théophraste Renaudot", in Jean Sgard (ed.), *Dictionnaire de la presse. Dictionnaire des journalistes: 1600-1789*, vol. 2, Voltaire Foundation, Oxford 1999, pp. 838-848.
- , *L'Annonce et la Nouvelle. La Presse d'information en France sous l'Ancien Regime (1630-1788)*, Voltaire Foundation, Oxford 2000.
- Georgakakis, Panagiotis, "Delivering the News from Abroad: French-Language gazettes published in the Dutch Republic during the second half of the Seventeenth Century", *University of Toronto Quarterly*, 89:4 (2020), pp. 657-674.
- Groesbner, Valentin, *Who are you? Identification, Deception and Surveillance in early modern Europe*, Zone Books, New York 2007.
- Israel, Jonathan, "Dutch influence on urban planning, health care and poor relief: The North Sea and Baltic regions of Europe, 1567-1720", in Ole Peter Grell and Andrew Cunningham (eds.), *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*, Routledge, New York and London 1997, pp. 66-83.
- Lesger, Clé, *The Rise of the Amsterdam Market and Information Exchange. Merchants, Commercial Expansion and Change in the Spatial Economy of the Low Countries c. 1550-1630*, Ashgate, Aldeshot 2006.
- Panta, Lorenzo del, *Le epidemie nella storia demografia italiana*, Loescher, Turin, 1980.
- Pettegree, Andrew, *The Invention of News: How the World came to know about itself*, Yale University Press, New Haven 2014.
- Pullan, Brian, "The Counter-Reformation, medical care and poor relief", in Ole Peter Grell, Andrew Cunningham and Jon Arrizabalaga (eds.), *Health Care and Poor Relief in Counter-Reformation Europe*, Routledge, New York and London 1999, pp. 18-39.
- Rolfe, Kirsty, "It is no time now to enquire of forraine occurents: Plague, War and the Rumour in the letters of Joseph Mead, 1625", in Joad Raymond and Noah Moxham (eds.), *News Networks in Early Modern Europe*, Brill, Leiden 2016, pp. 563-582.
- Rutten, Willibrord J.M.J., "The demographic history of smallpox in the Netherlands", in Theo Engelen, Don R. Shepherd and Yang Wen-shan (eds.), *Death at the opposite ends of*

- the Eurasian continent. Mortality trends in Taiwan and the Netherlands 1850-1945*, Aksant, Amsterdam 2011, pp. 183-202.
- Schröder, Thomas, "The Origins of German Press", in Brendan Dooley and Sabrina A. Baron (eds.), *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Routledge, New York and London 2001, pp. 123-150.
- Slack, Paul, "Responses to Plague in Early Modern Europe: The Implications of Public Health", *Social Research: An International Quarterly*, 87:2 (2020), p. 409-428.
- , *The Impact of plague in Tudor and Stuart England*, Oxford University Press, Oxford 1985.
- Solomon, Howard M., *Public Welfare, Science, and Propaganda in Seventeenth Century France. The innovations of Théophraste Renaudot*, Princeton University Press, Princeton 1972.
- Vittu, Jean-Pierre, "Instruments of Political Information in France", in Brendan Dooley and Sabrina A. Baron (eds.), *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Routledge, New York and London 2001, pp. 160-178.
- Vivo, Filippo de, *Information and Communication in Venice, Rethinking Early Modern Politics* Oxford University Press, Oxford 2007.
- Voitgtländer, Nico and Voth, Hans-Joachim, "The Three Horsemen of Riches: Plague, War, and Urbanization in Early Modern Europe", *Review of Economic Studies*, 80:2 (2013), pp. 774–811.
- Weduwen, Arthur der, "Booksellers, Newspaper Advertisements and a National Market for Print", in Shanti Graheli (ed.), *Buying and Selling: the business of books in early modern Europe*, Brill, Leiden 2019, pp. 420-447.
- , "From Piety to Profit: The Development of Newspaper Advertising in the Dutch Golden Age", in Siv Gøril Brandtzæg, Paul Goring and Christine Watson (eds.), *Travelling Chronicles: News and Newspapers from the Early Modern Period to the Eighteenth Century*, Brill, Leiden 2018, pp. 233-253.
- Wirts, Kristine & Tuttle, Leslie, "Jacques Massard: Prophecy and the Harmony of Knowledge", in Lionel Laborie and Ariel Hessayon (eds.), *Early Modern Prophecies in Transnational, National and Regional Contexts*, vol. 324/23, Brill, Leiden 2020, pp. 84-132.
- Wrigley, Edward Antony and Roger Snowden Schofield, *The population History of England 1541-1871: A Reconstruction*, Arnold, London 1981.

Websites

Ιστοσελίδες

"Lettre 359: Jacques Lenfant a Pierre Bayle", at <http://bayle-correspondance.univ-st-etienne.fr>
(access: 30.06.2022).

Η επιδημία πανώλης στο αγγλικό χωρίο Eyam (1665-1666):

Αφηγήσεις, προσλήψεις και ιστορική μνήμη

The plague epidemic in the English village of Eyam (1665-1666):

Narratives, perceptions, and historical memory

Δρ. Στέλλα Χατζοπούλου*

Dr. Stella Chatzopoulou

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η περίπτωση του χωρίου Eyam θεωρείται σημαντικό επεισόδιο της ιστορίας της πανώλης στην πρώιμη νεότερη Αγγλία. Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι αφενός η εξέταση της συγκεκριμένης περίπτωσης λαμβάνοντας υπόψη τις διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές καθώς και τη δευτερογενή έρευνα μέχρι σήμερα· αφετέρου η διερεύνηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων από την εποχή των γεγονότων έως και τις μέρες μας. Αρχικά, μέσα από την ανασκόπηση των μεταγενέστερων ερευνών υποδεικνύεται η αναθεώρηση του δραματικού αριθμού των θυμάτων και προβάλλονται οι παράγοντες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση της επιδημίας. Στη συνέχεια, η «ηρωική» απομόνωση του Eyam εξετάζεται υπό το πρίσμα των σύγχρονων σχετικών κυρίαρχων αντιλήψεων. Τέλος, μέσα από τη σύντομη ανασκόπηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων αναδεικνύεται ο μετασχηματισμός της ιστορικής μνήμης καθώς και η εργαλειοποίηση και εκμετάλλευση της επιδημίας στο Eyam.

Λέξεις-Κλειδιά: Eyam, επιδημία, πανώλη, πρώιμη νεότερη Αγγλία, καραντίνα, ιστορία της υγείας

---

* Η Στέλλα Χατζοπούλου αποφοίτησε από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (2008). Έλαβε μεταπτυχιακό δίπλωμα στην «Πρώιμη Νεότερη Ιστορία» από το Πανεπιστήμιο του Σέφιλντ του Ηνωμένου Βασιλείου (2011). Είναι διδάκτωρ «Ευρωπαϊκής Ιστορίας» του Πανεπιστημίου Αθηνών (άριστα παμψηφεί, 2020). Συμμετείχε στο πρόγραμμα «Απόκτησης Ακαδημαϊκής Εμπειρίας» στο πλαίσιο του οποίου δίδαξε στο τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της εστιάζουν στο πεδίο της κοινωνικής και της πολιτισμικής ιστορίας και ειδικότερα στην ιστορία του φύλου, της οικογένειας, της παιδικής ηλικίας και της εργασίας. schatzop@arch.uoa.gr

Stella Chatzopoulou has graduated from the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens (NKUA), in 2008. She earned her master's degree in Early Modern History in 2011, from the University of Sheffield. She holds a doctorate degree in European History from the University of Athens, and she had taught postgraduate courses at the Department of Social Anthropology and History of the University of Aegean. Her research interests lie in the fields of social and cultural history, and specifically in history of gender, family, childhood and work. schatzop@arch.uoa.gr

ABSTRACT: The case of Eyam village is considered a very important incident in the history of the plague in early modern England. The purpose of the present study is, on the one hand to examine the specific case taking into account the available primary sources as well as the secondary research up to date; on the other hand, to investigate the relevant narratives and perceptions from the time of the events up to the present day. Initially, through the review of later research the revision of the dramatic number of victims is indicated and the factors that played an important role in the spread of the epidemic is highlighted. Subsequently, Eyam's 'heroic' isolation is examined in the light of the contemporary relevant mainstream notions. Finally, through the brief review of the relevant narratives and perceptions, the transformation of historical memory as well as the instrumentalization and exploitation of the epidemic in Eyam is highlighted.

Keywords: Eyam, epidemic, plague, early modern England, quarantine, history of health

«Time present and time past
Are both perhaps present in time future,
And time future contained in time past [...]».

«Χρόνος παρών και χρόνος περασμένος
Είναι και οι δυο ίσως παρόντες στον μελλοντικό χρόνο,
Και το μέλλον περιέχεται στο παρελθόν [...]».

Τ.Σ. Έλιοτ, *Τα τέσσερα κουαρτέτα*

Ενώ ο *Μεγάλος Λοιμός* (Great Plague) μάστιζε το Λονδίνο, τις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου του 1665 έφτασε στο χωριό Eyam του Derbyshire ένα δέμα το οποίο περιείχε σχέδια ενδυμάτων και ρούχα. Όλα είχαν αγοραστεί πολύ φθηνά στο Λονδίνο πιθανόν από κάποιον συγγενή του παραλήπτη που δεν ήταν άλλος από τον ράφτη του χωριού ή είχαν σταλεί σε εκείνον ως δώρο.¹ Το δέμα άνοιξε ένας ειδικευμένος τεχνίτης που εργαζόταν για λογαριασμό του ράφτη, ένας άνδρας από άλλο χωριό ονόματι George Viccars. Ο Viccars θα αντιλήφθηκε αμέσως ότι τα πατρών των ενδυμάτων και τα ρούχα που περιείχε το δέμα ανέδυσαν μία περίεργη μυρωδιά και αφού αναφώνησε «Πόσο νωπά είναι!», τα άπλωσε μπροστά από τη φωτιά για να στεγνώσουν. Πάρα πολύ

¹ William Wood, *The History and Antiquities of Eyam; with a minute account of the Great Plague, which desolated that village in the year 1666*, Longman & Co, Λονδίνο, J. Goodwin, Bakewell 1848 (2^η εκδ), [Λονδίνο 1842], σ. 46.

γρήγορα η υγεία του κλονίστηκε από μία σειρά σοβαρών συμπτωμάτων τα οποία ανησύχησαν ιδιαιτέρως τους οικείους του, την οικογένεια και τους γείτονές του. Η επόμενη μέρα ήταν ακόμα χειρότερη για τον τεχνίτη που παραληρούσε· «μεγάλες φλύκταινες εμφανίστηκαν στον λαιμό και στους βουβώνες του, την τρίτη μέρα το θανατηφόρο σημάδι της πανούκλας εμφανίστηκε στο στήθος του και την επόμενη νύχτα, στις 6 Σεπτεμβρίου², πέθανε με φρικτά μαρτύρια». Ο Viccars ήταν το πρώτο θύμα της πανδημίας πανώλης που θα μαινόταν στο Eyam για δεκαπέντε μήνες και θα κόστιζε την ζωή σημαντικού μέρους του πληθυσμού του χωριού.

Αυτό που κάνει την περίπτωση του μικρού αυτού χωριού στο εθνικό πάρκο Peak District στα Ανατολικά Midlands της Αγγλίας ξεχωριστή είναι, εκτός από το μεγάλο κόστος σε ανθρώπινες ζωές, ο τρόπος με τον οποίον η κοινότητα επιχείρησε να διαχειριστεί την πανδημία, τρόπος που στην πορεία του χρόνου συνδέθηκε με τα ιδανικά της αυτοθυσίας και του ηρωισμού. Όσον αφορά στις ανθρώπινες απώλειες ο βικτωριανός William Wood αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Η ερήμωση του Eyam από την πανώλη κατά τα έτη 1665 και 1666, (αλλά πιο συγκεκριμένα κατά το 1666), από την εποχή που έλαβε χώρα, πάντα θεωρούνταν ένα μοναδικό και αξιοσημείωτο γεγονός: πόσο μάλλον αφού οι καταστροφές της πανώλης ήταν πολύ πιο τρομερές και θανατηφόρες στο Eyam, βάσει του τότε πληθυσμού του, από ό,τι εκείνες σε όποιον άλλον λοιμό που έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα».³

Στη συνέχεια ο Wood εξηγεί ότι από το τέλος του 1665 έως το τέλος του 1666 τα θύματα της επιδημίας πανούκλας στο Λονδίνο ανήλθαν στο ένα έκτο (1/6) περίπου του πληθυσμού του, ενώ το Eyam έχασε μέσα σε λίγους μήνες, το καλοκαίρι του 1666, τα πέντε έκτα (5/6) του πληθυσμού του. Ο ίδιος σημειώνει ότι αυτή η μάλιστα δεν έχει αντίστοιχή της, ούτε ακόμα εκείνη του *Μαύρου Θανάτου* του 14^{ου} αιώνα.⁴ Όσον αφορά στον τρόπο που η κοινότητα επέλεξε να διαχειριστεί την επιδημία, ο τοπικός εφημέριος William Mompesson σε συνεργασία με τον προκάτοχό του Thomas Stanley οδήγησαν τους κατοίκους του χωριού σε οικειοθελή καραντίνα, παρά τους προφανείς κινδύνους

² Σε άλλες πηγές, όπως στα αρχεία της ενορίας του St. Laurence, αναφέρεται ότι ο George Viccars απεβίωσε στις 7 Σεπτεμβρίου πιθανώς διότι τότε τελέστηκε η ταφή του.

³ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 36.

⁴ Στο ίδιο.

που εγκυμονούσε μία τέτοια κίνηση, ώστε να περιοριστεί η εξάπλωση της πανώλης στα γειτονικά χωριά και στις κοντινές πόλεις του Bakewell και του Sheffield αλλά και πέραν αυτών. Το γεγονός ότι το κόστος σε ανθρώπινες ζωές που πλήρωσε το Eyam σύμφωνα με τους πρώτους υπολογισμούς ήταν 259 άτομα από τα 330 που κατοικούσαν στο χωριό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι γενικά η καραντίνα ήταν ένα κάθε άλλο παρά δημοφιλές μέτρο στο οποίο πολλοί έδειχναν απείθεια έκανε τον κόσμο να μιλάει για μία πράξη αλτρουισμού.

Η περίπτωση του χωριού Eyam έχει θεωρηθεί ένα σημαντικό επεισόδιο στην ιστορία της πανούκλας στην πρώιμη νεότερη Αγγλία και αποτελεί μία γνωστή επιδημιολογική μελέτη περίπτωσης.⁵ Μάλιστα, θεωρείται «ένα από τα επίκεντρα της κληρονομιάς της πανώλης στην Ευρώπη» και το ίδιο το χωριό αποτελεί πόλο έλξης για δεκάδες χιλιάδες τουρίστες ετησίως ως και σήμερα λόγω της σχετικής ιστορίας του.⁶ Η περίπτωση του Eyam έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές, ιατρούς, ιστορικούς, αλλά και επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων. Η πιο πρόσφατη ιστορική προσέγγιση του ιστορικού Patrick Wallis παρακολουθεί τις ερμηνείες που δόθηκαν σε βάθος χρόνου, από το ξέσπασμα της πανώλης στο Eyam έως και το τέλος του 20^{ου} αιώνα.⁷ Σήμερα, είκοσι χρόνια αργότερα από την περίοδο που εξετάζει ο Wallis, ο κόσμος βρέθηκε αντιμέτωπος με μία άλλη πανδημία. Οι σημερινές συγκυρίες και η εμπειρία του Covid-19 έφεραν ξανά στο προσκήνιο ζητήματα που σχετίζονται με τη διαχείριση των πανδημιών σε πρακτικό και ηθικό επίπεδο και το ενδιαφέρον για το παράδειγμα του ξεσπάσματος πανώλης στο χωριό του Eyam αναθερμάνθηκε.

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι διπλός: αφενός, η εξέταση της συγκεκριμένης μελέτης περίπτωσης, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα σχετικά περιορισμένα διαθέσιμα πρωτογενή αρχεία, όσο και την πρόσφατη δευτερογενή έρευνα. Αφετέρου, η διερεύνηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων από την εποχή των γεγονότων έως και τις μέρες μας. Ειδικότερα, αφού παρατεθούν ορισμένα βασικά στοιχεία σχετικά με τη φύση και την ιστορία της πανώλης, εξετάζεται η διασπορά της νόσου στην κοινότητα του Eyam. Μέσα από την ανασκόπηση των μεταγενέστερων ερευνών υποδεικνύεται η αναθεώρηση του δραματικού αριθμού των θυμάτων της επιδημίας του Eyam. Παράλληλα, προβάλλονται οι παράγοντες που

⁵ Lilith K. Whittles και Xavier Didelot, «Epidemiological analysis of the Eyam plague outbreak of 1665-1666», *Proceedings: Biological Sciences* 283:1830 (2016), σ. 2, 6.

⁶ Patrick Wallis, «A dreadful heritage: Interpreting disease at Eyam, 1666-2000», *History Workshop Journal*, 61 (2006), σ. 31.

⁷ Στο ίδιο, σ. 31-56.

διαδραμάτισαν σημαντικότερο ρόλο στη διασπορά της νόσου και την εξάπλωση της επιδημίας και κατ' επέκταση συζητείται το ποιοι ήταν πιο ευάλωτοι σε αυτήν. Επίσης, εξετάζεται το πώς και γιατί η κοινότητα διαχειρίστηκε την επιδημία με τον τρόπο που το έκανε καθώς και πώς άλλαξαν οι σχετικές αφηγήσεις μέσα στον χρόνο. Συγκεκριμένα, η «ηρωική» απομόνωση του Eyam εξετάζεται υπό το πρίσμα των κυρίαρχων αντιλήψεων της υπό εξέταση περιόδου σχετικά με την ασθένεια της πανώλης, της ευθύνης των θεραπειών, της καραντίνας και της ατομικής ευθύνης απέναντι στο σύνολο. Τέλος, μέσα από μια σύντομη ανασκόπηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων αναδεικνύεται ο μετασχηματισμός της ιστορικής μνήμης σχετικά με την επιδημία πανώλης στο Eyam καθώς και η εργαλειοποίηση και εκμετάλλευση της ιστορίας του.

Η πανώλη είναι μία ζωνόσος, δηλαδή πρόκειται για ένα λοιμώδες νόσημα που μπορεί να μεταδοθεί από ζώο σε ζώο, αλλά και από ζώο σε άνθρωπο. Προκαλείται από το βακτήριο *Yersinia pestis* και εντοπίζεται ως επί το πλείστον σε τρωκτικά, αν και μπορεί να μολύνει την πλειοψηφία των θηλαστικών.⁸ Η μετάδοση αυτού του βακτηρίου στον άνθρωπο είναι δυνατή μέσω της επαφής με μολυσμένα ζώα και τα παράσιτά τους. Ένας πολύ γνωστός φορέας της πανώλης είναι ένα είδος ψύλλου (*Xenopsylla cheopis*) ο οποίος εντοπίζεται σε αρουραίους.⁹ Νεότερες μελέτες υποστηρίζουν ότι ο ρόλος της μετάδοσης από άνθρωπο σε άνθρωπο έχει υποτιμηθεί καθώς αποδείχθηκε ότι η νόσος μπορεί να μεταδοθεί και από ψύλλους που εντοπίζονται σε ανθρώπους (*Pulex irritans*) και ψείρες.¹⁰ Παράλληλα, είναι δυνατή και η μετάδοση της πανώλης μέσω των

---

⁸ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis», *ό.π.*, σ. 1. Βλ. και D. Raoult, N. Mouffok, I. Bitam, R. Piarroux & M. Drancourt, «Plague: history and contemporary analysis», *The Journal of Infection*, 66:1 (2013), σ. 18–26.

⁹ Οι μολυσμένοι ψύλλοι μεταδίδουν τη νόσο στους μαύρους αρουραίους. Στη συνέχεια μολύνονται οι υγιείς ψύλλοι που τρέφονται από το αίμα των μολυσμένων αρουραίων. Το βακτήριο μέσω μίας συγκεκριμένης διαδικασίας καταφέρνει να παρεμποδίσει την πέψη των ψύλλων και, όταν εκείνοι μεταφέρονται σε ανθρώπους, αφού δεν μπορούν να επεξεργαστούν πια το αίμα, το αποβάλλουν μαζί με σάλιο και βακτήρια στο σημείο του τσιμπήματος. Οι ψύλλοι αδυνατώντας να τραφούν οδηγούνται στο να δαγκώνουν τον ξενιστή πολλές φορές, γεγονός που εξασφαλίζει τη μετάδοση υψηλού φορτίου βακτηρίων. Kira L. S. Newman, «Shutt up: bubonic plague and quarantine in early modern England», *Journal of Social History*, 45:3 (2012), σ. 811. Βλ. και Kenneth L. Cage και Michael Y. Kosoy, «Natural history of plague: perspectives from more than a century of research», *Annual Review of Entomology*, 50 (2005), σ. 505-52 R. Barbieri, M. Signoli, D. Chev e, C. Costedoat, S. Tzortzis, G. Aboudharam, D. Raoult, και M. Drancourt, «Yersinia Pestis: The Natural History of Plague», *Clinical Microbiology Reviews*, 34:1 (2021), σ. 1-44, ειδικά σ. 8-11.

¹⁰ Βλ. Saravanan Ayyadurai, Florent Sebbane, Didier Raoult και Michel Drancourt, «Body lice, *Yersinia pestis* Orientalis, and Black Death», *Emerging Infectious Diseases*, 16:5 (2010), σ. 892-89 Michel Drancourt, Linda Houhamdi και Didier Raoult, «*Yersinia pestis* as a telluric, human ectoparasite-borne organism», *The Lancet Infectious Diseases*, 6:4 (2006), σ. 234-241.

αναπνευστικών σταγονιδίων όταν η πανώλη έχει προσβάλει τους πνεύμονες.¹¹ Η πανώλη στην πράξη εκδηλώνεται με τρεις μορφές: την πνευμονική, τη σηψαιμική και τη βουβωνική.¹² Η τυπική βουβωνική πανώλη, η οποία φαίνεται ότι ήταν εκείνη που κυριάρχησε στην επιδημία του χωριού Eyam, είναι ένας τύπος επίπονης αιμορραγικής λεμφαδενίτιδας.¹³

Τα συμπτώματα που περιγράφονται από τους σύγχρονους με την επιδημία δεν διαφέρουν πολύ από τη συμπτωματολογία που αναφέρεται στα σημερινά εγχειρίδια ιατρικής.¹⁴ Το πρώτο σύμπτωμα της πανώλης ήταν συνήθως ένας διογκωμένος λεμφαδένας κοντά στο σημείο του τσιμπήματος που στη συνέχεια έπαιρνε σκούρο μωβ ή μαύρο χρώμα.¹⁵ Ανάμεσα στα άλλα πιθανά συμπτώματα συγκαταλέγονται ο υψηλός πυρετός, ο δυνατός πονοκέφαλος, η αδυναμία, οι γαστρεντερικές διαταραχές, το παραλήρημα, το κόμμα, η αυξημένη δίψα και η διόγκωση της σπλήνας και του ήπατος.¹⁶ Στην περίπτωση που ο/η ασθενής δεν λάβει θεραπεία, η πιθανότητα να χάσει την ζωή του/της είναι περίπου 50%, ενώ κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο -όταν οι θεραπείες που εφαρμόζονταν όχι μόνο μπορεί να μην ήταν αποτελεσματικές, αλλά μπορεί και να δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο την κατάσταση του/της ασθενούς- το ποσοστό θνησιμότητας ήταν κατά πάσα πιθανότητα πολύ μεγαλύτερο.¹⁷

Η πανώλη είναι μία από τις πιο θανατηφόρες μεταδοτικές ασθένειες στην ανθρώπινη ιστορία. Μάλιστα έχουν καταγραφεί τρεις μεγάλες πανδημίες πανώλης.¹⁸ Η πρώτη ιστορικά επιβεβαιωμένη πανδημία πανώλης είναι η Πανώλη του Ιουστινιανού

¹¹ R. Barbieri κ.ά., «Yersinia Pestis», *ό.π.*, σ. 11-13.

¹² Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι παρόλο που στη βιβλιογραφία αλλά και στην κοινή αντίληψη συχνά ο Μαύρος Θάνατος ταυτίζεται με τη βουβωνική πανώλη, πλέον έχει υποστηριχθεί ότι ο Μαύρος Θάνατος δεν είναι η ίδια ασθένεια με τη βουβωνική πανώλη που μεταδίδεται από τα ποντίκια και προκαλείται από το βακτήριο *Yersinia pestis*, βλ. Samuel K. Cohn, Jr., «The Black Death: End of a paradigm», *The American Historical Review* 107:3 (2002), σ. 703-738.

¹³ Raoult κ.ά., «Plague», *ό.π.*, σ. 19.

¹⁴ Βλ. «The Symptoms of Plague», *Eyam Museum*>Resources>Plague Symptoms, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Plague-symptoms.pdf>, (πρόσβαση: 21.08.2022).

¹⁵ Newman, «Shutt up», *ό.π.*, σ. 811.

¹⁶ Στο ίδιο «The Symptoms of Plague», *ό.π.*, (πρόσβαση: 21.08.2022).

¹⁷ Newman, *ό.π.*, σ. 811.

¹⁸ George Rosen, *A History of Public Health*, expanded edition, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 1993 [1958], σ. 42 Samuel K. Cohn Jr., «Epidemiology of the Black Death and successive waves of plague», *Medical History*, 52:S27, (2008), σ. 74-75. Σε πολύ πρόσφατη μελέτη από τον χώρο της μικροβιολογίας οι μεγάλες επιδημίες που διακρίνονται είναι πάλι τρεις, αλλά έχουν διαφορετικό χρονικό ορίζοντα από αυτόν που περιγράφεται εδώ. Συγκεκριμένα, η πρώτη που διακρίνεται είναι η Πανώλη του Ιουστινιανού από το 541 έως το 750/767, η δεύτερη από το 1346 έως τον 18^ο αιώνα και η τρίτη από το 1772 έως το 1945, ενώ γίνεται αναφορά και σε άλλες επιδημίες, κυρίως από τους αρχαίους χρόνους, για τις οποίες έχει χρησιμοποιηθεί ο όρος «πανώλη», αλλά τα διαθέσιμα δεδομένα δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, Barbieri κ.ά., «Yersinia Pestis», *ό.π.*, σ. 20-25.

(541-767) που έπληξε την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και θεωρείται ότι είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο του 40-50% του πληθυσμού. Η επιδημία του *Μαύρου Θανάτου* στην Ευρώπη κατά τον 13^ο αιώνα υπολογίζεται ότι σκότωσε είκοσι πέντε εκατομμύρια ανθρώπους ή, όπως παραδοσιακά αναφέρεται, το ένα τρίτο του πληθυσμού της Ευρώπης. Η τρίτη πανδημία που ξέσπασε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα έπληξε κυρίως την Κίνα και την Ινδία, αλλά εξαπλώθηκε και σε άλλες ηπείρους.¹⁹ Όσον αφορά στην Αγγλία, οι πιο γνωστές επιδημίες πανώλης είναι δύο.²⁰ Η πρώτη είναι εκείνη του 1348 στο πλαίσιο του *Μαύρου Θανάτου* που λέγεται ότι ξεκίνησε αρχικά από την Κίνα το 1331, ταξίδεψε μέσω του Δρόμου του Μεταξιού και στην πράξη έφτασε στην Αγγλία το 1348-9.²¹ Η τελευταία μεγάλη επιδημία πανώλης στην Αγγλία είναι εκείνη του 1665, που δεν είναι άλλη από την μεγάλη επιδημία στο Λονδίνο κατά την παλινόρθωση των Στιούαρτ, γνωστή και ως ο *Μεγάλος Λοιμός* (*The Great Plague*). Τον *Μεγάλο Λοιμό* μπόρεσε να σταματήσει μόνο η *Μεγάλη Φωτιά* του 1666 που κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του Λονδίνου. Σύμφωνα με τον Wood λεγόταν ότι την πανώλη έφεραν στο Λονδίνο από την Ολλανδία τον Δεκέμβριο του 1664 δύο Γάλλοι που μετέφεραν ορισμένα προϊόντα από μαλλί:

«Αυτοί οι δύο Γάλλοι, που διέμεναν στο Longacre, στο Λονδίνο, με το που άνοιξαν τα προϊόντα τους, καταλήφθηκαν από την πανώλη και πέθαναν μέσα σε μία ή δύο μέρες με μεγάλα μαρτύρια. Έτσι, ξεκίνησε στο Λονδίνο αυτή η τρομερή μάλιστα, η οποία από τον Δεκέμβριο του 1664 έως την αρχή του 1666 σκότωσε 100.000 ψυχές».²²

Το μέγεθος της επιδημίας που μάλιστα την πρωτεύουσα έχει αποτυπωθεί στα έργα γνωστών συγγραφέων της εποχής όπως για παράδειγμα στο *Journal of the Plague Year* (1722) του Daniel Defoe (1660-1731) και στα ημερολόγια του Samuel Pepys (1633-1703).²³ Ενδεικτικό της διασποράς της πανώλης στην Αγγλία είναι ότι από το 1348 έως

¹⁹ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis of the Eyam plague outbreak of 1665-1666», *ό.π.*, σ. 1.

²⁰ Βέβαια αυτές δεν ήταν και οι μοναδικές επιδημίες πανώλης στην Αγγλία, αφού είναι γνωστές και οι επιδημίες του 1592, 1603, 1625, 1636, 1665, Stephen Greenberg, «Plague, the printing press, and public health in seventeenth-century London», *Huntington Library Quarterly*, 67:4 (2004), σ. 508.

²¹ Dana Huntley, «The Town that stopped the plague», *British Heritage Travel*, 41:5 (2020), σ. 21.

²² Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 42.

²³ Daniel Defoe, *A Journal of the Plague Year: Being Observations or Memorials, Of the most Remarkable Occurrences, As well Publick as Private, which happened in London During the last Great Visitation In 1665*, Printed for E. Nutt at the Royal-Exchange, J. Roberts in Warwick-Lane, A. Dodd

και το 1665, δηλαδή για σχεδόν τρεις αιώνες, ήταν σπάνιο να υπάρξει έτος κατά το οποίο δεν είχαν δηλωθεί θάνατοι εξαιτίας της πανώλης, τόσο στο Λονδίνο, όσο και στην περιφέρεια.²⁴

Εστιάζοντας στην επιδημία πανώλης του Eyam (1665-1666), οι μελετητές γρήγορα διαπιστώνουν ότι οι σύγχρονες με το ξέσπασμα της επιδημίας πηγές είναι περιορισμένες. Σημαντική πηγή αποτελούν τα αρχεία της ενορίας και συγκεκριμένα ο κατάλογος των κηδειών που τελέστηκαν κατά τη διάρκεια της επιδημίας που διατηρούσε ο William Mompesson, ο οποίος ως εφημέριος ενημερωνόταν για όλους τους θανάτους. Επίσης, χρήσιμες πληροφορίες παρέχει η αλληλογραφία του εφημέριου και πρωταγωνιστή των γεγονότων από το έτος 1666.²⁵ Μία άλλη πρωτογενής πηγή που παρέχει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τον πληθυσμό του Eyam είναι τα φορολογικά αρχεία του 1664 (hearth tax). Ακόμα, πληροφορίες σχετικά με τα δημογραφικά στοιχεία της υπό εξέταση περιόδου παρέχουν ένα αντίγραφο των αρχείων της ενορίας του Eyam που δημιουργήθηκε περίπου το 1705, τα Sheffield Constables Accounts (1666), αλλά και η ίδια η τοπογραφία της ενορίας με τους διάσπαρτους τάφους.²⁶

Ο Patrick Wallis πολύ εύστοχα σημειώνει ότι «το τραύμα δεν αποτελεί εγγύηση του ιστορικού σεβασμού ή ενδιαφέροντος» και εξηγεί ότι δεν δόθηκε αρχικά ιδιαίτερη σημασία στην ιστορία της επιδημίας της πανώλης στο Eyam.²⁷ Για ένα σχεδόν αιώνα το θέμα δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα ούτε τους μελετητές ούτε την κοινή γνώμη και σχεδόν είχε ξεχαστεί ως τον 18ο αιώνα. Από τον πρώιμο 18ο αιώνα σώζονται μόνο δύο αναφορές στην επιδημία πανώλης στο Eyam, εκείνες των William Bagshaw και Richard Mead. Ο Bagshaw στο έργο του *De Spiritualibus Peccis* (1702) αναφέρεται στη δράση του πρώην εφημέριου Thomas Stanley και στη συνεισφορά του στην κοινότητα

---

without Temple-Bar, and J. Graves in St. James's-street, Λονδίνο 1722 Robert Latham και William Matthews (επιμ.), *The Diary of Samuel Pepys*, Harper Collins & University of California Press, Λονδίνο & Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες, 1971.

²⁴ Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 21. Για την πορεία της βουβωνικής πανώλης στην Αγγλία βλ. Charles F. Mullet, *The Bubonic Plague and England: an essay in the History of Preventive History*, University Press of Kentucky, Λέξινγκτον 1956.

²⁵ Πρόκειται για τρεις επιστολές εκ των οποίων μία έχει χαθεί και μία απευθύνεται σε εκείνον, Richard Batho, «The plague at Eyam: A tercentenary re-evaluation», *Derbshire Archaeological Journal*, 84:1 (1964), σ. 81-91.

²⁶ «Sheffield Constables Accounts, 1666», Sheffield City Archive, JC 90 *Eyam Parish Register, 1630-1700*, επιμ. John G. Clifford και Francine Clifford, Τσέστερφιλντ 1933, όπως παραθέτονται στο Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 34.

²⁷ Wallis, *ό.π.*, σ. 32. Σχετικά με το ζήτημα του τραύματος και της συλλογικής μνήμης βλ. και Peter Novic, *The Holocaust and Collective Memory: the American Experience*, Bloomsbury, Λονδίνο 1999.

κατά τη διάρκεια της επιδημίας.²⁸ Ο Richard Mead υπήρξε γιατρός και συγγραφέας του έργου *Short Discourse Concerning Pestilential Contagion, and the Methods to be Used to Prevent it* (1722), το οποίο θεωρείται το πρώτο βιβλίο με επιδημιολογικές συμβουλές που γράφτηκε από ιατρό μετά από απαίτηση του κράτους, γεγονός που αποδεικνύει ότι το ζήτημα της πανώλης είχε αρχίσει από τότε να απασχολεί την επιστήμη της ιατρικής και της διακυβέρνησης. Μάλιστα, κατά τη συγγραφή του, ο Mead ζήτησε πληροφορίες από τον γιο του William Mompesson, ενώ και ο Bagshaw δηλώνει ότι είχε συνομιλήσει με τον γιό του Stanley.²⁹ Οι αφηγήσεις του William Seward και της Anna Seward, οι οποίες πρωτοδημοσιεύτηκαν κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, είναι χαρακτηριστικές του πνεύματος επανανακάλυψης της περίπτωσης του Eyam και αποτελούν την αφετηρία των δημόσιων επαίνων που τροφοδότησαν τις αναδιηγήσεις του 19ου αιώνα.³⁰ Οι περισσότερες από τις μεταγενέστερες σχετικές έρευνες, όπως σε έναν βαθμό και η παρούσα, στηρίχτηκαν στο έργο του βικτωριανού William Wood, ενός ντόπιου ιστορικού και συλλέκτη φόρων. Το βιβλίο του, το οποίο δημοσιεύτηκε σχεδόν δύο αιώνες μετά τα γεγονότα, στηρίχτηκε ως επί το πλείστον στην προφορική παράδοση.³¹ Από τον Wood μέχρι και σήμερα έχουν υπάρξει διαφορετικές αφηγήσεις σχετικά με το ξέσπασμα της πανούκλας στο χωριό Eyam, οι οποίες εφορμούν από διαφορετικά κοινωνικο-ιστορικά πλαίσια και διαφορετικές πολιτικές και θρησκευτικές ιδέες, ενώ η ιστορία του Eyam γίνεται πηγή έμπνευσης για ποιήματα, μυθιστορήματα, θεατρικά έργα, λαϊκά τραγούδια, ακόμα και για μία τηλεοπτική παιδική εκπομπή και τρία μιούζικαλ.³²

Οι διαφορετικές αυτές πηγές, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο αξιόπιστες, σε συνδυασμό με την έρευνα των τελευταίων ετών βοηθούν τον σημερινό μελετητή να προσεγγίσει στο μέτρο του δυνατού τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο Eyam το 1666.

²⁸ William Bagshaw, *De Spiritualibus Peccati, Notes (or Notices) Concerning the Work of God and some of those who have been workers together with God in the Hundred of the High Peak in Derbyshire*, Printed for Nevill Simmons, Bookseller in Sheffield, Λονδίνο 1702, σ. 61-64.

²⁹ Arnold Zuckerman, «Plague and Contagionism in Eighteenth-Century England: The Role of Richard Mead», *Bulletin of the History of Medicine*, 78:2 (2004), σ. 274, 284. Βλ. και Richard Mead, *A Short Discourse concerning Pestilential Contagion, and the Methods to be used to Prevent it*, 8^η εκδ., Printed by Sam Buckley, Λονδίνο 1722, σ. 136 Bagshaw, *De Spiritualibus Peccati*, ό.π., σ. 61.

³⁰ Βλ. William Seward, *European Magazine*, 179 Anna Seward, *The Poetical Works*, Proquest LLC, Κέμπριτζ 1992 [1765, 1810].

³¹ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π.

³² Για μία εκτενή παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Wallis, «A dreadful heritage», ό.π., σ. 31-56.

Σύμφωνα με τη λίστα των θυμάτων, όπως παρατίθεται από το αρχείο του μουσείου του Eyam, το πρώτο θύμα της πανώλης καταγράφηκε στο χωριό στις 7 Σεπτεμβρίου του 1665.³³ Τον επόμενο μήνα, τον Οκτώβριο του 1665, υπήρξε η πρώτη έξαρση της επιδημίας με τους καταγεγραμμένους νεκρούς να φτάνουν τους είκοσι τρεις. Έπειτα, έως και τον Μάιο του 1666 ακολούθησε μία σχετική ύφεση με τα θύματα της πανώλης να αριθμούν από δύο έως οκτώ ανά μήνα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στο πρώτο στάδιο της επιδημίας οι θάνατοι ήταν σποραδικοί και ότι κατά τη διάρκεια του χειμώνα το ποσοστό θανάτου μειώθηκε. Το καλοκαίρι, όμως, έφερε μία νέα και πιο θανατηφόρα έξαρση της επιδημίας, «η απελπισία κατέλαβε κάθε ψυχή», ενώ «μεγαλόφωνοι και πικροί θρήνοι ξεσπούσαν από κάθε μολυσμένο σπίτι».³⁴ Ειδικότερα, τον Ιούνιο του 1666 καταγράφηκαν είκοσι ένας νεκροί, «φόβος και τρόμος τύλιξαν το χωριό», και έναν μήνα αργότερα ο αριθμός των νεκρών έφτασε στους πενήντα έξι.³⁵ Η επιδημία κορυφώθηκε τον Αύγουστο του ίδιου έτους με τον αριθμό των ατόμων που έχασαν τη ζωή τους από την πανώλη να φτάνει τους εβδομήντα οκτώ. Ακόμα και πολυμελείς οικογένειες ξεκληρίστηκαν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας Hancock, η οποία από τις 3 έως τις 10 Αυγούστου έθαψε επτά μέλη της.³⁶ Το φθινόπωρο η επιδημία άρχισε να υποχωρεί. Τον Σεπτέμβριο του 1666 οι καταγεγραμμένοι νεκροί εξαιτίας της πανώλης ήταν είκοσι τέσσερις και τον Οκτώβριο που ακολούθησε δέκα οκτώ. Την 1^η Νοεμβρίου κατεγράφη το τελευταίο θύμα της πανώλης στο Eyam.

Σύμφωνα με το αρχείο του μουσείου του Eyam, κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαπέντε μηνών που διήρκησε το ξέσπασμα της πανώλης συνολικά πέθαναν 260 άτομα. Από αυτά οι 134 ήταν άνδρες και οι 126 γυναίκες. Ο William Bagshaw βεβαίωσε ότι έχασαν τη ζωή τους «259 άτομα ώριμης ηλικίας και 58 παιδιά».³⁷ Τον 17^ο αιώνα ο πληθυσμός του χωριού ανερχόταν, σύμφωνα με πηγή του 19^{ου}, στους 350 κατοίκους, ενώ κατά την ίδια πηγή το έτος 1869 ο πληθυσμός ανερχόταν στους 700 κατοίκους.³⁸ Η πηγή αυτή είναι πολύ πιθανόν να στηρίζεται στα δημογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο William Wood, ο οποίος υπολογίζει τον πληθυσμό περίπου στα 350

³³ «Victims of the Eyam plague 1665-1666 in chronological order», *Eyam Museum*>Resources>Eyam Plague victims in chronological order, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Eyam-Plague-victims-in-chronological-order.pdf> (πρόσβαση: 21.08.2022). Βλ. και παράρτημα.

³⁴ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 52.

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Βλ. παράρτημα.

³⁷ Bagshaw, *De Spiritualibus Peccati*, ό.π., σ. 61-64.

³⁸ «The plague at Eyam», ό.π., σ. 184.

άτομα και τον δείκτη θνησιμότητας κοντά στο 75%.³⁹ Σε διήγηση του 20^{ου} αιώνα αναφέρεται ότι «κατά τη διάρκεια ενός έτους περίπου 250 άτομα από τον συνολικό πληθυσμό 350 ατόμων, συμπεριλαμβανομένης της “όμορφης Catherine” Mompesson, υπέκυψαν στην επιδημία».⁴⁰ Σε άλλες πηγές ο δείκτης θνησιμότητας παρουσιάζεται ακόμη μεγαλύτερος με 259 θανάτους σε πληθυσμό 330 ατόμων.⁴¹ Αυτά όμως τα στοιχεία έχουν αμφισβητηθεί καθώς μελετητές που έλαβαν υπόψη τους τα αρχεία της ενορίας και φορολογικά στοιχεία (hearth tax returns) υπολόγισαν ότι ο πληθυσμός του χωριού ανερχόταν μεταξύ 700 και 1000 ατόμων. Οι περιπτώσεις ασθενών που φαίνεται να ανάρρωσαν από την πανούκλα του Eyam είναι σπάνιες, μόλις τρεις. Μάλιστα, η ανάμνησή τους διασώθηκε μέσω της προφορικής ιστορίας του χωριού.⁴² Από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα άρχισαν να δημοσιεύονται μελέτες οι οποίες κατέρριψαν ορισμένα από αυτά που θεωρούνταν δεδομένα για τη δραματική ιστορία του Eyam. Ο Leslie Bradley υπολόγισε ότι περίπου το 67% των οικογενειών του χωριού γλίτωσε από την πανώλη και ότι οι θάνατοι που προκάλεσε η επιδημία δεν ήταν περισσότεροι από το μισό του πληθυσμού.⁴³

Μετά την αναθεώρηση του δραματικού ποσοστού θυμάτων της επιδημίας του Eyam, το επόμενο ερώτημα που τίθεται είναι το ποια μέλη της κοινότητας αποδείχθηκαν πιο ευάλωτα. Σύμφωνα με τα ευρήματα της σχετικής επιδημιολογικής ανάλυσης των Lilith Whittles και Xavier Didelot η δομή του νοικοκυριού, ο σχετικός του πλούτος και η ηλικία ήταν πιθανότατα σημαντικοί και καθοριστικοί παράγοντες αναφορικά με τη διασπορά της νόσου και την εξάπλωση της επιδημίας. Αντιθέτως, το φύλο δε φαίνεται να διαδραματίζει αντίστοιχο ρόλο. Ειδικότερα, σύμφωνα με την ίδια μελέτη, η μετάδοση της πανώλης από άνθρωπο σε άνθρωπο, μέσω περισσότερο των ψύλλων και της ψείρας του ανθρώπου και λιγότερο μέσω των μολυσματικών αερολυμάτων που προκαλούνται από τη σχετικά σπάνια πνευμονική πανώλη, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην περίπτωση της επιδημίας στο Eyam και κατ' επέκταση στη μετάδοση εντός του πλαισίου του νοικοκυριού. Το συμπέρασμα αυτό

³⁹ Στο πόνημά του ο Wood αναφέρει ότι το χωριό στις μέρες του απαρτιζόταν από 180 σπίτια και 1000 κατοίκους, Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 3.

⁴⁰ «William Mompesson, 1693-1709», *Annals of medical history*, 1:6 (1939), σ. 564.

⁴¹ Wallis, «A dreadful heritage», ό.π., σ. 31.

⁴² Βλ. Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 40.

⁴³ Leslie Bradley, «The most famous of all English plagues: a detailed analysis of the plague at Eyam, 1665-6», στο Paul Slack (επιμ.), *The Plague Reconsidered: a new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*, Local Population Studies, Μάτλοκ 1977, σ. 56-65. Για τις μακροπρόθεσμες συνέπειες βλ. και Philip Race, «Some Further Considerations of the Plague at Eyam», *Local Population Studies*, 54:1, (1995), σ. 56-65.

επιβεβαιώνεται και από το αρχείο της χρονολογικής καταγραφής των θυμάτων στο οποίο εύκολα διακρίνεται η απώλεια πολλών μελών των ίδιων οικογενειών μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.⁴⁴ Ειδικότερα, υπολογίστηκε ότι οι περιπτώσεις νόσησης που προκλήθηκαν από τη μετάδοση του βακτηρίου από άνθρωπο σε άνθρωπο ανέρχονται στο 73% και μόλις το 27% προκλήθηκαν από τρωκτικά.⁴⁵ Τα ποσοστά αυτά διαφοροποιούνται, όμως, ανάλογα με την εποχή. Φαίνεται ότι κατά τους κρύους μήνες η μετάδοση από τα τρωκτικά ήταν η βασική αιτία νόσησης, παρόλο που τον χειμώνα οι ψύλλοι παρουσιάζουν μικρότερη δραστηριότητα. Αυτή η φαινομενική αντίθεση μπορεί εν μέρει να εξηγηθεί αν ληφθεί υπόψη ότι κατά τους χειμερινούς μήνες περιορίζονται όχι μόνο η κινητικότητα των ψύλλων, αλλά και οι ανθρώπινες κοινωνικές συναναστροφές. Ωστόσο, το γεγονός ότι η πανδημία στο Eyam διήρκησε δεκαπέντε μήνες δεν επιτρέπει στους μελετητές να εξάγουν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την εποχικότητα.

Όσον αφορά στον παράγοντα του πλούτου, γίνεται σαφές ότι οι άνθρωποι οι οποίοι κατοικούσαν σε εύπορα νοικοκυριά είχαν σαφώς λιγότερες πιθανότητες να προσβληθούν από πανούκλα σε σύγκριση με εκείνους που ζούσαν σε φτωχότερα σπίτια.⁴⁶ Η διαφοροποίηση αυτή πιθανόν να οφείλεται στις καλύτερες συνθήκες υγιεινής και καθαριότητας στα ευπορότερα νοικοκυριά και κατ' επέκταση στην ύπαρξη λιγότερων τρωκτικών και ανθρώπινων παράσιτων. Βέβαια, έχει υποστηριχτεί ότι ένας από τους παράγοντες που πιθανόν να διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο μικρότερο ποσοστό θανάτων ανάμεσα στις εύπορες οικογένειες σε σύγκριση με τις υπόλοιπες είναι η δυνατότητα που είχαν οι πρώτες να φυγαδευτούν.

Αντιθέτως, ο παράγοντας του φύλου αποδείχθηκε άνευ σημασίας στην μετάδοση της νόσου στη συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση. Οι άνδρες που χάσανε τη ζωή τους από την πανώλη του Eyam ήταν ελαφρώς περισσότεροι σε σύγκριση με τις γυναίκες. Όσον αφορά στον παράγοντα της ηλικίας, παλιότερες μελέτες σχετικά με την επιδημία στο Eyam υποστήριζαν ότι το ποσοστό θνησιμότητας ήταν υψηλότερο για τους νεαρούς ενήλικες σε σχέση με τους μεγαλύτερους και τους μικρότερους σε ηλικία. Ωστόσο, στη νεότερη επιδημιολογική ανάλυση των Whittles και Didelot υποστηρίζεται ότι τα παιδιά ήταν εκείνα που πλήγηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό από την εν λόγω επιδημία, με το συνολικό ποσοστό των θυμάτων της πανώλης ηλικίας κάτω των

---

⁴⁴ Βλ. παράρτημα.

⁴⁵ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis», *ό.π.*, σ. 4-5.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 5.

δεκαοκτώ ετών να υπολογίζεται στο 45,1%.⁴⁷ Μια πιθανή ερμηνεία που δίνεται, τόσο για τον αυξημένο κίνδυνο μόλυνσης που διέτρεξαν τα παιδιά σε σχέση με τους ενήλικες, όσο και για τον μειωμένο κίνδυνο των ατόμων των εύπορων νοικοκυριών σε σύγκριση με τους φτωχούς χωρικούς, συνδέεται με τον βαθμό των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Οι ενήλικες και οι ευπορότεροι είχαν συγκριτικά με τα παιδιά και τα κατώτερα στρώματα λιγότερες κοινωνικές συναναστροφές και επομένως μειωμένες πιθανότητες να εκτεθούν στο βακτήριο μέσω της από άνθρωπο σε άνθρωπο μετάδοσης.⁴⁸

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση της πανώλης εντός της κοινότητας διαδραμάτισε όπως είναι φυσικό η απομόνωση του χωριού. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παράδοση, τον Ιούνιο του 1666, όταν και τα στοιχεία υποδεικνύουν την κορύφωση της επιδημίας, ο εφημέριος του χωριού William Mompesson, επειδή συνειδητοποίησε ότι η κοινότητα έπρεπε να αναλάβει δράση ώστε να σταματήσει η εξάπλωση της πανώλης στις γειτονικές ενορίες, πρότεινε ο ίδιος την απομόνωση όλων των κατοίκων εντός του χωριού τους. Κανένας δεν επιτρεπόταν να φύγει από το Eyam έως ότου η επιδημία εξαλειφθεί.

Η καραντίνα ως μέσο αποφυγής και περιορισμού της πανώλης αρχικά αναπτύχθηκε στη Βενετία. Εκεί το 1348 συστάθηκε ένα τριμελές συμβούλιο με αρμοδιότητα την επιτήρηση της υγείας της κοινότητας και τη θέσπιση των απαραίτητων μέτρων για την προστασία της. Ανάμεσα στα μέτρα που πάρθηκαν ήταν και η απομόνωση πλοίων, αγαθών και ανθρώπων σε ένα νησί της βενετικής λιμνοθάλασσας.⁴⁹ Η καραντίνα, αν και ήταν μία σχετικά νέα πρακτική για την πρώιμη νεότερη Αγγλία, δεν ήταν προφανώς καινοτομία του χωριού Eyam καθώς είχε εφαρμοστεί και σε προηγούμενα ξεσπάσματα της πανώλης, όπως για παράδειγμα στην επιδημία που εκδηλώθηκε στο Λονδίνο και στο Γουέστμινστερ κατά τα έτη 1636-1637.⁵⁰ Η απομόνωση των ατόμων που είχαν έρθει σε επαφή με το βακτήριο μπορούσε να επιτευχθεί με δύο τρόπους· είτε με τον περιορισμό κατ' οίκον είτε με τον εγκλεισμό σε ένα λοιμοκαθαρτήριο.⁵¹ Στην πρώτη περίπτωση, όταν υπήρχε επιβεβαιωμένος θάνατος από πανώλη, το σπίτι σφραγιζόταν με λουκέτο κλείνοντας όλους τους κατοίκους εντός του, ενώ στην πόρτα του με κόκκινο χρώμα ζωγράφιζαν έναν σταυρό

⁴⁷ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis», *ό.π.*, σ. 6.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 6.

⁴⁹ Rosen, *A History of Public Health*, *ό.π.*, σ. 28-30.

⁵⁰ Newman, «Shutt up», *ό.π.*, σ. 809.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 812-813.

και έγραφαν τη φράση «Κύριε, ελέησον» («Lord have mercy upon us»). Παράλληλα, σύμφωνα με τον νόμο -αν και φαίνεται ότι στην πράξη δεν συνέβαινε σε όλες τις περιπτώσεις- τοποθετούνταν φρουροί έξω από αυτά τα σπίτια ώστε να φροντίζουν ότι κανένας από τους εκτεθειμένους στην πανώλη δεν θα εξέλθει και κανένας υγιής δεν θα εισέλθει. Στη δεύτερη περίπτωση, όταν εντοπιζόταν κρούσμα πανώλης, τότε το άτομο μεταφερόταν στο λοιμοκαθαρτήριο και η οικία του σφραγιζόταν, ενώ τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού είτε το ακολουθούσαν είτε παρέμεναν σε κατ' οίκον καραντίνα.

Η ζωή στην κοινότητα του Eyam άλλαξε δραματικά την περίοδο της καραντίνας. Ο ανεφοδιασμός του χωριού γινόταν πια μέσω συγκεκριμένης διαδικασίας. Λέγεται ότι ο Κόμης του Ντεβονσάιρ, που κατοικούσε στο κοντινό αρχοντικό του Chatsworth και υποστήριξε την απόφαση περί καραντίνας, φρόντιζε για την παράδοση των προμηθειών στα σύνορα της υπό καραντίνα περιοχής.⁵² Οι όποιες συναλλαγές του χωριού με τον υπόλοιπο κόσμο γίνονταν -με σημερινούς όρους- «ανέπαφα». Οι κάτοικοι του Eyam αφήναν την πληρωμή τους σε δοχεία με ξίδι ή σε ρυάκια και τρεχούμενα νερά, όπως το λεγόμενο *Mompesson's Well*, ώστε να αποφευχθεί η μετάδοση της νόσου εξαιτίας της εκάστοτε συναλλαγής.⁵³ Παράλληλα, θεωρήθηκε αναγκαίο οι θρησκευτικές τελετές να τελούνται σε ανοιχτό χώρο. Για αυτόν τον σκοπό διαμορφώθηκε κατάλληλα ένα φυσικό αμφιθέατρο, μία στενή κοιλάδα, η οποία έμεινε γνωστή ως «Chucklet Church» ή κατ' άλλους ως «Cucklet Delf», όπου οι οικογένειες παρακολουθούσαν τη λειτουργία σε απόσταση η μία από την άλλη.⁵⁴ Οι ταφές των θυμάτων της πανώλης πραγματοποιούνταν κοντά στο σημείο όπου πέθαναν και όχι στην αυλή της εκκλησίας του St. Lawrence όπως συνηθιζόταν.⁵⁵ Η κάθε οικογένεια έπρεπε να θάψει η ίδια τους νεκρούς της, για να ελαχιστοποιηθεί η μετάδοση της πανώλης.⁵⁶ Επίσης, αναφέρεται ότι «ο Mompesson και οι λίγοι επιβιώσαντες της πανώλης του Eyam, έκαψαν σχεδόν όλα τα ρούχα και τα έπιπλα που βρέθηκαν στο χωριό».⁵⁷ Η εικόνα της καταστροφής πρέπει να ήταν τραγική. Ο Mompesson στις 20 Νοεμβρίου του 1666 γράφει στον John Beilby: «Μπορώ ειλικρινά να πω ότι η πόλη ένας έγινε ένας Γολγοθάς – κρανίου τόπος».⁵⁸

⁵² Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 31.

⁵³ «William Mompesson, 1639-1709», *ό.π.*, σ. 564.

⁵⁴ Wallis, *ό.π.*, σ. 31 Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 25.

⁵⁵ Wallis, *ό.π.*, σ. 31-32.

⁵⁶ Huntley, *ό.π.*, σ. 25.

⁵⁷ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 41. Βλ. και «William Mompesson 1639-1709», *ό.π.*, σ. 564.

⁵⁸ Wood, *ό.π.*, σ. 86 «William Mompesson, 1639-1709», *ό.π.*, σ. 564.

Παρά τα μέτρα που λήφθηκαν για την ανάσχεση της επιδημίας, υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η απομόνωση δεν εφαρμόστηκε. Μάλιστα, ο ίδιος ο εφημέριος Mompesson έστειλε τα παιδιά του στο Yorkshire ώστε να παραμείνουν ασφαλή.⁵⁹ Εύλογα θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι, όπως και στην περίπτωση της επιδημίας στο Λονδίνο και στο Γουέστμινστερ, οι πιο εύποροι θα εγκατέλειψαν το χωριό, αφήνοντας πίσω στην καραντίνα τους κοινωνικά πιο ευάλωτους. Η μελέτη του αντίστοιχου παραδείγματος στο Λονδίνο και στο Γουέστμινστερ έχει δείξει ότι ακόμα κι όταν η καραντίνα επιβλήθηκε από την κυβέρνηση, δεν εφαρμοζόταν πάντα υπό τους όρους δικαιοσύνης και ισότητας που αναφερόντουσαν στα επίσημα δημόσια έγγραφα.⁶⁰ Η διήγηση του Wood επιβεβαιώνει ότι το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση της επιδημίας του Eyam:

«Ήταν αυτή η περίοδος του ολέθρου (περίπου στα μέσα του Ιουνίου), που οι κάτοικοι άρχισαν να σκέφτονται να γλιτώσουν από το θάνατο μέσω της φυγής. Πράγματι, οι πιο πλούσιοι από αυτούς, οι οποίοι δεν ήταν παρά λίγοι στον αριθμό, απέδρασαν νωρίς την άνοιξη με τη μεγαλύτερη βιασύνη. Κάποιοι λίγοι άλλοι, έχοντας τα μέσα, δραπέτευσαν στους γειτονικούς λόφους και τα λαγκάδια, κι εκεί έστησαν καλύβες, όπου παρέμειναν μέχρι την έλευση του χειμώνα».⁶¹

Αυτό το μικρό κύμα φυγής και ο φόβος ότι θα ακολουθούσε ένα μαζικότερο κινητοποίησε ακόμα περισσότερο τον εφημέριο ο οποίος εξήγησε στο ποίμνιό του τις τρομακτικές συνέπειες που θα σήμαινε μία ομαδική φυγή, καθώς πιθανώς πολλοί από τους κατοίκους είχαν ήδη μολυνθεί ή διέθεταν μολυσμένα αντικείμενα, και τους διαβεβαίωσε ότι θα κάνει ότι είναι δυνατόν για τους βοηθήσει και να ελαφρύνει τα βάσανά τους.⁶² Ο Mead γράφει ότι ο Mompesson, τον οποίον χαρακτηρίζει «ήρωα του Eyam», κατάφερε λίγο πριν την κορύφωση της επιδημίας να πείσει τους κατοίκους του χωριού να μην το εγκαταλείψουν και έτσι «προστάτευσε τους γείτονές του από τη μόλυνση με απόλυτη επιτυχία».⁶³

⁵⁹ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 55.

⁶⁰ Newman, «Shutt up», ό.π., σ. 829.

⁶¹ Wood, ό.π., σ. 56-57.

⁶² Στο ίδιο, σ. 57.

⁶³ Βλ. Richard Mead, «A Discourse on the Plague» στο *The Medical Works of Richard Mead, M.D.*, Printed for Alexander Donaldson, and Charles Elliot, Εδιμβούργο, 1775, σ. 157-221. Βλ. και William

Οι επιδημίες, όπως και η πανδημία του Covid-19, εγείρουν πάντα ζητήματα ηθικής, κοινωνικής και ατομικής ευθύνης. Στην προσπάθεια της περαιτέρω διερεύνησης, της αξιολόγησης των αποφάσεων που πάρθηκαν και της ερμηνείας της περίπτωσης της επιδημίας του Eyam κρίνεται σκόπιμο να εξεταστούν ορισμένα τέτοια ζητήματα, τα οποία αφορούν τις ευρύτερες, κυρίαρχες αντιλήψεις περί ασθενείας και συγκεκριμένα περί πανώλης, περί της ευθύνης των θεραπειών, περί καραντίνας και περί της ατομικής ευθύνης απέναντι στο σύνολο.

Όσον αφορά στις κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με την πανώλη, οι απλοί άνθρωποι της εποχής στέκονταν τρομοκρατημένοι μπροστά στην πανούκλα την οποία ερμήνευαν ως σημάδι της θεϊκής οργής που προκάλεσαν τα κρίματά τους και αναζητούσαν την εξιλέωσή τους, αφενός, στην προσευχή και, αφετέρου, στη σύγχρονη/επίσημη ή την λαϊκή/παραδοσιακή ιατρική.⁶⁴ Ο Thomas Dekker με αφορμή την επιδημία του 1603 περιγράφει την πανώλη ως «τον τύραννο και όχι τον κατακτητή, ο οποίος προκαλεί τον ολοκληρωτικό όλεθρο, όταν τούς έχει όλους να κείτονται στα πόδια του στο έλεός του».⁶⁵ Ακόμα και οι γιατροί δεν γνώριζαν τι προκαλούσε τη συγκεκριμένη νόσο και ως εκ τούτου την απέδιδαν σε πολλές και διαφορετικές αιτίες. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο William Kemp στην πραγματεία του που εκδόθηκε το 1665 αναφέρει ότι «η αιτία της πανώλης είναι είτε υπερφυσική είτε φυσική».⁶⁶ Ο ίδιος γράφει ότι είναι υπερφυσική η αιτία όταν δεν υπάρχουν φυσικά αίτια που να δικαιολογούν την εμφάνιση της πανώλης και εξηγεί ότι σε εξαιρετικές περιπτώσεις η πανώλη είναι δυνατόν είτε να στέλνεται άμεσα από τον Θεό «ως δίκαια τιμωρία για τις αμαρτίες της ανθρωπότητας» είτε να προκαλείται από τον Διάβολο, ο οποίος εκτός από το ότι «μπορεί να δηλητηριάζει τα μυαλά των ανθρώπων [...], επιπρόσθετα μπορεί να δηλητηριάζει τα σώματά τους με καταστροφικές ασθένειες».⁶⁷ Ο Kemp στα φυσικά αίτια της πανώλης συγκαταλέγει την αλλοίωση του αέρα που, εκτός των άλλων, μπορεί

Macmichael, *A Brief Sketch of the Progress of Opinion on the Subject of Contagion; with Some Remarks on Quarantine*, John Murray, Λονδίνο 1825.

⁶⁴ Holloway, «Resounding the landscape», *ό.π.*, σ. 601.

⁶⁵ Thomas Dekker, *The Wonderful Year*, Λονδίνο 1603, στο E.D. Pendry (επίμ.), *Thomas Dekker: The Wonderful Year; The Gull's Horn Book; Penny-Wise; Pound-Foolish; English Villainies Discovered by Lantern and Candlelight and Selected Writings*, Edward Arnold, Λονδίνο 1967.

⁶⁶ William Kemp, «A brief treatise of the nature, causes, signes, preservation from, and cure of the pestilence», Printed for and are to be sold by D. Kemp at his shop at the Salutation near Hatton-Garden in Holborn, Λονδίνο 1665, σ. 1.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 1-2, 7-8.

να προκληθεί από τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων και την ανισορροπία των χυμών του ανθρώπινου σώματος που μπορεί να προκληθεί από τη φτώχη και ανθυγιεινή διατροφή.⁶⁸ Παράλληλα, την εποχή της επιδημίας στο Eyam συνυπήρχε η αρχαία αντίληψη σύμφωνα με την οποία η πανώλη μεταδιδόταν από την εισπνοή ενός αόρατου μιάσματος που βρισκόταν στον αέρα, επομένως η καραντίνα θεωρούνταν απαραίτητη για την ανάσχεση της νόσου.⁶⁹

Οι άνθρωποι της βικτωριανής εποχής συνέχιζαν να πιστεύουν στη θεωρία περί μιάσματος και στη σημασία της καραντίνας. Στην αναδιήγηση, όμως, των γεγονότων όπως παρατίθενται το 1869, αλλά και στην αφήγηση του Wood που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1842, σημειώνεται ότι το δέμα με τα μολυσμένα αντικείμενα στάλθηκε παρόλο που οι άνθρωποι γνώριζαν πολύ καλά τον κίνδυνο που ελλόχευε η επαφή με μολυσμένα ρούχα, κλινოსκεπάσματα ή έπιπλα από τα σπίτια που είχαν χτυπηθεί από την πανώλη.⁷⁰ Οι βάσεις για την αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της καραντίνας δεν θα έμπαιναν παρά μετά το 1894, όταν ο γάλλος ιατρός Alexander Yersin θα αναγνώριζε το υπεύθυνο βακτήριο. Η σημερινή επιδημιολογική έρευνα καταλήγει στο ότι τελικά η καραντίνα, αν και βασίστηκε σε λανθασμένα δεδομένα, από τη μία, αποτέλεσε ένα αποτελεσματικό μέσο για τον περιορισμό της μετάδοσης της πανώλης και, από την άλλη, αύξησε τον κίνδυνο για τους κατοίκους του Eyam δεδομένης της σημερινής γνώσης ότι είναι δυνατό η νόσος να μεταδοθεί από άνθρωπο σε άνθρωπο.⁷¹

Όσον αφορά στην ευθύνη που έφεραν οι θεραπευτές, ένα από τα φλέγοντα ζητήματα κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα σχετικά με τις επιδημίες ήταν αν έπρεπε κάποιος να μετακινηθεί προς μία ασφαλέστερη περιοχή ώστε να προστατευτεί από τον λοιμό ή αν έπρεπε να παραμείνει εκεί για να παρέχει βοήθεια στους νοσούντες.⁷² Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι η κυρίαρχη αντίληψη περί της ιατρικής ηθικής της πρώιμης νεότερης Αγγλίας δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη σημερινή. Στις μέρες μας, η ηθική υποχρέωση των ιατρών απέναντι στους ασθενείς τους θεωρείται δεδομένη, αλλά αυτό δεν ήταν πάντα έτσι. Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και το 1939, παρόλο

⁶⁸ Kemp, «A brief treatise of the nature», ό.π., σ. 11-27.

⁶⁹ Xavier Didelot, «Heroic sacrifice or tragic mistake? Revisiting the Eyam Plague, 350 years on», *Significance*, 13:5 (2016), σ. 23. Βλ. και Paul Slack, «Perceptions of plague in eighteenth-century Europe», *The Economic History Review*, 71:1 (2022), σ. 138-156.

⁷⁰ «The plague at Eyam», ό.π., σ. 184 Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 40-41.

⁷¹ Didelot, ό.π., σ. 24.

⁷² Patrick Wallis, «Plagues, morality and the place of medicine in early modern England», *The English Historical Review*, 121:490 (2006), σ. 1.

που η αποτελεσματικότητα των χειρισμών του William Mompesson είχε αρχίσει πλέον να αμφισβητείται από τους επιστήμονες, ο ιερέας μνημονεύεται, σχεδόν 300 χρόνια μετά, από την ιατρική κοινότητα λόγω του ότι δεν εγκατέλειψε την κοινότητά του κατά το ξέσπασμα της πανώλης σε αντιδιαστολή με τους γιατρούς του Λονδίνου.⁷³

Όσον αφορά στο ζήτημα της απομόνωσης των νοσούντων, η καραντίνα δεν υπήρξε κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο ένα κοινώς αποδεκτό μέσο αντιμετώπισης της πανδημίας. Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να αναφερθεί σχετικά με την επιβολή της καραντίνας είναι ότι χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση όχι μόνο για την αποφυγή της διασποράς της νόσου, αλλά και ως τιμωρία προκειμένου να ελεγχθούν τα άτομα τα οποία παραβίαζαν τους νόμους (*book of orders*).⁷⁴ Επίσης, ο κόσμος, όπως φαίνεται από δημοφιλείς αφηγήσεις, συνεχώς εξέφραζε παράπονα σχετικά με τη σκληρότητα, την αδικία αλλά και τη μιλιταριστική φύση της καραντίνας.⁷⁵ Μάλιστα, αυτή η πρακτική χαρακτηρίστηκε αντιχριστιανική και κάθε άλλο παρά φιλόνητη, καθώς απαγόρευε στους συγγενείς και τους φίλους να παράσχουν τις φροντίδες τους στους αρρώστους. Αποτέλεσμα αυτής της εκλαμβανόμενης ως άδικης πρακτικής ήταν άτομα -συνχότερα της μεσαιάς τάξης- να καταστρατηγούν την καραντίνα, να κρύβουν τους αρρώστους τους και να δωροδοκούν τους αρμόδιους της ενορίας τους. Παρόμοια επιχειρήματα κατά της καραντίνας συνέχισαν να δημοσιεύονται σε φυλλάδια και βιβλία κατά το τελευταίο μεγάλο ξέσπασμα της πανώλης στο Λονδίνο το 1665, αλλά και καθ'όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα.⁷⁶ Παρόλο που η αντίδραση στην καραντίνα ξεπεράστηκε όταν ξεπεράστηκε και η ίδια η πανώλη, το «ηρωικό» Eyam μπήκε οικειοθελώς σε καραντίνα το 1666.

Όσον αφορά στο ζήτημα της ατομικής ευθύνης, έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί ποιοι ήταν εκείνοι που παρότρυναν τους κατοίκους του Eyam να αυτοπεριοριστούν και πώς εκείνοι ηρωποιήθηκαν και στη συνέχεια αποκαθλώθηκαν κατά την πορεία του χρόνου μέσα από τις μεταγενέστερες διηγήσεις. Το πρόσωπο το οποίο διαδραμάτισε τον σημαντικότερο ρόλο κατά την επιδημία είναι, όπως έχει γίνει ήδη κατανοητό, ο εφημέριος William Mompesson. Βοηθός στην προσπάθεια του Mompesson φάνηκε να στάθηκε ο τέως εφημέριος, Thomas Stanley.⁷⁷ Όπως και πολλά άλλα σημεία αυτής της ιστορίας, ο ρόλος που διαδραμάτισε ο τελευταίος δεν είναι σαφής. Είναι, όμως, γνωστό

⁷³ «William Mompesson, 1693-1709», *ό.π.*, σ. 564.

⁷⁴ Newman, «Shutt up», *ό.π.*, σ. 829.

⁷⁵ Στο ίδιο.

⁷⁶ Στο ίδιο.

⁷⁷ Βλ. και Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 50.

ότι υπηρέτησε στην ίδια θέση με τον Mompesson έως ότου καθαιρέθηκε το έτος 1662 λόγω των πουριτανικών θέσεων του και της άρνησής του να αποδεχτεί την παλινόρθωση της Αγγλικανικής Εκκλησίας μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου.⁷⁸ Η καθοδήγηση των κατοίκων από τους δύο αυτούς εφημέριους καθώς και η υπακοή που επέδειξε το ποίμνιό τους, εξαιρούνται από τον βικτωριανό William Wood και εγγράφονται στο πλαίσιο του «αληθινού Χριστιανισμού».⁷⁹

Αν και ο Wood περιγράφει με ζωντανά χρώματα την αγνότητα, την άγνοια - σχεδόν αφέλεια- της αγροτικής ζωής στο Eyam, σύμφωνα με την ιστορική έρευνα, οι Άγγλοι ήταν καλά ενημερωμένοι σχετικά με την κορύφωση και την ύφεση των διάφορων κυμάτων της πανώλης σε όλη τη χώρα, αφού η κυβέρνηση επιθυμούσε να υπάρχει η σχετική ενημέρωση των πολιτών ή τουλάχιστον την επέτρεπε.⁸⁰ Είναι γνωστό ότι οι πληροφορίες αυτές συχνά διαχέονταν στο ευρύ κοινό, στην πρωτεύουσα αλλά και στις επαρχίες, μέσω του *δελτίου θνησιμότητας* (bill of mortality).⁸¹ Επομένως, είναι μάλλον πιο πιθανό οι κάτοικοι του Eyam να ήταν πιο ενημερωμένοι από ό,τι θεωρούσε ο βικτωριανός Wood. Πιθανόν, οι φρικιαστικές πληροφορίες από την τρομερή επέλαση της πανώλης στο Λονδίνο να τους έδωσε ακόμα ένα κίνητρο για να συμμορφωθούν με τις παρακλήσεις των εφημερίων τους.

Το θέμα της άγνοιας του ποιμνίου δεν είναι το μοναδικό σημείο της αφήγησης του Wood που επιδέχεται αμφισβήτηση. Ο Wood, επηρεασμένος προφανώς από το πνεύμα του βικτωριανού ρομαντισμού, περιγράφει την απόφαση της οικειοθελούς καραντίνας των κατοίκων του Eyam ως μία ηρωική πράξη απαράμιλλης και μεγαλόψυχης αυτοθυσίας και εξαίρει την αίσθηση καθήκοντός τους που οδήγησε, αφενός, στον θάνατο των πέντε έκτων του πληθυσμού του χωριού, αφετέρου, στη σωτηρία της χώρας.⁸² Μάλιστα, συγκρίνει τους κατοίκους του χωριού με τους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες που αντιμετώπισαν τους Πέρσες στη μάχη του Μαραθώνα και των Θερμοπυλών αντίστοιχα:

«Όλοι όσοι πατούν τα πράσινα πεδία του Eyam ας θυμούνται με
αισθήματα δέους και σεβασμού ότι κάτω από τα πόδια τους

⁷⁸ Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 31.

⁷⁹ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 51.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 4 Greenberg, «Plague», *ό.π.*, σ. 508.

⁸¹ Greenberg, *ό.π.*, σ. 508-527· Βλ. και Paul Slack, *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, Routledge & K. Paul, Λονδίνο και Βοστώνη 1985, σ. 239-240 Mullet, *The Bubonic Plague and England*, *ό.π.*, σ. 153.

⁸² Wood, *ό.π.*, σ. 35.

αναπαύονται οι στάχτες αυτών των ηθικών ηρώων, οι οποίοι, με μία μεγαλειώδη, ηρωική και χωρίς προηγούμενο απόφαση, έδωσαν τις ζωές τους, -ναι! καταδίκασαν τους εαυτούς τους σε μiasματικό θάνατο, για να σώσουν την περιβάλλουσα χώρα. Οι αθάνατοι νικητές των Θερμοπυλών και του Μαραθώνα, που πολέμησαν με τόση ανδρεία για της ελευθερίας τον ιερό σκοπό, δεν έχουν μεγαλύτερες ούτε δυνατότερες αξιώσεις για τον θαυμασμό των επόμενων γενεών, απ' ό,τι οι ταπεινοί χωρικοί του Eyam κατά το έτος 1666».⁸³

Η πραγματικότητα, όμως, είναι πολύ πιθανόν να ήταν αρκετά διαφορετική. Η καραντίνα, όπως γίνεται σαφές από τη μελέτη της επιδημίας πανώλης του Λονδίνου και του Γουέστμινστερ, δεν ήταν μία καινοφανής πρακτική για την εποχή και σίγουρα είχε συναντήσει αρκετές αντιδράσεις. Επομένως, η απόφαση περί απομόνωσης του χωριού δεν θα θεωρούνταν στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο μία τόσο αξιοσημείωτη πράξη και πιθανόν να μην ήταν μία αμιγώς οικειοθελής απόφαση, όπως την παρουσιάζει ο Wood. Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, η μεταγενέστερη έρευνα απέδειξε ότι τα δημογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο Wood δεν είναι ακριβή, αφού παρουσιάζουν μικρότερο τον πληθυσμό του Eyam. Ως εκ τούτου, ο δείκτης θνησιμότητας που προκύπτει από την μελέτη του Wood είναι σαφώς μεγαλύτερος και κατ' επέκταση δραματικότερος από αυτόν που πραγματικά υπήρξε. Στη συνέχεια, όταν η μετάδοση της πανώλης συνδέθηκε με τους αρουραίους, ήταν λογικό πολλοί να σκεφτούν ότι η καραντίνα οδήγησε άδικα στον θάνατο τόσους πολλούς από τους κατοίκους του Eyam, επειδή η απομάκρυνση τους από το χωριό έως ότου η νόσος υποχωρούσε από τα τρωκτικά, θα μπορούσε να είχε αποτρέψει τον χαμό τους.⁸⁴

Η αφήγηση του William Wood, ίσως και λόγω του ότι είναι από τις πιο εκτενείς και περιγραφικές, είναι από τις πιο δημοφιλείς σχετικά με το Eyam, αλλά όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν είναι η μοναδική. Η ιστορία της επιδημίας της πανώλης του 1665-1666 έχει ειπωθεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Οι πρώτες αφηγήσεις σχετικά με την επιδημία πανώλης στο Eyam μέχρι και τις μελέτες του ιατρού Richard Mead (1722) δεν ξεχωρίζουν την αντίδραση του χωριού ως μία ηρωική πράξη. Για τον Mead ο εφημέριος Mompesson δεν ήταν ήρωας, απλώς αντέδρασε σωστά, όπως

⁸³ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, σ. 35.

⁸⁴ Βλ. Didelot, «Heroic sacrifice or tragic mistake? », *ό.π.*, σ. 20-25, ειδικά σ. 21.

αναμενόταν να αντιδράσει ένας κληρικός ή ένας αξιωματούχος του στέμματος κατά τη διάρκεια μίας πανδημίας.⁸⁵

Στη συνέχεια, όμως, και ειδικότερα από την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, η περίπτωση της πανώλης στο Eyam αρχίζει να προσελκύει περισσότερο το ενδιαφέρον του κοινού. Ο ιστορικός Patrick Wallis εύλογα συσχέτισε αυτήν την αλλαγή στάσης με τις αλλαγές που συντελούνταν την ίδια περίοδο στα πεδία της λογοτεχνίας και της ιστορίας και ειδικότερα με τον ρομαντισμό και την συναισθηματική προσέγγιση της τοπικής και εθνικής ιστορίας.⁸⁶ Οι αφηγήσεις, λοιπόν, της επιδημίας δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο μυθοποιημένο ιστορικό παρελθόν και στην έννοια του αγγλικού χαρακτήρα, της αγγλικότητας. Ενδεικτικό είναι ότι στο έργο του συγγραφέα William Seward ο εφημέριος Mompesson χρίζεται ήρωας, ένας ήρωας που σε αντίθεση με τον αυταρχισμό της Καθολικής Γαλλίας, επιδεικνύει έναν «επιμελή, πειθαρχημένο, χριστιανικό ανδρισμό».⁸⁷ Την ίδια περίοδο, η συγγραφέας Anna Seward αφηγήθηκε την ίδια ιστορία δίνοντας ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στο συναίσθημα. Όπως πιθανόν να έκαναν κι άλλες γυναικείες φωνές της εποχής, στάθηκε ιδιαίτερα στον χώρο και στο ζήτημα του συζυγικού καθήκοντος και πιο συγκεκριμένα στην περιγραφή του όμορφου χωριού μέσα στα ψηλά βουνά που ήρθε αντιμέτωπο με τον τρόμο και στη σχέση ανάμεσα στον Mompesson και στη γυναίκα του που τελικά απεβίωσε.⁸⁸

Οι αφηγήσεις των Seward, όπως έχει εξαρχής αναφερθεί, έβαλαν τα θεμέλια της ηρωικής διάστασης της αφήγησης του περιστατικού πάνω στα οποία σφυρηλατήθηκε ο μύθος του Eyam και αποτέλεσαν έμπνευση για πολλές από τις μεταγενέστερες αναδιηγήσεις. Ορισμένες από αυτές διανθίστηκαν και με στοιχεία μυθοπλασίας. Η ιστορία της πανώλης του Eyam παρέμεινε δημοφιλής και κατά τον 19^ο αιώνα καθώς ταίριαζε με το γοτθικό πνεύμα της εποχής και εξυπηρετούσε το γενικότερο λογοτεχνικό και ιστορικό ενδιαφέρον που έδειχνε το κοινό για τις επιδημίες του παρελθόντος.⁸⁹ Παρόλο που δεν αποτελούσε πια έναν άμεσο κίνδυνο αυτήν την περίοδο, η πανώλη, οι αιτίες νόσησης και οι τρόποι περιορισμού της επανερχόταν στο προσκύνιο υπό το πρίσμα των σύγχρονων επιδημιών και ειδικότερα της χολέρας. Η εμπειρία της χολέρας οδήγησε σε νέες θεωρήσεις της περίπτωσης του Eyam που κατά τη δεκαετία του 1890

⁸⁵ Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 37.

⁸⁶ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 37-40.

⁸⁷ *Στο ίδιο*, σ. 38.

⁸⁸ Βλ. Greg Kucich, «Romanticism and the re-engendering of historical memory», στο Matthew Cambell, Jacqueline M. Labbe, Sally Shuttleworth (επιμ.), *Memory and Memorials, 1789-1914: Literary and Cultural Perspectives*, Routledge, Λονδίνο 2000, σ. 15-29.

⁸⁹ Wallis, *ό.π.*, σ. 41-42.

είχε πια αποκτήσει τη σπουδαιότερη πια θέση του στην ιστορία των επιδημιών της Βρετανίας. Η οικειοθελής απομόνωση των κατοίκων του Eyam και η θυσία του προσωπικού συμφέροντός τους για το ευρύτερο καλό ήταν ένα εξαιρετικό παράδειγμα υπακοής στα μέτρα περί δημόσιας υγείας και για αυτό χρησιμοποιήθηκε και ως μέσο επίκρισης της αντίστασης στα αντίστοιχα μέτρα που πάρθηκαν για την αντιμετώπιση της χολέρας.⁹⁰ Παράλληλα, η ιστορία του Eyam μετασχηματίστηκε σε μία ερωτική τραγωδία, σε μία ιστορία γεμάτη νοσταλγία για «την τάξη, την κοινότητα, την υπευθυνότητα», αλλά και εξύμνησης του ηρωικού χριστιανού και της ηρωικής χριστιανής.⁹¹

Οι διαφορετικές -και σε έναν βαθμό φανταστικές- αφηγήσεις αυτής της περιόδου έδωσαν το έναυσμα στους κατοίκους να επαναδιαπραγματευθούν την ιστορική μνήμη της επιδημίας της πανώλης στο Eyam και να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με αυτήν. Μάλιστα, από το 1886 η πανώλη απέκτησε κεντρική θέση στο τελετουργικό έτος της κοινότητας αποτελώντας ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού που ο ιστορικός Eric Hobsbawm ονομάζει «επινόηση της παράδοσης».⁹² Η επιδημία της πανώλης θεωρήθηκε κληρονομία του τόπου που πια μπορούσε να έχει και οικονομικά οφέλη μέσω της τουριστικής εκμετάλλευσής της. Αξίζει να σημειωθεί ότι η κύρια βιομηχανία του χωριού, που άλλοτε βιοποριζόταν από τη γεωργία, την εξόρυξη μολύβδου και τη μεταξουργία, είναι στις μέρες μας η τουριστική αξιοποίηση της ιστορίας του.⁹³ Ολόκληρο το χωριό σήμερα είναι ένα ζωντανό μουσείο όπου ο περιηγητής έχει τη δυνατότητα να περπατήσει τον δρόμο της πανώλης (Plague Trail), να δει τις επιγραφές με τα ονόματα των θυμάτων που έχουν αναρτηθεί έξω από κάθε σπίτι και να επισκεφτεί το σχετικό μουσείο (Village Plague Museum) το οποίο στεγάζεται στον ναό του St. Lawrence που χρονολογείται στον 12^ο αιώνα.⁹⁴

Οι νεότεροι χρόνοι και η αποδέσμευση από τον βικτωριανό μελοδραματισμό και το γοτθικό πνεύμα έφεραν μαζί και την αμφισβήτηση της «ηρωϊκότητας» του Eyam. Οι εξελίξεις στην ιατρική επιστήμη και η αποδέσμευσή της από τη θρησκεία, ειδικότερα η ανακάλυψη του βακτηρίου που είναι υπεύθυνο για την πανώλη και η επανεξέταση του ρόλου που διαδραματίζουν τα τρωκτικά στη μετάδοση της νόσου,

⁹⁰ Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 44-45.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 45.

⁹² Στο ίδιο, σ. 45. Βλ. και Eric Hobsbawm, «Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», στο Eric Hobsbawm και Terence Ranger (επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 297-345.

⁹³ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 3.

⁹⁴ Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 25.

αποκαθήλωσαν τους άλλοτε ήρωες κατοίκους του Eyam. Την ίδια στιγμή τέθηκε το ερώτημα του κατά πόσον ήταν απαραίτητη η καραντίνα στην υπό εξέταση περίπτωση. Ο σκεπτικισμός εντάθηκε και από την πάντα υπάρχουσα ιδέα ότι η καραντίνα και η απομόνωση ήταν, όχι μόνο αναποτελεσματική, αλλά και κοστοβόρα και πιθανόν επικίνδυνη πρακτική.

Η ιστορία της ιατρικής αλλά και η πρόσφατη εμπειρία της πανδημίας του Covid-19 έχει αποδείξει ότι οι συνέπειες που έχει μία επιδημία και ο συνακόλουθος μαζικός θάνατος σε κοινωνικό, ψυχολογικό και κοινωνικό επίπεδο είναι βαθιές και μερικές φορές ακόμα και ριζοσπαστικές ή μακροπρόθεσμες. Ιστορικοί από τον Θουκυδίδη μέχρι σήμερα έχουν αναγνωρίσει στις συνέπειες των επιδημιών «την αύξηση των επιπέδων της βίας, το γκρέμισμα κοσμικών πολιτισμών και τη γένεση απαισιοδοξίας και υπερβατικών θρησκευτικότητων».⁹⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των συνεπειών που μπορεί να έχει μία επιδημία αναδεικνύεται από τις μελέτες του ιστορικού Samuel Cohn σχετικά με την επίδραση που είχε ο Μαύρος Θάνατος στον ευρωπαϊκό ύστερο μεσαίωνα σε νομικό και οικονομικό επίπεδο.⁹⁶ Ο ιός του AIDS μερικές δεκαετίες παλιότερα και η διαρκής απειλή ενός βιολογικού πολέμου αναζωπύρωσαν το ενδιαφέρον των ιστορικών, των βιολόγων και των ιατρών καθώς και του κοινού για τις επιδημίες και ιδιαίτερα τις επιδημίες της πανώλης. Αυτό συνέβη όχι μόνο επειδή υπάρχει η επιθυμία για περαιτέρω γνώση σχετικά με τις φονικές ιδιότητες του συγκεκριμένου βάκιλου που την προκαλεί, αλλά επειδή σε αυτές τις συγκυρίες η ανάγκη για την κατανόηση των κοινωνικών, ψυχολογικών και πολιτισμικών συνεπειών του μαζικού θανάτου γίνεται πιο επιτακτική. Με την πανδημία του Covid-19, η ιατρική

⁹⁵ Cohn, «The Black Death», *ό.π.*, σ. 703.

⁹⁶ Ο Cohn διαπίστωσε ότι, αν και σε μεγάλο μέρος της Δυτικής Ευρώπης η επιδημία της πανώλης προκάλεσε τη θέσπιση νέων νόμων σχετικά με τους μισθούς, την εργασία και τις τιμές, η νέα αυτή νομοθεσία δεν στηριζόταν στα δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα της μετά την πανώλη περιόδου ούτε στη νέα πραγματικότητα σχετικά με την προσφορά και τη ζήτηση εργατικού δυναμικού. Αντ' αυτού, εκκινούσε από «τον φόβο της απληστίας και των υποτιθέμενων νέων δυνάμεων των υπάλληλων στραμάτων», στοιχεία που ο ιστορικός συνέδεσε με το άγχος που επέφερε ο Μαύρος Θάνατος και ειδικότερα με τις κοινωνικές συμπεριφορές, όπως το κίνημα των μαστιγωτών, τις διώξεις κατά των Εβραίων, των Καταλανών και των επαιτών, που πυροδότησε ο τρόμος της μαζικής θνησιμότητας και καταστροφής, Samuel K. Cohn Jr., «After the Black Death: labour legislation and attitudes towards labour in late-medieval Western Europe», *Economic History Review*, 60:3 (2007), σ. 457-485. Βλ. και Cohn, «The Black Death», *ό.π.*, σ. 703-738.

αλλά και το γενικότερο ενδιαφέρον της κοινής γνώμης στράφηκε ξανά στη μελέτη της περίπτωσης του χωριού Eyam.⁹⁷

Η σημερινή έρευνα, σίγουρα πιο αποστασιοποιημένη από τον βικτωριανό μελοδραματισμό και απαλλαγμένη από την θρησκευτική θεώρηση της ασθένειας, εστιάζεται όχι στο αν η καραντίνα ήταν οικειοθελής ή ηρωική, αλλά στο αν υπήρξε ένα αποτελεσματικό μέσο για τον έλεγχο της διασποράς της πανώλης, καθώς και σε άλλα καθαρά ιατρικά ζητήματα, αποσκοπώντας στην αξιοποίηση της γνώσης που προκύπτει από το συγκεκριμένο παράδειγμα στη σύγχρονη ιατρική.⁹⁸ Παρόλα αυτά, μέχρι και τις μέρες μας δημοσιεύονται άρθρα τα οποία αναφέρονται στο Eyam ως την «πόλη που σταμάτησε την πανώλη».⁹⁹ Ο βικτωριανός μελοδραματισμός ακόμα συντηρεί τον μύθο του χωριού, το οποίο εκμεταλλεύεται τη φήμη του στο έπακρον εξαργυρώνοντας την με μεγάλη επιτυχία σε τουριστική εκμετάλλευση. Η πανδημία του Covid-19 έγινε αφορμή για να ξαναθυμηθούμε την επιδημία πανώλης στο Eyam το 1665-1666 με αρκετά δημοσιεύματα ακόμα και σε επιστημονικά περιοδικά να συνδέουν τη συγκεκριμένη επιδημία πανώλης με τη σημερινή πανδημία και την ανάγκη για «κοινωνική αποστασιοποίηση» (social distancing): «Πάνω από τρεις αιώνες αργότερα είμαστε αντιμέτωποι με την πανδημία του Covid-19. Ένα πολύ διαφορετικό παθογόνο και πιθανόν ένας πολύ διαφορετικός κόσμος. Το μήνυμα όμως είναι το ίδιο με εκείνο του 1665. Παρακαλώ μείνετε σπίτι».¹⁰⁰

Τελικά, αν και αρχικά η περίπτωση της επιδημίας πανώλης που ξέσπασε στο χωριό Eyam παραγκωνίστηκε, είναι μία εξαιρετική μελέτη περίπτωσης για πολλούς λόγους. Οι διαφορετικές αφηγήσεις μέσα στον χρόνο εστιάζουν σε διαφορετικά σημεία, γεγονός που παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα γεγονότα και τους

⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Patrick Wallis, «Eyam revisited: lessons from a plague village», *The Economist* (16 Απριλίου 2020), <https://www.economist.com/1843/2020/04/16/eyam-revisited-lessons-from-a-plague-village> (πρόσβαση: 21.08.2022)· Steven Brian Nimmo, «Eyam: The Derbyshire Plague Village», *Occupational Medicine* (Oxford), 70:5 (2020), σ. 308· Don K. Nakayama, «Social Distancing and Contact Tracing during the Great Plague of 1665», *The American Surgeon*, 88:2 (2022), 165-166· Giovanni Spitale, «COVID-19 and the Ethics of Quarantine: A Lesson from the Eyam Plague», *Medicine, Health Care, and Philosophy*, 23:4 (2020), σ. 603-609· Greig Watson, «Coronavirus: What can the 'plague village' of Eyam teach us?», *BBC News* (22 Απριλίου 2020), <https://www.bbc.com/news/uk-england-derbyshire-51904810> (πρόσβαση: 21.08.2022).

⁹⁸ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι 300 περίπου χρόνια μετά την επιδημία πανώλης στο Eyam ο Dr. Strehpen O'Brien που ασχολήθηκε με την ιατρική έρευνα εντόπισε στους επιβιώσαντες της συγκεκριμένης πανδημίας γενετικές μεταλλάξεις. Η έρευνά του έδωσε νέες ελπίδες καθώς βοήθησε τις φαρμακευτικές εταιρείες να αναπτύξουν φάρμακα όχι μόνο κατά της πανώλης, αλλά πιθανόν και κατά του HIV, Tim Lynch, «New hope from the plague village», *British Heritage*, 27:2 (2006), σ. 16. Βλ. και Didelot, «Heroic sacrifice or tragic mistake?», *ό.π.*, σ. 20-25, ειδικά σ. 23.

⁹⁹ Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 21-25.

¹⁰⁰ Nimmo, *ό.π.*, σ. 308. Βλ. και Nakayama, *ό.π.*, σ. 165-166· Spitale, *ό.π.*, σ. 603-609.

πρωταγωνιστές τους, που φωτίζονται από διαφορετική σκοπιά. Πιο σημαντικές, όμως, είναι οι πληροφορίες που οι διαφορετικές αυτές αφηγήσεις παρέχουν για την ίδια την εποχή που τις παρήγαγε. Αν και η ιδέα της αυτοθυσίας των κατοίκων του Eyam μέσω της «ηρωικής» απομόνωσής τους αποδεικνύεται μύθος καθώς από καμία από τις σύγχρονες με την επιδημία του 1666 πηγές δεν προκύπτει κάτι τέτοιο, η επιδημία πανώλης στο Eyam αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα ενδιαφέρον επεισόδιο στην ιστορία της ιατρικής και θέτει ερωτήματα που ακόμα και στις μέρες μας θεωρούνται φλέγοντα, όπως το ποιοι είναι πιο ευάλωτοι μπροστά σε μία επιδημία και ποιες είναι οι ηθικές υποχρεώσεις των αρχών και των αρχόμενων. Παράλληλα, αποτελεί ένα παράδειγμα του πώς η ιστορική μνήμη μπορεί να μετασχηματιστεί αλλά και ένα παράδειγμα εργαλειοποίησης και εκμετάλλευσης της ιστορίας για τουριστικούς και όχι μόνο σκοπούς.

ΠΗΓΕΣ: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ & ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ
BIBLIOGRAPHY & DIGITAL SOURCES

- «The plague at Eyam», *The Relinquary: Quarterly Archaeological Journal and Review*, 6 [Ιούλιος 1863-Οκτώβριος 1894] (1866), σ. 184.
- «The Symptoms of Plague», *Eyam Museum*>Resources>Plague Symptoms, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Plague-symptoms.pdf>, (πρόσβαση: 21.08.2022).
- «Victims of the Eyam plague 1665-1666 in chronological order», *Eyam Museum*>Resources>Eyam Plague victims in chronological order, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Eyam-Plague-victims-in-chronological-order.pdf> (πρόσβαση: 21.08.2022).
- «William Mompesson, 1693-1709», *Annals of medical history*, 1:6 (1939), σ. 564.
- Ayyadurai, Saravanan, Sebbane, Florent, Raoult, Didier και Drancourt, Michel, «Body lice, *Yersinia pestis* Orientalis, and Black Death», *Emerging Infectious Diseases*, 16:5 (2010), σ. 892-893.
- Bagshaw, William, *De Spiritualibus Pecci, Notes (or Notices) Concerning the Work of God And some of those who have been workers together with God in the Hundred of the High Peak in Derbyshire*, Printed for Nevill Simmons, Bookseller in Sheffield, Λονδίνο 1702.
- Barbieri, R., Signoli, M., Chev , D., Costedoat, C., Tzortzis, S., Aboudharam, G., Raoult, D. και Drancourt, M., «*Yersinia Pestis*: The Natural History of Plague», *Clinical Microbiology Reviews*, 34:1 (2021), σ. 1-44.
- Batho, Richard, «The plague at Eyam: A tercentenary re-evaluation», *Derbshire Archaeological Journal*, 84:1 (1964), σ. 81-91.
- Bradley, Leslie, «The most famous of all English plagues: a detailed analysis of the plague at Eyam, 1665-6», στο Paul Slack (επιμ.), *The Plague Reconsidered: a new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*, Local Population Studies, Μάτλοκ 1977, σ. 56-65.
- Cage, Kenneth L. και Kosoy, Michael Y., «Natural history of plague: perspectives from more than a century of research», *Annual Review of Entomology*, 50 (2005), σ. 505-528.

- Cohn, Samuel K. Jr., «After the Black Death: labour legislation and attitudes towards labour in late-medieval Western Europe», *Economic History Review*, 60:3 (2007), σ. 457-485.
- , «Epidemiology of the Black Death and successive waves of plague», *Medical History*, 52 (2008), σ. 74-100.
- , «The Black Death: End of a paradigm», *The American Historical Review*, 107:3 (2002), σ. 703-738.
- Defoe, Daniel, *A Journal of the Plague Year: Being Observations or Memorials, Of the most Remarkable Occurrences, As well Publick as Private, which happened in London During the last Great Visitation In 1665*, Printed for E. Nutt at the Royal-Exchange, J. Roberts in Warwick-Lane, A. Dodd without Temple-Bar, and J. Graves in St. James's-street, Λονδίνο 1722.
- Dekker, Thomas, *The Wonderful Year*, Λονδίνο 1603, στο E.D. Pendry (επίμ.), *Thomas Dekker: The Wonderful Year; The Gull's Horn Book; Penny-Wise; Pound-Foolish; English Villainies Discovered by Lantern and Candlelight and Selected Writings*, Edward Arnold, Λονδίνο 1967.
- Didelot, Xavier, «Heroic sacrifice or tragic mistake? Revisiting the Eyam Plague, 350 years on», *Significance*, 13:5 (2016), σ. 20-25.
- Drancourt, Michel, Houhamdi, Linda και Raoult, Didier, «Yersinia pestis as a telluric, human ectoparasite-borne organism», *The Lancet Infectious Diseases*, 6:4 (2006), σ. 234-241.
- Greenberg, Stephen, «Plague, the printing press, and public health in seventeenth-century London», *Huntington Library Quarterly*, 67:4 (2004), σ. 508-527.
- Hobsbawm, Eric, «Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», στο Eric Hobsbawm και Terence Ranger (επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 297-345.
- Holloway, Julian, «Resounding the Landscape: The Sonic Impress of and the Story of Eyam, Plague Village», *Landscape Research*, 42:6 (2017), σ. 601-615.
- Huntley, Dana, «The Town that stopped the plague», *British Heritage Travel*, 41:5 (2020), σ. 21-25.
- Kemp, William, «A brief treatise of the nature, causes, signes, preservation from, and cure of the pestilence», Printed for and are to be sold by D. Kemp at his shop at the Salutation near Hatton-Garden in Holborn, Λονδίνο 1665.

- Kucich, Greg, «Romanticism and the re-engendering of historical memory», στο Matthew Cambell, Jacqueline M. Labbe και Sally Shuttleworth (επιμ.), *Memory and Memorials, 1789-1914: Literary and Cultural Perspectives*, Routledge, Λονδίνο 2000, σ. 15-29.
- Latham, Robert και Matthews, William (επιμ.), *The Diary of Samuel Pepys*, Harper Collins & University of California Press, Λονδίνο & Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες 1971.
- Macmichael, William, *A Brief Sketch of the Progress of Opinion on the Subject of Contagion; with Some Remarks on Quarantine*, John Murray, Λονδίνο 1825.
- Mead, Richard, «A Discourse on the Plague», στο *The Medical Works of Richard Mead, M.D.*, Printed for Alexander Donaldson, and Charles Elliot, Εδιμβούργο 1775, σ. 157–221.
- , *A Short Discourse concerning Pestilential Contagion, and the Methods to be used to Prevent it*, 8^η εκδ, Printed by Sam Buckley, Λονδίνο 1722.
- Mullet, Charles F., *The Bubonic Plague and England: an essay in the History of Preventive History*, University Press of Kentucky, Λέξινγκτον 1956.
- Nakayama, Don K., «Social Distancing and Contact Tracing during the Great Plague of 1665», *The American Surgeon*, 88:2 (2022), σ. 165-166.
- Newman, Kira L. S., «Shutt up: bubonic plague and quarantine in early modern England», *Journal of Social History*, 45:3 (2012), σ. 809-834.
- Nimmo, Steven Brian, «Eyam: The Derbyshire Plague Village», *Occupational Medicine (Oxford)*, 70:5 (2020), σ. 308.
- Novic, Peter, *The Holocaust and Collective Memory: the American Experience*, Bloomsbury, Λονδίνο 1999.
- Raoult D., Mouffok, N., Bitam, I., Piarroux, R. και Drancourt, M., «Plague: history and contemporary analysis», *The Journal of infection*, 66:1 (2013), σ. 18–26.
- Rosen, George, *A History of Public Health*, expanded edition, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 1993 [1958].
- Seward, Anna, *The Poetical Works*, Proquest LLC, Κέιμπριτζ 1992 [1765, 1810].
- Seward, William, *European Magazine*, 1793.
- Slack, Paul, «Perceptions of plague in eighteenth-century Europe», *The Economic History Review*, 71:1 (2022), σ. 138-156.
- , *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, Routledge & K. Paul, Λονδίνο και Βοστώνη 1985.

- Spitale, Giovanni, «COVID-19 and the ethics of quarantine: A lesson from the Eyam plague», *Medicine, Health Care, and Philosophy*, 23:4 (2020), σ. 603-609.
- Wallis, Patrick, «A dreadful heritage: Interpreting disease at Eyam, 1666-2000», *History Workshop Journal*, 61 (2006), σ. 31-56.
- , «Eyam revisited: lessons from a plague village», *The Economist* (16 Απριλίου 2020), <https://www.economist.com/1843/2020/04/16/eyam-revisited-lessons-from-a-plague-village> (πρόσβαση: 21.08.2022).
- , «Plagues, morality and the place of medicine in early modern England», *The English Historical Review*, 121:490 (2006), σ. 1-24.
- Watson, Greig, «Coronavirus: What can the ‘plague village’ of Eyam teach us?», *BBC News* (22 Απριλίου 2020), <https://www.bbc.com/news/uk-england-derbyshire-51904810> (πρόσβαση: 21.08.2022).
- Whittles, Lilith K. και Didelot, Xavier, «Epidemiological analysis of the Eyam plague outbreak of 1665-1666», *Proceedings: Biological Sciences*, 283:1830 (2016), σ. 1-9.
- Wood, William, *The History and Antiquities of Eyam; with a minute account of the Great Plague, which desolated that village in the year 1666*, Longman & Co, Λονδίνο, J. Goodwin, Bakewell 1848 (2^η εκδ), [Λονδίνο 1842].
- Zuckerman, Arnold, «Plague and Contagionism in Eighteenth-Century England: The Role of Richard Mead», *Bulletin of the History of Medicine*, 78:2 (2004), σ. 273-308.

Στοιχεία για την ιατρική περίθαλψη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία (1941-1944)

Aspects of healthcare in Ukraine during the German occupation (1941-1944)

Svitlana Hey*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Το παρακάτω άρθρο πραγματεύεται την οργάνωση της ιατροφαρμακευτικής μέριμνας και περίθαλψης στην Ουκρανία κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Αξιοποιεί αρχειακό υλικό, σύγχρονα περιοδικά και εφημερίδες, καθώς και αυτοβιογραφικά κείμενα, ενώ εστιάζεται στην περίοδο 1941-1943. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν διαμορφώθηκαν τόσο από τις επιδιώξεις των κατοχικών αρχών όσο και από τις δράσεις τοπικών οργανώσεων και ιατρικού προσωπικού, που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τις δύσκολες υγειονομικές συνθήκες που δημιούργησε ο πόλεμος και η κατοχή. Η παρακμή του παλαιού σοβιετικού συστήματος περίθαλψης επέβαλε την συγκρότηση τμημάτων προστασίας της υγείας και υγειονομικών υποτμημάτων σε τοπικό επίπεδο -αρχικά σε επίπεδο νομού και έπειτα σε επίπεδο πόλης- μέσω των, λεγόμενων, τοπικών διοικήσεων δεύτερου βαθμού, καθώς και την επαναλειτουργία τοπικών νοσοκομείων με περιορισμένο προσωπικό και υλικοτεχνικά μέσα. Οι πρωτοβουλίες όμως αυτές σύντομα απέτυχαν και, στη θέση τους, εφαρμόστηκαν από τη γερμανική διοίκηση μέτρα μόνο για την πρόληψη και την αποφυγή διευρυμένης μετάδοσης ασθενειών, προκειμένου να διατηρηθεί το αξιόμαχο των γερμανικών στρατευμάτων.

Λέξεις κλειδιά: Ουκρανία, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ναζί

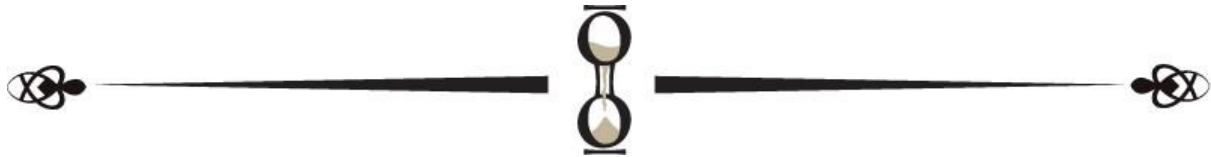
---

* Η Svitlana Hey είναι υποψήφια διδάκτωρ του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ. Είναι αριστούχος του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Σούμι (Ουκρανία), πτυχιούχος του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, καθώς και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στις «Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην ιστορία, αρχαιολογία και κοινωνική ανθρωπολογία» του τμήματος Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και στις «Σπουδές στον παρευξείνιο χώρο» του τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού των Παρευξείνιων χωρών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Svitlana Hey is a PhD candidate of the Department of History and Archaeology of the University of Athens (NKUA). She has graduated with honors from the Department of History and Archaeology of the University of Sumy (Ukraine), as well as from the Department of Political Science and Public Administration of the University of Athens. She earned a MA in "Interdisciplinary approaches in history, archaeology and social anthropology" from the Department of History, Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly, and in "Studies of the Black Sea region" from the Department of Languages, Literature and Culture of the Black Sea Countries of the University of Thrace.

ABSTRACT: The following article examines the Ukrainian healthcare structure during the German occupation. For this purpose, it deploys archival material, contemporary magazines, and newspapers, as well as autobiographical writings, while focusing on the 1941-1943 period. The applied policies were forged both by the aims of the occupational forces and by the acts of local health professionals' groups. These groups had to face the extreme sanitary circumstances that were created during the war and the occupation. The decline of the former soviet healthcare system was rendering necessary the formation of local healthcare sections and subsections -firstly at prefecture and afterwards at city level-through the so-called local second-grade administration. Additionally, the reoperation of local hospitals was necessitated, even if the available personnel and the resources were limited. The adverse conditions soon forced the German administration to impose new measures whose sole target was the prevention of extended disease propagation to maintain the combat effectiveness of the German troops.

Keywords: Ukraine, healthcare, Second World War, Nazis

Υλικοτεχνική και διοικητική οργάνωση

Εφόσον στο Τρίτο Ράιχ τα θέματα υγειονομικού ενδιαφέροντος αντιμετωπίζονταν με σοβαρότητα, μεθοδικότητα και αυστηρότητα όσον αφορά την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων, ήταν αναμενόμενο να μεταφερθεί η πρακτική αυτή ή παρόμοιές της στα ουκρανικά εδάφη, που καταλήφθηκαν από τη Γερμανία κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Το ιατροφαρμακευτικό σύστημα στην κατεχόμενη Ουκρανία λειτουργούσε σύμφωνα με τις αρχές της ναζιστικής ιδεολογίας, η οποία διέκρινε τους Γερμανούς από τους υπόλοιπους λαούς. Οι Ρώσοι και οι Ουκρανοί ανήκαν στην προτελευταία βαθμίδα της ναζιστικής κοσμοθεωρίας. Επομένως, στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής λειτουργούσαν νοσοκομεία και φαρμακεία που προορίζονταν για την εξυπηρέτηση των Γερμανών του Τρίτου Ράιχ αλλά και των Γερμανών οι οποίοι γεννήθηκαν και ζούσαν εκτός των εδαφών που υπάγονταν σε αυτό, τους λεγόμενους *Volksdeutsche*. Στον αντίποδα τέτοιων ιδρυμάτων υπήρχαν άλλα νοσοκομεία και φαρμακεία τα οποία λειτουργούσαν αποκλειστικά για τον ντόπιο πληθυσμό.

Ωστόσο, οι Γερμανοί στρατιώτες αποτελούσαν μια ιδιαίτερη περίπτωση ασθενών και εξυπηρετούνταν σε, ειδικά, γερμανικά στρατιωτικά νοσοκομεία και όχι στις προαναφερθείσες

υπηρεσίες. Οι γερμανικές κατοχικές αρχές, αγνοώντας εντελώς τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού, καταλάμβαναν τα πρώην σοβιετικά νοσοκομεία, τα οποία μετέτρεπαν σε γερμανικά στρατιωτικά νοσοκομεία, όπως συνέβη για παράδειγμα στο Χάρκοβο¹ και στην Πολτάβα.²

I. Συγκρότηση τμημάτων υγείας και επαναλειτουργία νοσοκομείων τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία

Τον Νοέμβριο του 1941, όπως αναφέρει ο ιατρός Ι. Μορόζ, προϊστάμενος του τμήματος της προστασίας υγείας που υπάγεται στη διοίκηση του νομού του Ντιπροπετρόβσκ, αρκετά νοσοκομεία είχαν καταστραφεί – ολικώς και μερικώς – εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων. Στη δεινή κατάσταση των νοσοκομείων συνέβαλαν τόσο η απόσπαση του νοσοκομειακού εξοπλισμού, που πραγματοποιήθηκε από τις σοβιετικές αρχές κατά την απόσυρση του Κόκκινου Στρατού, όσο και η λεηλασία των νοσοκομείων και φαρμακείων από τον ντόπιο πληθυσμό.³ Στο σημειωματάριό του, ο Β. Κ. Ρούδνεφ, διευθυντής του μουσείου στην επαρχιακή πόλη Λεμπεντίν, στον νομό Σούμι, αναφέρει ότι την επομένη της απόσυρσης των σοβιετικών στρατευμάτων (10 Οκτωβρίου 1941), από τις 10 το πρωί άρχισε το πλιάτσικο διότι στην πόλη δεν υπήρχε καμιά ρυθμιστική εξουσία, ούτε πολιτική, ούτε στρατιωτική. Εκτός από τα καταστήματα τροφίμων, ο κόσμος εφορμούσε και σε κτίρια ειδών πρώτης ανάγκης, όπως τα φαρμακεία.⁴ Παράλληλα, σημειώθηκαν και βανδαλισμοί. Για παράδειγμα, στο Λεμπεντίν στα τέλη του Οκτωβρίου του 1941 κάποιοι αποπειράθηκαν να λεηλατήσουν το μουσείο της μαιευτικής, στο οποίο υπήρχαν πλούσια εκθέματα, ενώ έσπασαν εννέα μικροσκόπια στο μουσείο της ιατρικής της ίδιας πόλης.⁵ Παρόμοια περιστατικά παρατηρήθηκαν και σε πολλά διαφορετικά σημεία της χώρας.⁶

Παρά ταύτα, σε πολλές ουκρανικές πόλεις και κωμοπόλεις συνέχισαν να λειτουργούν αδιάλειπτα ορισμένα νοσοκομεία και φαρμακεία. Στις 31 Μαρτίου του 1943, ο Β. Κ. Ρούδνεφ σημείωνε ότι στο Λεμπεντίν μόνο το μουσείο και το νοσοκομείο της πόλης λειτουργούσαν με

¹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 195.

² TSDAGO (Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Κοινωνικών Οργανώσεων, Κίεβο), 62/1/193, σ. 159.

³ *Dnipropetrovska gazeta* (Η εφημερίδα του Ντιπροπετρόβσκ), 05.11.1941, σ. 2.

⁴ Boris Kuzmich Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), μέρος 2, βλ. ιστοσελίδα του Μουσείου της τέχνης του Β.Κ. Ρούδνεφ στην πόλη Λεμπεντίν. <https://artmuseum.lebedyn.org/shhodennyk-okupatsiyi-mista-lebedyna-chastyna-2/> (πρόσβαση: 01.05.2020).

⁵ Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna», ό.π.

⁶ *Vilna Ukrayina* (Ελεύθερη Ουκρανία), 28.10.1941, σ. 2.

συνέπεια και συνέχεια, κάτω από τις δυσμενείς συνθήκες που δημιούργησαν οι βομβαρδισμοί της πόλης.⁷ Παρομοίως, το νοσοκομείο στην πόλη της Μπίλα Τσέρκβα, που απέχει μόλις 80 χιλιόμετρα από το Κίεβο, λειτουργούσε ασταμάτητα και τις ημέρες που διεξάγονταν μάχες στην πόλη. Είναι αξιοσημείωτο πως η διοίκηση του νοσοκομείου κατάφερε να περισώσει τον ιατρικό εξοπλισμό.⁸

Ωστόσο, τα νοσοκομειακά ιδρύματα που λειτουργούσαν την περίοδο αυτή ήταν ήδη περιορισμένα συγκριτικά. Κατά την περίοδο των πολεμικών συγκρούσεων, αρκετά νοσηλευτικά ιδρύματα είχαν κλείσει εξαιτίας αφενός της φθοράς και αφετέρου της φυγής του προσωπικού. Η επαναλειτουργία τους μετά την κατάκτηση της χώρας από τους Γερμανούς οφείλεται στη δραστηριότητα των μελών της Οργάνωσης των Ουκρανών Εθνικιστών (ΟΟΥΝ),⁹ οι οποίοι, οραματιζόμενοι τη συγκρότηση ενός ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, εισέβαλαν στη χώρα μετά από τα γερμανικά στρατεύματα (οι επονομαζόμενες «μεταβατικές ομάδες») με σκοπό την κατάληψη της εξουσίας.¹⁰

Παρά το γεγονός ότι η ανώτατη εξουσία στη χώρα ανήκε στη γερμανική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, από τους Ουκρανούς εθνικιστές στελεχώθηκαν οι τοπικές διοικήσεις του, λεγόμενου, δεύτερου βαθμού.¹¹ Στη συνέχεια, στα πλαίσια των τοπικών διοικήσεων, αρχικά σε επίπεδο νομού και έπειτα σε επίπεδο πόλης, συγκροτήθηκαν τμήματα προστασίας υγείας και υγειονομικά υποτμήματα. Για παράδειγμα, η επαρχιακή πόλη Σάρνι, κέντρο του ομώνυμου δήμου στον νομό του Ρίβνε, καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 6 Ιουλίου του 1941. Εντός μίας εβδομάδας από την κατάληψή της συγκροτήθηκε από τους Ουκρανούς εθνικιστές δημαρχείο και δημοτική διοίκηση, που ονομάστηκε μεγαλοστόμως «Ανεξάρτητη Ουκρανική Διοίκηση», η σύσταση της οποίας, ωστόσο, επικυρώθηκε από τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση. Στο δημαρχείο της πόλης και στη δημοτική διοίκηση ξεκίνησε να λειτουργεί τμήμα προστασίας της υγείας και υγειονομικό τμήμα αντίστοιχα.¹²

Το πρώτο μέλημα των υπαλλήλων αυτών των τμημάτων – που εγκαινιάστηκαν σε πολλές ουκρανικές πόλεις – ήταν να επαναλειτουργήσουν τα ιατροφαρμακευτικά ιδρύματα. Ως εκ τούτου, τα μέλη των τμημάτων προστασίας υγείας ασχολήθηκαν με την απογραφή του ιατρικού προσωπικού και εξοπλισμού.¹³ Συγκεκριμένα, στο Κίεβο εντός των δύο εβδομάδων

⁷ Rudnev, ό.π., μέρος 9, <https://artmuseum.lebedyn.org/shhodennyk-okupatsiyi-mista-lebedyna-chastyna-9/> (πρόσβαση: 23.04.2022)

⁸ *Dzvyn (Η καμπάνα)*, 1:16 (1942), σ. 2.

⁹ Orest Subtelny, *Ukraine: a history*, 3rd ed., University of Toronto Press, Μπάφαλο και Λονδίνο 32000, σ. 443-444.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 464.

¹¹ *Vidrodzhennya (Αναγέννηση)*, 63:69 (1942), σ. 2.

¹² *Golos Sarnenshyny (Η φωνή του Σάρνι)*, 24.07.1941, σ. 2.

¹³ *Ukrayinske slovo (Ουκρανική λέξη)*, 22 (1941), σ. 4.

από την κατάληψη της πόλης όλοι οι εναπομείναντες ιατροί απογράφηκαν και στάλθηκαν για εργασία στα νοσοκομεία της πόλης.¹⁴

Το Ζιτόμιρ, στη βορειοδυτική Ουκρανία, καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 9 Ιουλίου του 1941. Αμέσως μετά στην πόλη έφτασε ομάδα των ουκρανών εθνικιστών,¹⁵ οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη σύσταση της κατώτερης διοίκησης. Οι υπάλληλοι του τμήματος προστασίας της υγείας ασχολήθηκαν με την απογραφή του υπάρχοντος νοσοκομειακού εξοπλισμού καθώς και με τον σχεδιασμό του ιατροφαρμακευτικού συστήματος του νομού.¹⁶

Παράλληλα, άρχισαν να επαναλειτουργούν τα ιατροφαρμακευτικά ιδρύματα. Να σημειωθεί πως εφόσον οι γερμανικές αρχές δεν παραχωρούσαν χρήματα για την επισκευή κάποιου κατεστραμμένου ή υπό κατασκευή νοσοκομείου, το κόστος των εργασιών αναλάμβαναν οι κάτοικοι της πόλης, όπως συνέβη στην πόλη Λουτσκ, στη βορειοδυτική Ουκρανία.¹⁷ Ωστόσο, οι δράσεις ανοικοδόμησης και επαναλειτουργίας αφορούσαν κυρίως τα νοσοκομεία των οποίων τα κτίρια παρέμεναν σε καλή κατάσταση. Για παράδειγμα, στις 25 Σεπτεμβρίου του 1941, δηλαδή ένα μήνα μετά από την κατάληψη της πόλης, στο Ζιτόμιρ επαναλειτούργησε το βαλνιολογικό νοσοκομείο.¹⁸ Μέχρι τις αρχές του Οκτωβρίου του 1941 στην πόλη τέθηκαν σε λειτουργία το γενικό νοσοκομείο του νομού, δύο αστικές πολυκλινικές, το νοσοκομείο των νεογέννητων, και το παιδιατρικό νοσοκομείο φυματικών μεταξύ άλλων.¹⁹ Συνολικά στους 28 δήμους του νομού λειτουργούσαν 38 νοσοκομεία, 41 πολυκλινικές και 91 αγροτικά ιατρεία.²⁰ Επίσης, στις αρχές Νοεμβρίου του 1941, στη συνεδρίαση των μελών της ουκρανικής νομαρχιακής διοίκησης αποφασίστηκε η λειτουργία του τοπικού παραρτήματος του Ερυθρού Σταυρού²¹ και ως κύριος στόχος του ορίστηκε η περίθαλψη των αιχμαλώτων πολέμου. Ως εκ τούτου, τα μέλη της διοίκησης στράφηκαν προς τις γερμανικές αρχές με αίτημα την επιστροφή του προηγούμενου κτιρίου της εν λόγω οργάνωσης για τη δημιουργία ειδικού νοσοκομείου.²²

¹⁴ *Ukrayinske slovo* (Ουκρανική λέξη), 22 (1941), σ. 4.

¹⁵ Paul Robert Magocsi, *A history of Ukraine: the land and its peoples*, University of Toronto Press, Μπάφαλο και Λονδίνο ²2010, σ. 672.

¹⁶ *Golos Volyni* (Η φωνή της Βολυνίας), 12.10.1941, σ. 3.

¹⁷ *Ukrayinskyi golos* (Ukrainische Stimme), 2 (1941), σ.4 *Ukrayinskyi golos* (Ukrainische Stimme), 9 (1941), σ. 4.

¹⁸ *Ukrayinske slovo* (Ουκρανική λέξη), 15 (1941), σ. 4.

¹⁹ *Golos Volyni* (Η φωνή της Βολυνίας), 12.10.1941, σ. 3.

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ *Golos Volyni* (Η φωνή της Βολυνίας), 09.11.1941, σ. 4.

²² Στο ίδιο.

Στις 25 Αυγούστου του 1941 τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν το Ντινπροπετρόβσκ, στην κεντροανατολική Ουκρανία. Κατόπιν, στην πόλη εδραιώθηκε ισχυρή ομάδα της ΟΟΥΝ,²³ τα μέλη της οποίας ανέπτυξαν αξιόλογη δραστηριότητα και στελέχωσαν την κατώτερη ουκρανική διοίκηση. Κατά συνέπεια, εντός ενός μηνός άρχισε να λειτουργεί στην πόλη το ιατρικό τμήμα του δημαρχείου και το υγειονομικό υποτμήμα.²⁴ Όλες οι ενέργειες των μελών της ουκρανικής τοπικής διοίκησης ήταν στραμμένες προς την άμεση επαναλειτουργία των νοσοκομείων, με αποτέλεσμα την επαναλειτουργία του κέντρου πρώτων βοηθειών του Ντινπροπετρόβσκ, τον Οκτώβριο του 1941²⁵. Στις αρχές του Νοεμβρίου του 1941 στην πόλη λειτουργούσαν σχεδόν όλα τα νοσοκομεία και οι πολυκλινικές, καθώς και το μαιευτήριο.²⁶ Επίσης, τα μέλη του τμήματος υγείας ανέπτυξαν σχέσεις με τους υπόλοιπους δήμους του νομού, στους οποίους στάλθηκαν ιατροί για εργασία, έπειτα από την εξέταση της κατάστασης των νοσοκομείων.²⁷

Στο Λουτσκ τον Σεπτέμβριο του 1941 λειτουργούσαν συνολικά πέντε πολυκλινικές, παιδιατρικό νοσοκομείο, χειρουργικό και φυματιολογικό νοσοκομείο, καθώς και μονάδα θεραπείας σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων.²⁸ Στο Κίεβο, και άλλα νοσοκομεία άνοιγαν τις πύλες τους. Συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 1941 επαναλειτούργησε το νοσοκομείο δερματολογικών και αφροδισιακών παθήσεων, το οποίο όχι μόνο δεχόταν πάσχοντες καθημερινά και εντελώς δωρεάν, αλλά τους παραχωρούσε φαρμακευτική περίθαλψη.²⁹

Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες, υπό τις δύσκολες συνθήκες της γερμανικής κατοχής ήταν ανέφικτη η λειτουργία όλων των ιατροφαρμακευτικών ιδρυμάτων, που υπήρχαν πριν τον πόλεμο. Για παράδειγμα, εάν το 1941 στο Κίεβο υπήρχαν 21 πολυκλινικές, 15 γενικά νοσοκομεία και 14 παιδιατρικά νοσοκομεία,³⁰ στις αρχές του Οκτωβρίου του 1941, δηλαδή δύο εβδομάδες μετά την κατάληψη της πόλης, λειτουργούσαν μονάχα επτά πολυκλινικές και

²³ Lev Shankovsky, *Pohidni grupy OOUN (Prychynky do istoriyi pohidnyh grup OOUN na tseentralnyh i sxidnyh zemlyah Ukrayiny v 1941-1943 rr.) (Μεταβατικές ομάδες της ΟΟΥΝ (Συνεισφορά στην ιστορία των μεταβατικών ομάδων της ΟΟΥΝ στην Κεντρική και στην Ανατολική Ουκρανία στους 1941-1943))*, Ukayinski samostijnyk, Μόναχο 1958, σ. 12-13.

²⁴ *Vilna Ukrayina (Ελεύθερη Ουκρανία)*, 01.10.1941, σ. 2.

²⁵ *Vilna Ukrayina (Ελεύθερη Ουκρανία)*, 07.10.1941, σ. 2.

²⁶ *Dnipropetrovska gazeta (Η εφημερίδα του Ντινπροπετρόβσκ)*, 05.11.1941, σ. 2. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Οκτώβριο του 1941 στην πόλη άνοιξε και μαιευτική σχολή, *Στο ίδιο*.

²⁷ *Στο ίδιο*.

²⁸ *Ukrayinskyi golos (Ukrainische Stimme)*, 4 (1941), σ. 4.

²⁹ *Ukrayinske slovo (Ουκρανική λέξη)*, 23 (1941), σ. 4.

³⁰ *Ukrayinske slovo (Ουκρανική λέξη)* 22 (1941), σ. 4.

οχτώ νοσοκομεία, ενώ στο τέλος της γερμανικής κατοχής στην πόλη λειτουργούσαν μόλις 13 νοσηλευτικά ιδρύματα³¹.

II. Λειτουργία των υγειονομικών τμημάτων

Εξίσου αξιόλογη δουλειά στην αρχή της γερμανικής κατοχής επέδειξαν τα υγειονομικά υποτμήματα των τοπικών διοικήσεων. Για παράδειγμα, στο Ντινπροπετρόβσκ η πόλη διαιρέθηκε αρχικά σε εννέα³² και αργότερα σε έντεκα τμήματα³³ από τα στελέχη του υγειονομικού υποτμήματος και το κάθε τμήμα απέκτησε δικό του ιατρό. Οι συγκεκριμένοι ιατροί επισκέπτονταν τις αυλές των σπιτιών, τις φοιτητικές εστίες, δημόσια λουτρά, κουρεία και άλλα σημεία υγειονομικού ενδιαφέροντος.³⁴ Επίσης, στην πόλη άρχισαν να λειτουργούν απολυμαντικοί σταθμοί και εργαστήρια βακτηριολογίας.³⁵ Για παράδειγμα, ειδικό εργαστήριο έλεγχε την ποιότητα του νερού.³⁶ Αντίστοιχα, στο Ζιτόμιρ για την αποφυγή εξάπλωσης μεταδοτικών νοσημάτων λειτουργούσε μονάδα λοιμώξεων στο τοπικό νοσοκομείο.³⁷

Επιπλέον, τα υγειονομικά υποτμήματα ασχολήθηκαν με τον έλεγχο των τροφίμων. Ως εκ τούτου, στην αγορά του Κιέβου εντός των πρώτων δύο εβδομάδων μετά την κατάληψη της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα άρχισαν να λειτουργούν εργαστήρια για τον σκοπό αυτόν³⁸.

³¹ TSDAGO, 1/23/633, σ. 31-39. Αναφέρεται στο *Kyiv: vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (Za dokumentamy radyanskyh spetsssluzb ta natsystkoyi okupatsijnoyi vlady)*, (Κιέβο : πόλεμος, εξουσία, κοινωνία. 1939-1945. (Βάσει των εγγράφων των σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών και της ναζιστικής κατοχικής διοίκησης), Tempora, Κιέβο 2014, σ. 657.

³² *Vilna Ukrayina (Ελεύθερη Ουκρανία)*, 01.10.1941, σ. 2.

³³ *Vilna Ukrayina (Ελεύθερη Ουκρανία)*, 31.10.1941, σ. 2.

³⁴ Στο ίδιο.

³⁵ *Vilna Ukrayina (Ελεύθερη Ουκρανία)*, 01.10.1941, σ. 2.

³⁶ *Vilna Ukrayina (Ελεύθερη Ουκρανία)*, 31.10.1941, σ. 2.

³⁷ *Golos Volyni (Η φωνή της Βολυνίας)*, 12.10.1941, σ. 3.

³⁸ *Ukrayinske slovo (Ουκρανική λέξη)*, 22 (1941), σ. 4.

III. Ανάγκες σε ιατρικό προσωπικό

Όπως προαναφέραμε, στις πρώτες διοικητικές πράξεις των μελών της τοπικής ουκρανικής διοίκησης ανάγεται η απογραφή των ιατρών, που παρέμεναν στα καταληφθέντα εδάφη.³⁹ Στο Κίεβο το 1941, πριν την έναρξη του πολέμου εργάζονταν 4183 ιατροί, ενώ το Δεκέμβριο του 1943, έναν μήνα μετά την απελευθέρωση της πόλης, καταγράφονται 352 ιατροί.⁴⁰

Οι παράγοντες που συνέβαλαν στη δραστική μείωση του αριθμού των ιατρών και νοσηλευτών, που παρέμειναν στα κατεχόμενα εδάφη, εντοπίζονται στη φυγή αρκετών εξ αυτών το 1941 με τα αποχωρούντα στρατεύματα του Κόκκινου Στρατού, στην αλλαγή επαγγέλματος κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, και στους θανάτους από πείνα και κακουχίες. Επίσης, ορισμένοι ιατροί εβραϊκής καταγωγής εξοντώθηκαν στο πλαίσιο των μαζικών εκτελέσεων Εβραίων στην Ουκρανία. Στις 17 Οκτωβρίου του 1941 άρχισαν οι μαζικές εβραϊκές εκτελέσεις στη Μαριούπολη, όπου εντός δύο ημερών έχασαν τη ζωή τους περίπου 20 χιλιάδες άτομα, ανάμεσα στα οποία εντοπίζονται και τέσσερις επιφανείς ιατροί της πόλης.⁴¹

Η κατανομή των ιατρών που έμειναν στη χώρα διαφοροποιείτο ανά περιοχές και εξαρτάτο, εκτός των άλλων, και από τον αριθμό των νοσηλευτικών ιδρυμάτων που είχαν τεθεί σε λειτουργία. Επομένως, παρότι στο Λουτσκ η ουκρανική διοίκηση της πόλης τον Νοέμβριο του 1941 προέβη σε μείωση του ιατρικού προσωπικού από 416 ιατρούς σε 370,⁴² σε άλλα σημεία της χώρας αρκετά νοσοκομεία αναζητούσαν ιατρικό προσωπικό. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1941 στο Ντινπροπετρόβσκ το νοσοκομείο του Οργανισμού Σιδηροδρόμων αναζητούσε οδοντίατρους και οδοντοτεχνίτες.⁴³ Το ιατρικό προσωπικό ορισμένων νοσοκομείων που λειτουργούσαν το 1942 στο Χάρκοβο⁴⁴ συνίστατο κυρίως από βετεράνους ιατρούς, που εργάζονταν ήδη από την περίοδο της σοβιετικής επικυριαρχίας, ενώ ορισμένοι αποτελούσαν πρώην αιχμαλώτους πολέμου, που ανέκτησαν την ελευθερία τους έπειτα από απόφαση των γερμανικών αρχών.⁴⁵

³⁹ *Ukrayinske slovo* (Ουκρανική λέξη), 22 (1941), σ. 4.

⁴⁰ TSDAGO, 1/23/633, σ. 31-39. Αναφέρεται στο *Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (Za dokumentamy radjanskyh spetssluzb ta natsystkoyi okupatsijnoyi vlady)*, (Κίεβο : πόλεμος, εξουσία, κοινωνία. 1939-1945. (Βάσει των εγγράφων των σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών και της ναζιστικής κατοχικής διοίκησης), Tempora, Κίεβο 2014, σ. 657.

⁴¹ TSDAGO, 1/23/588, σ. 50.

⁴² *Ukrayinskyi golos* (Ukrainische Stimme), 9 (1941), σ. 4.

⁴³ *Dnipropetrovska gazeta* (Η εφημερίδα του Ντινπροπετρόβσκ), 21.10.1941, σ. 2.

⁴⁴ TSDAGO, 62/1/193, σ. 159.

⁴⁵ Στο ίδιο.

Προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες σε ιατρικό προσωπικό, συνέχισαν να λειτουργούν ορισμένα ιατρικά πανεπιστήμια, όπως αυτό στο Χάρκοβο κατά το 1942.⁴⁶ Στις 21 Σεπτεμβρίου του 1942, 84 φοιτητές της Ιατρικής του πανεπιστημίου στη Βίνιτσα, πόλη της δυτικο-κεντρικής Ουκρανίας, πέτυχαν στις εξετάσεις και αποφοίτησαν.⁴⁷ Αντίστοιχα, το φθινόπωρο του 1942, 117 άτομα έλαβαν πτυχία ιατρικής από το Ιατρικό Πανεπιστήμιο στο Ντινπροπετρόβσκ.⁴⁸

Αυτή η πολιτική όμως δεν διήρκησε για πολύ και δεν εφαρμόστηκε συνολικά. Από το δεύτερο μισό του 1942 τα ιατρικά πανεπιστήμια άρχισαν να κλείνουν. Για παράδειγμα, στα τέλη του Νοεμβρίου του 1942 έκλεισε το ιατρικό πανεπιστήμιο του Κιέβου.⁴⁹ Στα τέλη του ίδιου έτους έκλεισε και το ιατρικό πανεπιστήμιο στη Βίνιτσα διότι οι γερμανικές αρχές εξάρθρωσαν ανταρτική οργάνωση στους κόλπους του.⁵⁰

Μετά το κλείσιμο των ιατρικών πανεπιστημίων διατηρήθηκαν μόνο τα εκπαιδευτήρια νοσηλευτικού προσωπικού. Παραδείγματος χάρη, στο νοσοκομείο της κωμόπολης Ντουναγίβτσι, στη δυτική Ουκρανία, λειτουργούσε ιατρικό εκπαιδευτήριο, που οργανώθηκε από τον Ερυθρό Σταυρό. Η εκπαίδευση διαρκούσε έναν μήνα και τον Οκτώβριο του 1942 στο εν λόγω εκπαιδευτήριο φοιτούσαν 20 άτομα.⁵¹ Τα μαθήματα γίνονταν τρεις φορές την εβδομάδα και οι σπουδαστές εκπαιδούνταν στην παροχή πρώτων βοηθειών.⁵² Την άνοιξη του 1942 στη Χερσώνα, κοντά στις ακτές της Μαύρης θάλασσας, άνοιξαν τέσσερις επαγγελματικές σχολές, μία εκ των οποίων ήταν για νοσοκόμες.⁵³ Τον Φεβρουάριο του 1943 από το εκπαιδευτήριο μαιευτικής στο Ρίβνε αποφοίτησαν 30 μαίες.⁵⁴ Παρόλα αυτά, η έλλειψη σε ενεργεία ιατρούς παρέμεινε αισθητή.

IV. Το κόστος των νοσοκομείων

Σε αντιδιαστολή με όσα ίσχυαν στην ΕΣΣΔ, στα πλαίσια της οποίας είχαν θεσπιστεί η δωρεάν εκπαίδευση και ιατρική περίθαλψη, οι ιατροί δεν λάμβαναν μισθούς από τη γερμανική

⁴⁶ TSDAGO, 62/1/183, σ. 23.

⁴⁷ *Dnipropetrovska gazeta* (Η εφημερίδα του Ντινπροπετρόβσκ), 29.10.1942, σ. 4.

⁴⁸ *Ivankivski visti* (Ειδήσεις του Ιβάνκιβ), 8 (1942), σ. 4.

⁴⁹ Iryna Khoroshunova, «Shchodennyk» («Ημερολόγιο»), μέρος 4, <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova4.html> (πρόσβαση: 28.08.2020).

⁵⁰ «Σύντομη αναφορά για το νομό της Βίνιτσα» (31.08.1943), TSDAGO, 62/1/1635, σ. 10.

⁵¹ *Ivankivski visti* (Ειδήσεις του Ιβάνκιβ), 6 (1942), σ. 4.

⁵² Στο ίδιο.

⁵³ *Sumskij visnyk* (Sumier Anzeigener), 63:84 (1942), σ. 2.

⁵⁴ *Ivankivski visti* (Ειδήσεις του Ιβάνκιβ), 8:23 (1943), σ. 4.

διοίκηση. Συνεπώς, αμείβονταν από τους ασθενείς έναντι χρηματικού αντιτίμου για κάθε νοσοκομειακή επίσκεψη. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1941 στο νοσοκομείο του Ντινπροπετρόβσκ ο ασθενής αναγκαζόταν να πληρώνει πέντε ρούβλια κατά την πρώτη επίσκεψη και τρία για κάθε επόμενη.⁵⁵ Την ίδια χρονιά, μία ημέρα νοσηλείας στο νοσοκομείο του Κιέβου κόστιζε 20 ρούβλια,⁵⁶ ενώ μια ημέρα νοσηλείας στο νοσοκομείο της Αγίας Άννας στο Κιροβογράντ, στην κεντρική Ουκρανία, κόστιζε 15.⁵⁷ Επίσης, το 1942 στη Ζαπορίζια της νοτιοανατολικής Ουκρανίας ο ασθενής πλήρωνε τέσσερα ρούβλια κάθε φορά που χρειαζόταν να επισκεφθεί έναν ιατρό σε νοσοκομειακό ίδρυμα.⁵⁸

Συγχρόνως, αξίζει να σημειωθεί ότι μετά τη γερμανική εισβολή, άρχισαν να λειτουργούν και ιδιωτικά ιατρεία. Ως εκ τούτου, στις στήλες των τοπικών εφημερίδων δημοσιεύονταν συχνά αγγελίες που αφορούσαν τη λειτουργία τους.⁵⁹ Από τη γερμανική διοίκηση οι ιδιώτες ιατροί αναγκάστηκαν να προβούν στην αγορά σχετικής άδειας για ιδιωτικό ιατρείο προκειμένου να μπορέσουν να εργαστούν, αλλά και να ανταπεξέλθουν στην πληρωμή των φόρων που τους επέτρεπαν τη συνέχιση της λειτουργίας των ιατρείων τους. Κατά συνέπεια, τον Νοέμβριο του 1941 στη Μαριούπολη λειτουργούσαν τέσσερα οδοντοτεχνικά εργαστήρια και δύο οδοντιατρεία, αφού είχαν εκδοθεί έναντι χρηματικού ποσού οι σχετικές άδειες για τη λειτουργία τους.⁶⁰

V. Λειτουργία φαρμακείων

Με την εγκαθίδρυση της γερμανικής εξουσίας άρχισαν να επαναλειτουργούν και τα φαρμακεία.⁶¹ Τον Οκτώβριο του 1941, στο Ζιτόμιρ λειτουργούσαν τέσσερα φαρμακεία.⁶² Αντίστοιχα, στις αρχές του Νοεμβρίου του 1941, στο Ντινπροπετρόβσκ λειτουργούσαν δέκα φαρμακεία.⁶³ Τον ίδιο μήνα στη Ζολοτονόσα, μια επαρχιακή πόλη στον νομό Τσερκάσι της κεντρικής Ουκρανίας, το φαρμακείο λειτουργούσε καθημερινά έως τις πέντε μετά μεσημβριαν, ενώ σε έκτακτες περιπτώσεις ο κόσμος μπορούσε να προμηθευτεί τα

⁵⁵ *Vilna Ukrayina* (Ελεύτερη Ουκρανία), 04.10.1941, σ. 2.

⁵⁶ Khoroshunova, «Ημερολόγιο», <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (πρόσβαση: 26.08.2020).

⁵⁷ *Ukrayinskyi golos* (*Ukrainische Stimme*), 24 (1941), σ. 6.

⁵⁸ TSDAGO, 62/1/194, σ. 23.

⁵⁹ *Ukrayinskyi golos* (*Ukrainische Stimme*), 1 (1941), σ. 4.

⁶⁰ *Mariupolska gazeta* (*Η εφημερίδα της Μαριούπολης*), 02.12.1941, σ. 2.

⁶¹ *Ukrayinske slovo* («Ουκρανική λέξη»), *Zolotonosha*, 3 (1941), σ.2 *Sumskij visnyk* (*Sumier Anzeigener*), 3 (1941), σ. 2.

⁶² *Golos Volyni* (*Η φωνή της Βολυνίας*), 12.10.1941, σ.3.

⁶³ *Dnipropetrovska gazeta* (*Η εφημερίδα του Ντινπροπετρόβσκ*), 05.11.1941, σ. 2.

συνταγογραφούμενα φάρμακα και τις Κυριακές.⁶⁴ Σε αντίθεση με τις πόλεις, στα χωριά το άνοιγμα των φαρμακείων καθυστερούσε λόγω των περιορισμένων μέσων συγκοινωνίας αφενός και της έλλειψης φαρμακοποιών αφετέρου.⁶⁵

Παρόλα αυτά, μετά την εξάντληση των διαθέσιμων φαρμάκων δεν υπήρχε δυνατότητα προμήθειας νέων. Εξαιτίας αυτού, το 1942 στη Ζαπορίζια τα φαρμακεία παρέμειναν κλειστά λόγω έλλειψης φαρμάκων.⁶⁶ Το ίδιο έτος στον νομό του Χάρκοβο, οι εναπομείναντες ιατροί και νοσηλευτές ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται, αλλά χωρίς φάρμακα.⁶⁷ Σε κάθε περίπτωση, οι πολίτες μπορούσαν να τα προμηθευτούν παράνομα, όπως από τα φαρμακεία για τους *Volksdeutsche*.⁶⁸ Ο Β. Κ. Ρούδνεφ τον Μάρτιο του 1943 ανέφερε στο ημερολόγιό του ότι ένας Γερμανός στρατιώτης, ο οποίος τον είχε επισκεφτεί προηγουμένως, του έφερε οκτώ ασπιρίνες.⁶⁹ Σε γενικές γραμμές, εξαιτίας της έλλειψης των φαρμάκων, τα φαρμακεία άρχισαν να κλείνουν σε ολόκληρη τη χώρα από το 1942 και έπειτα.⁷⁰

VI. Επιδείνωση της κατάστασης

Τις πρώτες ημέρες της γερμανικής κατοχής τα νοσοκομεία λειτουργούσαν όπως συνήθως. Συγκεκριμένα, στις 16 Ιουλίου του 1941, την ημέρα που η Μπίλα Τσέρκβα καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα, στο νοσοκομείο της πόλης νοσηλεύονταν 42 ασθενείς. Αργότερα, ο αριθμός των ασθενών αυξήθηκε σε 300, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν αιχμάλωτοι πολέμου. Παρά τον μεγάλο αριθμό ασθενών, όλοι τους σιτίζονταν και περιθάλπονταν.⁷¹ Το διάστημα Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1941, στο εν λόγω νοσοκομείο πραγματοποιήθηκαν πάνω από 400 χειρουργεία και γεννήθηκαν 78 παιδιά.⁷² Ανάλογη κατάσταση παρατηρήθηκε και σε άλλες ουκρανικές πόλεις, όπως στο Λουτσκ, όπου το φθινόπωρο του 1941 όλα τα νοσοκομεία της πόλης λειτουργούσαν με εντατικό ρυθμό εξαιτίας της απελευθέρωσης πολλών αιχμαλώτων πολέμου, οι οποίοι έχρηζαν ιατρικής φροντίδας.⁷³

⁶⁴ *Ukrayinske slovo* (Ουκρανική λέξη), 4 (1941), σ. 2.

⁶⁵ *Dnipropetrovska gazeta* (Η εφημερίδα του Ντιπροπετρόβσκ), 05.11.1941, σ. 2.

⁶⁶ TSDAGO, 62/1/194, σ. 23.

⁶⁷ TSDAGO, 62/1/181, σ. 24.

⁶⁸ *Kyiv: vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky* (Za dokumentamy radyanskyh spetssluzb ta natsystkoyi okupatsijnoyi vlady), ό.π., σ. 103.

⁶⁹ Rudnev, «Shhodennyk» («Το ημερολόγιο»), ό.π., μέρος 9.

⁷⁰ TSDAGO, 62/1/193, σ. 17.

⁷¹ *Dzvin* (Η καμπάνα), 1:16 (1942), σ. 2.

⁷² Στο ίδιο.

⁷³ *Ukrayinskyi golos* (Ukrainische Stimme), 9 (1941), σ. 4.

Ωστόσο, ήδη από τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία σημειώθηκε λιμός, καθώς δεν έγινε η συγκομιδή της σοδειάς η οποία και παρέμεινε στους αγρούς, αλλά και εξαιτίας των δυσβάσταχτων φόρων και της αναγκαστικής εισφοράς τροφίμων, που επέβαλε η γερμανική διοίκηση στον πληθυσμό της χώρας. Ας σημειώσουμε ότι η κατάσταση επιδεινώθηκε τον χειμώνα του 1941-1942, οπότε οι άνθρωποι πέθαιναν στους δρόμους. Οι άθλιες συνθήκες ζωής και ο χρόνιος υποσιτισμός σε συνδυασμό με την έλλειψη φαρμάκων και τις καταχρήσεις των γερμανικών αρχών είχαν πλήξει ανεπανόρθωτα την υγεία των ντόπιων.

Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι ο πόθος των Ουκρανών εθνικιστών να συγκροτήσουν ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος, έστω υπό την αιγίδα των Γερμανών, ερχόταν σε πλήρη σύγκρουση με την επιθυμία των Γερμανών να συγκεντρώσουν όλη την εξουσία στα χέρια τους. Ως εκ τούτου, δεν άργησαν οι συλλήψεις των μελών της ΟΟΥΝ, που εντατικοποιήθηκαν στα τέλη του 1941 και τις αρχές του 1942, με αποτέλεσμα η ουκρανική τοπική διοίκηση να υποβαθμιστεί ή ακόμη και να καταργηθεί σε ορισμένες πόλεις, όπως συνέβη στο Ντιπροπετρόβσκ. Συνεπώς, οι προαναφερθέντες παράγοντες σε συνδυασμό με την περαιτέρω αυστηροποίηση του κατοχικού καθεστώτος ευθύνονταν για την υποτυπώδη λειτουργία των νοσοκομείων.

Το 1942 στην Πολτάβα, στην ανατολική- κεντρική Ουκρανία, εκτός από την έλλειψη φαρμάκων, όλα τα νοσοκομεία της πόλης καταλήφθηκαν από τον γερμανικό στρατό, και εφεξής σε αυτά νοσηλεύονταν αποκλειστικά γερμανοί στρατιώτες.⁷⁴ Επομένως, όταν το 1942 στη Πολτάβα, ο κόσμος που λιμοκτονούσε άρχισε να καταναλώνει διάφορα υποκατάστατα τροφίμων, όπως τεχνητό λάδι, πολλοί αρρώστησαν και πέθαναν, δεδομένης της απουσίας νοσοκομειακής περίθαλψης και φαρμάκων.⁷⁵

Επίσης, πληροφορίες για την πόλη της Μπίλα Τσέρκβα δείχνουν ότι τον Ιανουάριο του 1942 δεν υπήρχαν αιμοδότες και, επομένως δεν ήταν δυνατή η μετάγγιση αίματος. Από τον Αύγουστο του 1941 έως τον Ιανουάριο του 1942 πραγματοποιήθηκαν μονάχα 32 μεταγγίσεις αίματος, οι οποίες ήταν πολύ λίγες συγκριτικά με τον αριθμό των ασθενών.⁷⁶

Παρά ταύτα, ο κόσμος συνέχιζε να επισκέπτεται όσους ιατρούς εξακολουθούσαν να παρέχουν τις υπηρεσίες τους. Από τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι σε ορισμένες περιοχές ο αριθμός των ασθενών ήταν αρκετά υψηλός. Για

⁷⁴ TSDAGO, 62/1/183, σ. 195. Σ' αυτά τα νοσοκομεία ιατροί και νοσηλευτές ήταν Γερμανοί, ενώ το κατώτατο προσωπικό προερχόταν από τους κατοίκους της πόλης, Στο ίδιο.

⁷⁵ Στο ίδιο.

⁷⁶ *Dzvin* («Η καμπάνα»), 1:16, (1942), σ. 2.

παράδειγμα, μόνον εντός του Ιανουαρίου του 1942 το ιατρείο του χωριού Τσερκάσι – δίπλα στην Μπίλα Τσέρκβα – επισκέφτηκαν 73 άτομα, ενώ άλλα 32 δέχθηκαν κατ' οίκον ιατρική επίσκεψη. Συνολικά, κατά το διάστημα αυτό ζήτησαν ιατρική βοήθεια 105 άτομα.⁷⁷ Σε άλλο χωριό του ίδιου δήμου, μόνο τους πρώτους τρεις μήνες του 1942 ιατρική βοήθεια παρασχέθηκε σε 468 ανθρώπους.⁷⁸ Εντούτοις, δεδομένης της έλλειψης φαρμάκων, ουσιαστικά η ιατρική βοήθεια συνίστατο στη διάγνωση ασθενειών και την παροχή συμβουλών. Όπως δήλωνε χαρακτηριστικά ένας σοβιετικός αντάρτης, «σύμφωνα με την σοβιετική αντίληψη νοσοκομεία δεν υπάρχουν, ενώ από τη γερμανική σκοπιά τα νοσοκομεία λειτουργούν».⁷⁹

Μέτρα για τη δημόσια υγεία και αντιμετώπιση των ασθενών

I. Αντιμετώπιση των ψυχικά ασθενών

Εισβάλλοντας στην Ουκρανία το 1941 οι Γερμανοί, χωρίς να ανησυχούν για τη γερμανική κοινή γνώμη, επανάφεραν την πολιτική εξόντωσης των ασθενών των ψυχιατρικών νοσοκομείων, του λεγόμενου «προγράμματος T-4», όπως είχαν πράξει νωρίτερα στην Πολωνία, όπου τα τάγματα των SS σκότωσαν το λιγότερο 7.700 ψυχικά ασθενείς ανθρώπους⁸⁰. Αντίστοιχα, στην Ουκρανία την περίοδο από το φθινόπωρο του 1941 μέχρι την άνοιξη του 1942 εξολοθρεύθηκαν το λιγότερο 8.500 με 9.000 ψυχικά ασθενείς.⁸¹

⁷⁷ Κρατικό Αρχείο του νομού Κιέβου, P-2225/1/207, σ. 1.

⁷⁸ Κρατικό Αρχείο του νομού Κιέβου, P-2225/1/207, σ. 7.

⁷⁹ TSDAGO, 62/1/194, σ. 23.

⁸⁰ Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012, σ. 431.

⁸¹ Mariya Schur, «Ubyvstva lyudej iz psyhichnymy rozladamy staly shodynkoyu do Holokostu – istoriky» («Δολοφονίες ανθρώπων με ψυχικές διαταραχές ήταν σκαλοπάτι προς το Ολοκαύτωμα – ιστορικοί»), στο <https://nspu.com.ua/bez-rubriki/ubivstva-ljudej-iz-psyhichnymi-rozladami-stali-shodinkoju-do-golokostu-istoriki/> (πρόσβαση: 15.05.2022). Σύμφωνα με την Olena Petrenko, σε όλα τα εδάφη της Σοβιετικής Ένωσης από τους Γερμανούς σκοτώθηκαν περίπου 17-20 χιλιάδες ψυχικά άρρωστοι, ενώ μόνο στην Ουκρανία περίπου 7 χιλιάδες, Olena Petrenko, «Masovi vbyvstva yevrejskyh patsientiv psyhiatrychyh klinik za chasiv natsystskoyi okupatsiyi Ukrayiny» («Μαζικές δολοφονίες των ασθενών ψυχιατρικών νοσοκομείων την περίοδο της ναζιστικής κατοχής στην Ουκρανία»), *Ukrayina Moderna*, 28 (2020), σ. 89.

II. Εμφάνιση μεταδοτικών ασθενειών

Εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης, στα χρόνια της γερμανικής κατοχής επανεμφανίστηκαν μεταδοτικές ασθένειες, όπως ο τύφος. Συνεπώς, το πρώτο μέλημα των γερμανικών αρχών ήταν η αποφυγή των μεταδοτικών ασθενειών, που θα μπορούσαν να πλήξουν τους Γερμανούς στρατιώτες. Έτσι, από τις πρώτες μέρες η γερμανική στρατιωτική διοίκηση άρχισε να εκδίδει σχετικά διατάγματα. Για παράδειγμα, στις 15 Ιουλίου του 1941 η γερμανική στρατιωτική διοίκηση εξέδωσε διάταγμα το οποίο πρόσταζε τους κατοίκους της πόλης Σάρνι να καθαρίζουν καθημερινά τις οδούς και τις αυλές των σπιτιών. Επίσης, έπρεπε να ελεγχθούν οι κρήνες και τα σημεία περισυλλογής των διαφόρων ακαθαρσιών.⁸²

Στις 6 Νοεμβρίου του 1941, ο προϊστάμενος του Δήμου Ζολοτονόσα του νομού Τσερκάσι εξέδωσε διαταγή «Για την υγειονομική κατάσταση της πόλης Ζολοτονόσα», η οποία πρόσταζε ότι για την αποφυγή των μεταδοτικών ασθενειών πρέπει να διατηρούνται καθαρές οι αυλές και τα αποδυτήρια. Η εν λόγω διαταγή όριζε επιπλέον ότι οι δρόμοι και τα πεζοδρόμια έπρεπε να καθαρίζονται καθημερινά και τα απορρίμματα να διατηρούνται σε κάδους ή σε λάκκους, τους οποίους έπρεπε να διαθέτει κάθε νοικοκυριό και να τους αδειάζει τακτικά.⁸³ Παρόμοιες διαταγές εκδόθηκαν σε πολλές άλλες ουκρανικές πόλεις. Για παράδειγμα, στο Βοροσιλοβγκράντ της Ανατολικής Ουκρανίας (σημερινό Λουγάνσκ), έναν μήνα μετά την κατάληψη της πόλης άνοιξε υγειονομικός σταθμός, αποστολή του οποίου ήταν ο καθαρισμός των οδών και των αυλών των πολυκατοικιών από τη λάσπη. Επίσης, στις αρμοδιότητές του συγκαταλεγόταν η καταπολέμηση των μεταδοτικών ασθενειών και ο έλεγχος της ποιότητας του νερού στις δημόσιες κρήνες.⁸⁴

Παράλληλα, λόγω της εμφάνισης πολλών αδέσποτων σκύλων διατάχθηκε τα σκυλιά να είναι συνεχώς δεμένα και να βγαίνουν βόλτα μόνο με φίμωτρο, με στόχο τον περιορισμό της λύσσας.⁸⁵ Στην περίπτωση μη συμμόρφωσης με τα ανωτέρω υγειονομικά μέτρα, επιβαλλόταν πρόστιμο στους παραβάτες ύψους 200-500 ρουβλιών. Η επίβλεψη της εφαρμογής αυτών των μέτρων θα γινόταν από τα υγειονομικά τμήματα των δημαρχείων και από την ουκρανική αστυνομία.

⁸² *Golos Sarnenschyny* (Η φωνή του Σάρνι), 24.07.1941, σ. 2.

⁸³ *Ukrayinske slovo* (Ουκρανική λέξη), 3 (1941), σ. 2.

⁸⁴ «Ο υγειονομικός σταθμός της πόλης», *Nove zhyttya* (Νέα ζωή), 18.08.1942, σ. 2. Στην Πολτάβα για τη λήψη των αντίστοιχων μέτρων εκδόθηκε η διαταγή του Δημάρχου υπ' αριθμόν 18, *Golos Poltavshyny* (*Stimme von Poltawa*), 4 (1941), σ. 4. Στη Ζαπορίζια αντίστοιχη απόφαση του Δημαρχείου ελήφθη στις 23 Οκτωβρίου του 1941, στο Σούμι στις 22 Οκτωβρίου 1941, ενώ στη Μπίλα Τσερκβα στις 25 Αυγούστου 1941, *Nove Zaporizhya* (*Neues Saporoshje*), 1 (1941), σ. 4· *Sumskij visnyk* (*Sumier Anzeigener*), 3 (1941), σ. 1· Κρατικό Αρχείο του νομού Κιέβου, P-2225/1/1a, σ. 4.

⁸⁵ *Ukrayinske slovo* (Ουκρανική λέξη), 3 (1941), σ. 2. Για την αντίστοιχη διαταγή στο Λουτσκ βλ. *Ukrayinskyi golos* (*Ukrainische Stimme*), 7 (1941), σ. 5.

Ωστόσο, παρόλες τις προσπάθειες, ήδη από τους πρώτους μήνες της κατοχής είχαν διαδοθεί σοβαρές μεταδοτικές ασθένειες. Εφόσον τον πρώτο καιρό υπήρχαν φάρμακα, οι γιατροί μπορούσαν να παράσχουν θεραπεία στους ασθενείς, οπότε και τα περιστατικά μόλυνσης μειώνονταν καθώς περιοριζόταν η διάδοση. Είναι αξιοσημείωτο ότι η θεραπεία γινόταν με τα χρήματα που παρείχε η ουκρανική διοίκηση, όπως συνέβη στο Λουτσκ, πόλη της βορειοδυτικής Ουκρανίας.⁸⁶

III. Αφροδίσια νοσήματα

Την περίοδο της γερμανικής κατοχής σημειώθηκαν αρκετές περιπτώσεις μόλυνσης από σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα. Παρά το γεγονός ότι οι ιερόδουλες υποβάλλονταν σε τακτικούς ιατρικούς ελέγχους,⁸⁷ τα αφροδίσια νοσήματα συνέχισαν να εξαπλώνονται. Μάλιστα, οι στρατιωτικοί ιατροί της Βέρμαχτ διαπίστωναν πως αρκετοί στρατιώτες ήταν μολυσμένοι. Στη Μαριούπολη, ο Γερμανός διοικητής της πόλης διέταξε όλες τις πάσχουσες από αφροδίσια νοσήματα γυναίκες να προσέλθουν για θεραπεία στο νοσοκομείο του εργοστασίου του Ιλίτς, που βρισκόταν στην περιοχή.⁸⁸ Επίσης, όλοι οι ιατροί της πόλης υποχρεώθηκαν για κάθε περιστατικό μόλυνσης με αφροδίσια να ενημερώνουν τον αρχίατρο, ενώ ο τελευταίος είχε την υποχρέωση να ενημερώνει τους στρατιωτικούς ιατρούς της Βέρμαχτ. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, οι ντόπιοι ιατροί θα έχαναν την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Οι γυναίκες που αρνούσαν να υποβληθούν σε θεραπεία, καθώς και εκείνες που μόλυναν τους Γερμανούς στρατιώτες θα τιμωρούνταν με πρόστιμο ύψους 1.500 ρουβλιών ή με φυλάκιση έως και έξι εβδομάδων.⁸⁹

Παρά ταύτα, τα μέτρα αυτά φαίνεται ότι δεν τελεσφόρησαν διότι μετά από την απελευθέρωση της χώρας οι σοβιετικές αρχές διαπίστωσαν αύξηση των κρουσμάτων αφροδισίων νοσημάτων σε ορισμένες περιοχές. Ειδικότερα, μόνο στον δήμο του Όβρουτς, του νομού Ζιτόμιρ, τον Δεκέμβριο του 1943 καταγράφηκαν από τη σοβιετική ηγεσία 49 νοσούντες από αφροδίσια νοσήματα.⁹⁰

⁸⁶ *Ukrayinskyi golos (Ukrainische Stimme)*, 9 (1941), σ. 4.

⁸⁷ Κρατικό Αρχείο του νομού Κιέβου, P-2362/1/12, σ. 13 *Kyiv: vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky*, ό.π., σ. 501.

⁸⁸ *Mariupolska gazeta (Η εφημερίδα της Μαριούπολης)*, 22.01.1944, σ. 2.

⁸⁹ *Mariupolska gazeta (Η εφημερίδα της Μαριούπολης)*, ό.π.

⁹⁰ TSDAGO, 1/23/889, σ. 5.

IV. Καταπολέμηση μεταδοτικών ασθενειών

Προκειμένου να καταπολεμηθούν οι μεταδοτικές ασθένειες, ήδη στις πρώτες διαταγές της γερμανικής διοίκησης οριζόταν ότι κάθε περίπτωση εμφάνισής τους πρέπει να γνωστοποιείται αμέσως στο υγειονομικό τμήμα της πόλης. Στην περίπτωση μη εφαρμογής των υγειονομικών διατάξεων προβλέπονταν αυστηρές κυρώσεις.⁹¹ Επιπλέον, στις σελίδες των κατοχικών εφημερίδων δημοσιεύονταν διάφορες ιατρικές συμβουλές για την αποφυγή εξάπλωσης των μεταδοτικών ασθενειών. Συγκεκριμένα, για την καταπολέμηση του τύφου προτεινόταν το τακτικό μπάνιο ή οι τακτικές επισκέψεις στα δημόσια λουτρά, καθώς και το πλύσιμο, το σιδέρωμα και η απολύμανση των ρούχων.⁹² Στην περίπτωση εμφάνισης της νόσου, ο άρρωστος έπρεπε να ενημερώσει κάποιον ιατρό, έτσι ώστε να νοσηλευτεί σε νοσοκομείο.⁹³

V. Εμβολιασμοί

Τα μέτρα που επέβαλε η γερμανική διοίκηση και τα οποία αποσκοπούσαν στον περιορισμό ασθενειών επικίνδυνων για όλο τον πληθυσμό – τόσο για τους ντόπιους όσο και για τους Γερμανούς στρατιώτες – όπως ο τύφος, συνοδεύονταν από δωρεάν ιατρική περίθαλψη. Επιπλέον, προκειμένου να σταματήσει η μετάδοση της ασθένειας, διεξάγονταν μαζικοί και υποχρεωτικοί εμβολιασμοί του ντόπιου πληθυσμού.⁹⁴ Για παράδειγμα, τον Αύγουστο του 1942 διατάχθηκε από την τοπική διοίκηση του Ντινπροπετρόβσκ, να πραγματοποιηθούν υποχρεωτικοί εμβολιασμοί κατά της ευλογιάς στα άτομα κάτω των 30 ετών. Συγκεκριμένα, οι εμβολιασμοί των παιδιών και των ενηλίκων έπρεπε να ολοκληρωθούν μέχρι την 1η Οκτωβρίου 1942. Στους παραβάτες θα επιβαλλόταν πρόστιμο ύψους 200 ρουβλιών.⁹⁵

Συνεπώς, φαίνεται ότι, εφόσον οι λοιμοξιολόγοι και τα φάρμακα ήταν σχεδόν ανύπαρκτα, οι γερμανικές αρχές έδιναν μεγάλη προσοχή στην πρόληψη των μεταδοτικών νοσημάτων επιβάλλοντας τον εμβολιασμό του πληθυσμού και τον καθαρισμό των πιθανών εστιών μόλυνσης.

⁹¹ *Golos Sarnenshyny* (Η φωνή του Σάρνι), 24.07.1941, σ. 2.

⁹² *Ukrayinske slovo* (Ουκρανική λέξη), 2:21 (1942), σ. 2.

⁹³ Στο ίδιο.

⁹⁴ *Dzvin* (Η καμπάνα), 25:40 (1942), σ. 2.

⁹⁵ *Dnipropetrovska gazeta* (Η εφημερίδα του Ντινπροπετρόβσκ), 20.08.1942, σ. 4.

Συμπεράσματα

Στους κεντρικούς στόχους της κατάληψης των εδαφών της ΕΣΣΔ – συμπεριλαμβανόμενης της Ουκρανίας – από το Τρίτο Ράιχ, εντάσσονται η απόκτηση του λεγόμενου γερμανικού «ζωτικού χώρου» (*Lebensraum*) και η οικονομική εκμετάλλευση της χώρας. Όσον αφορά την οργάνωση και λειτουργία του νοσηλευτικού συστήματος στην κατεχόμενη Ουκρανία, πρέπει να σημειωθεί ότι τα εναπομείναντα από τη σοβιετική εποχή νοσηλευτικά ιδρύματα καταλαμβάνονταν από τη Βέρμαχτ και μετατρέπονταν σε στρατιωτικά νοσοκομεία, όπου νοσηλεύονταν Γερμανοί στρατιώτες. Παρότι η ναζιστική κοσμοθεωρία αντιμετώπιζε ουσιαστικά τους Σλάβους ως κατώτερους και τους καθιστούσε υπόδουλους των Γερμανών, στην Ουκρανία συνέχισαν να λειτουργούν ορισμένα νοσηλευτικά ιδρύματα για την εξυπηρέτηση του ντόπιου πληθυσμού.

Δεδομένων των διαβόητων προκηρύξεων των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ περί της επιθυμητής μείωσης του ουκρανικού πληθυσμού, η γερμανική κατοχική διοίκηση δεν προέβλεψε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για τους ντόπιους. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι στα νοσοκομεία, τα όποια εκείνοι μπορούσαν να επισκέπτονται, υπήρχαν μεν ιατροί αλλά όχι και φάρμακα. Επίσης, καθώς αποσύρονταν από τη χώρα, οι Γερμανοί κατέστρεψαν τον ιατρικό εξοπλισμό,⁹⁶ γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με την έλλειψη φαρμάκων, κατέστησε αδύνατη την παροχή ιατρικής βοήθειας στις απελευθερωμένες περιοχές.

Συμπερασματικά, ενώ στην αρχή η οργάνωση του ιατροφαρμακευτικού συστήματος πραγματοποιήθηκε από τα μέλη της ΟΟΥΝ, καθώς αποτελούσε κεντρικό στόχο της οργάνωσης, στη συνέχεια, μετά την εξόντωσή τους, οι ιατροφαρμακευτικές υπηρεσίες οργανώθηκαν από τις γερμανικές κατοχικές αρχές. Ωστόσο, εφόσον, σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία, οι Σλάβοι γίνονταν αντιληπτοί ως κατώτερος λαός από τους Γερμανούς, η ιατροφαρμακευτική φροντίδα, που παρεχόταν από την γερμανική διοίκηση στον ντόπιο πληθυσμό, επικεντρωνόταν αποκλειστικά στην αποφυγή μεταδοτικών λοιμώξεων.

---

⁹⁶ TSDAGO, 1/23/889, σ. 5.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ SOURCES- BIBLIOGRAPHY

Αρχεία Archives

Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Κοινωνικών Οργανώσεων, Κίεβο
Κρατικό Αρχείο του νομού Κιέβου

Αυτοβιογραφικά κείμενα Autobiographies

Rudnev, Boris Kuzmych, «Shhodennyk Okupatsiyi Mista Lebedyna Chastyna » («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»),
<https://artmuseum.lebedyn.org/category/shhodennyk-rudnyeva> (πρόσβαση: 23.4.2022).
Khoroshunova, Iryna, «Shchodennyk» («Ημερολόγιο»),
<https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova.html> (πρόσβαση: 28.08.2020)

Διαδικτυακές πηγές Digital Sources

Schur, Mariya, «Ubyvstva lyudej iz psyhichnymy rozladamy staly shodynkoyu do Holokostu – istoryky» («Δολοφονίες ανθρώπων με ψυχικές διαταραχές σκαλοπάτι προς το Ολοκαύτωμα – ιστορικοί») στο <https://nspu.com.ua/bez-rubriki/ubivstva-ljudej-iz-psihichnimi-rozladami-stali-shodinkoju-do-golokostu-istoriki/> (πρόσβαση: 15.05.2022)

Εφημερίδες και περιοδικά Newspapers and journals

Dnipropetrovska gazeta (Η εφημερίδα του Ντιπροπετρόβσκ)

Dzvin (Η καμπάνα)

Golos Sarnenschyny (Η φωνή του Σάρνι)

Golos Volyni (Η φωνή της Βολυνίας)

Ivankivski visti (Ειδήσεις του Ιβάνκιβ)

Mariupolska gazeta (Η εφημερίδα της Μαριούπολης)

Nove Zaporizhya (Neues Saporoshje)

Nove zhyttya (Νέα ζωή)

Sumskij visnyk (Sumier Anzeigener)

Ukrayinske slovo (Ουκρανική λέξη)

Ukrayinskyi golos (Ukrainische Stimme)

Vidrodzhennya (Αναγέννηση)

Vilna Ukrayina (Ελεύθερη Ουκρανία)

Βιβλιογραφία

Bibliography

Kyiv: *vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (Za dokumentamy radyanskyh spetssluzb ta natsystkoyi okupatsijnoyi vlady)*, (Κίεβο: πόλεμος, εξουσία, κοινωνία. 1939-1945. (Βάσει των εγγράφων των σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών και της ναζιστικής κατοχικής διοίκησης), Tempora, Κίεβο 2014.

Longerich, Peter, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012.

Magocsi, Paul Robert, *A history of Ukraine: the land and its peoples*, University of Toronto Press, Μπάφαλο και Λονδίνο ²2010.

Petrenko, Olena, «Masovi vbyvstva yevrejskyh patsientiv psyhiatrychyh klinik za chasiv natsystskoyi okupatsiyi Ukrayiny» («Μαζικές δολοφονίες των ασθενών ψυχιατρικών νοσοκομείων την περίοδο της ναζιστικής κατοχής στην Ουκρανία»), *Ukrayina Moderna*, 28 (2020), σ. 86-109. <https://uamoderna.com/images/archiv/28-2020/UM28Petrenko.pdf>

Shankovsky, Lev, *Pohidni grupy OOUN (Prychynky do istoriyi pohidnyh grup OOUN na tsentralnyh i sxidnyh zemlyah Ukrayiny v 1941-1943 rr.) [Μεταβατικές ομάδες της ΟΟΥΝ (Συνεισφορά στην ιστορία των μεταβατικών ομάδων της ΟΟΥΝ στην Κεντρική και στην Ανατολική Ουκρανία στα 1941-1943)]*, Ukayynski samostijnyk, Μόναχο 1958.

Subtelny. Orest, *Ukraine: a history*, University of Toronto Press, Μπάφαλο και Λονδίνο ³2000.

MOS HISTORICUS vol. 1 (2023), WAS PRODUCED BY THE DEPARTMENT OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY OF NKUA AND IS HOSTED DIGITALLY BY THE NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE.

ΤΟ MOS HISTORICUS τ. 1 (2023), ΤΕΛΕΙ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑ. ΤΟ ΤΡΕΧΟΝ ΤΕΥΧΟΣ ΦΙΛΟΞΕΝΕΙΤΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ.

